

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 105 • Άπρίλιος 1990 • 300 δρχ.

Ρατσισμός
στήν
Ευρώπη

Δουλεύοντας
μέ τον
Άντουάν Βιτέζ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Παρασκευή 18 Μαΐου 1990
τεύχος 105

Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα
τηλ. 3228 791, 3239 645
τιμή τεύχ. 300 δρχ.

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Παύλος Κρέμος, Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λειβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, 'Αριστέιδης Μπαλτάς, 'Ανδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσηνόρεμα.

'Εκδότης, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 'Αθήνα 105 58, τηλ. 3228 791, 3239 645. Διαχείριση Σπύρος Δελέγκας. 'Εκτύπωση, Θαν. Γκόννης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620 383.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Κι ό θεός τά πάει δεξιά 5

Γιώργου Μαργαρίτη, Τό κόστος τής διαρκούς (μας) παραζάλης 6
Μπάμπη Γεωργούλα, Προαναγγελία σκανδάλου 8
Κ. Νικολάου, 'Η ασφάλιση πού δέν ασφαλίξει 9
'Αγγελου 'Ελεφάντη, Μιά τηλεόραση χωρίς διαφήμιση 10

ΤΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ 12

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, 'Εντός, έκτός καί επί τά αυτά 14
Λάκη Δεδουσόπουλου, 'Ο φαύλος κύκλος τής λιτότητας 18
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, 'Η σοσιαλδημοκρατία στό έδώλιο 20
Λάκη Δεδουσόπουλου, Τά προγράμματα του Εύρωπαϊκού Κοινοτικού Ταμείου 23

Γιώργου Γιαννακόπουλου, 'Ο σύντροφος παθαίνει ύποτροπή 28
Βούλας Τσηνόρεμα, Καινοφανείς απόψεις, παλιές ιδέες 33

'Αγγελου 'Ελεφάντη, Γαλλία, ό ρατσισμός σέ άνοδο 37
Παύλου Γεωργόπουλου, 'Ιταλία, ξενοφοβία καί ρατσισμός 38
'Αλίκης Πετροπούλου, Δυτική Γερμανία, ή ταυτότητα τής άκροδεξιάς 39
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, Μέση 'Ανατολή, μιά νέα κατάσταση 40
Θάνου Χατζόπουλου, Οί 35 ώρες στη Γερμανία 41

Χρύσας Προκοπάκη, Δήμητρας Καγγελάρη, Δουλεύοντας μέ τόν 'Αντουάν Βιτέζ. Κείμενα του Α. Βιτέζ, μιά συζήτηση μέ τόν σκηνοθέτη Γιώργο Σεβαστίκογλου, ή Χρύσα Προκοπάκη μιλάει για τίς μεταφράσεις 52

'Ο Κυριάκος Κατζουράκης, σχολιάζει 53

'Αριστέιδη Μπαλτά, «Γιά τή Γραμματολογία» του Ζ. Ντερριντά 54
Κώστα Γαβρόγλου, Για τή «Φιλοσοφία τής νεώτερης Φυσικής» του Ν. Κιτσίκη 59
Ροζέ Πόλ-Ντρού, Τρία νέα έργα των Βερνάν, Βιντάλ-Νακέ καί Τεραί 61
Μαριάννας Δήτσα, «Συνώνυμα καί συγγενικά» του Π. Βλαστού — «'Ημερολόγιο 1845-1867» του Σ. Κουμανούδη .. 63
Βασίλη Ζουναλή, Για τά «'Επιστημολογικά» του 'Αρ. Μπαλτά 64

'Εξώφυλλο: Κυριάκου Κατζουράκη

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 'Ετήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια: 3.000 δρχ.
'Άλλες χώρες, έτήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: 'Ετήσια 1.500, έξάμηνη 800

'Ιδιοκτησία: «Σπύρος Δελέγκας & Σια ΟΕ». 'Εκδότης 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2 105 58 'Αθήνα τηλ. 3228 791 καί 3239 645

...κι ο θεός τὰ φέρνει ὅλα δεξιά

Μέσα σ' ἓνα μήνα, τὰ πράγματα πῆραν τὸ δρόμο τους. "Ὅσο δεξιότερα, τόσο καλύτερα. "Ὅχι ΑΤΑ, μεγαλώνει τὸ ὄριο συνταξιοδότησης, αὐξήσεις σέ ὅλα τὰ εἶδη, νέα τιμολόγια στίς δημόσιες ἐπιχειρήσεις, σχεδιάζονται ἰδιωτικά πανεπιστήμια, ἀναγγέλλονται ἀπολύσεις ἐκτάκτων, αὐξάνουν οἱ φόροι, μέ τὸ ΝΑΤΟ μπαίνουμε σέ νέες περιπέτειες, τὰ ΜΑΤ ἔκαναν κιόλας τὴν ἐμφάνισή τους γιὰ νά προστατεύσουν τόν κ. ντε Κλέρκ, σχεδιάζεται ἡ ἀναθεώρηση τοῦ νόμου γιὰ τὴν Τοπική Αὐτοδιοίκηση, μελετᾶται ἡ ἐνισχυμένη ἀναλογική, οἱ προβληματικές στό σφυρί, οἱ ἰδιωτικοποιήσεις δημοσίων ἐπιχειρήσεων ἐπί θύραις, ἡ δημόσια γῆ οἰκοπεδοποιεῖται. Καί ἔπεται συνέχεια. "Ὅ,τι δηλαδή εἶχε ὑποσχεθεῖ ἡ Ν.Δ. στόν ἑλληνικό λαό, κι αὐτός τῆς ἔδωσε 47% γιὰ νά τὸ πραγματοποιήσει. Καί ὡς ἐπιστέγασμα τῆς νέας πορείας ὁ κ. Καραμανλῆς πρόεδρος τῆς νέας πορείας μέ τίς «νέες ἰδέες», στά 87 του, κνήσορας καί ἐγγυητής τοῦ δικομματισμοῦ.

Τὸ λαϊκό κίνημα, τὸ συνδικαλιστικό ἢ ὅ,τι ἄλλο, καλεῖται νά ἀνακαλύψει τώρα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅ,τι ἐπὶ τόσα χρόνια εἶχε ξεχάσει: τὴν ταξική πάλη. Ὁ εὐκολος καταγγελτισμός, ὁ θορυβώδης ἀντιπολιτευτισμός, ἡ φτηνὴ δημαγωγία, τὸ συντεχνιακὸ πνεῦμα πού μάχεται τὰ «κεκτημένα» θά ἦταν ὁ χειρότερος σύμβουλος, συνταιριασμένος μάλιστα μέ τὸν λαϊκισμό πού γιὰ πολλοὺς ἔχει γίνει δευτέρη φύση. "Ἄν ὁ λαός δέν ξεχνᾷ τί σημαίνει δεξιά, οἱ φαντασιώσεις τοῦ παρελθόντος μποροῦν, ἄλλη μιά φορά, νά τὸν ἀποπροσανατολίσουν. Ἐκεῖνες οἱ συναινέσεις γιὰ τίς ὁποῖες εἶχε πρωταγωνιστήσῃ ἡ Ἀριστερά ἐπὶ κυβερνήσεως Τζανετάκη καί Οἰκουμενική, καθὼς καί ἡ ἐμμονὴ σέ μιά γραμμὴ σύγκλισης μέ τὸ ΠΑΣΟΚ ἐπὶ τῆς διαδικασίας, εἶναι παραπάνω ἀπὸ ἀφοπλιστικές. Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκτός τόπου καί χρόνου.

Τώρα πού ὅλα ἦρθαν δεξιά ἐκεῖνες οἱ κενόδοξες προοπτικές τῆς Ἀριστερᾶς ἔχουν πράγματι μπεῖ στό χρονοντούλαπο. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι ἀκόμη καλὰ καρφωμένες στό μυαλό πολλῶν, ἰδίως τῶν ἰθυόντων. Ἀλλὰ τὰ πράγματα θά ξεκαθαρίσουν περισσότερο. Θά ξεκαθαρίσουν κι οἱ ἄνθρωποι τίς ἰδέες τους καί προπαντός θά ἀναθεωρήσουν τίς πρακτικές τους;

Δια γυμνού σφάλαμου

Τό κόστος τῆς διαρκούς (μας) παραζάλης

Είναι ὁπωσδήποτε φανερό ὅτι ἡ παρούσα κυβέρνηση γιά ἓνα καί μόνο πράγμα δέν μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ. Γιά ἀπραξία στούς χώρους τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς παρέμβασης. Αὐτή ἡ ὑπέρμαχος τοῦ «laissez aller, laissez faire» ἀπέδειξε, μέ τήν ἐντονη μετεκλογική τῆς δραστηριότητα, ὅτι δέν τρομάζει μπροστά στό βαρῦ (καί ἐπικίνδυνον) καθήκον τῆς ἀναδιανομῆς τοῦ ἔθνικοῦ πλοῦτου καί τῆς στρατεύσεώς του στίς ὑποθέσεις καί στά δράματα στενῶν κοινωνικῶν ομάδων. Χαρά στό δικό της κουράγιο, λοιπόν, καί ἀλίμονο γιά τό κουράγιο τῶν ἄλλων.

Λάβαρο καί παντιέρα τῆς ἡ μείωση τοῦ κόστους. Δηλαδή ἡ ἀποβολή καί ἡ ἐξάλειψη τοῦ «σπάταλου δημόσιου τομέα» (σπάταλου ἐπειδή πολλοί «τρέφονται» ἀπ' αὐτόν), πού μέ τά ὑπέρογκα λειτουργικά του ἐξοδα ὑπονομεύει αὐτό πού ἡ Νέα Δημοκρατία ὀρίζει ὡς 'Ἐθνική Οἰκονομία. Ὅρισμός πού περιέχει τά πάντα καί τίποτα, σέ τρόπο πού νά χρησιμεύει εὐκολα καί ἀποτελεσματικά ὡς σύμβολο καί ὡς σκέλεθρο ἀπειλητικό γιά τοὺς ἔχοντας ποικιλότητες ἀντιρρήσεις. Γιατί σέ τελευταία ἀνάλυση μία οὐσιαστικότερη ἐξέταση τοῦ δρου θά ἀποκάλυπτε ὅτι κάτω ἀπό τήν ἰσχνή σύνοψη τοῦ «ἐθνική» κρύβονται οὐκ ὀλίγες διαφορετικές «οἰκονομίες», πού εἶναι μάλιστα συχνά ἀντιφατικές καί ἀνταγωνιστικές ὡς πρὸς τίς λειτουργίες καί τίς προοπτικές τους. Καί εἶναι περιττό νά καταφύγουμε σέ παραδείγματα γιά κάτι τόσο αὐτονόητο.

«Μείωση τοῦ κόστους», λοιπόν. Καί... ὦ τῆς ἀντίφασχ! Ἡ μείωση τοῦ κόστους, ἡ ἐξαγγελ-λόμενη καί τυμπανοκροτοῦσα παρουσιάζεται χειροπιαστά ὡς... ἀξέση τοῦ κόστους τῆς ζωῆς! Τῆς ζωῆς τῶν πολλῶν, τῶν πληβείων, τῶν μισθωτῶν, τῶν ὄσων ἔχουν μόνη ἡ κύρια ἐπένδυση τήν διά τῆς ἐργασίας συμμετοχή στήν παραγωγή τῶν ἀγαθῶν. Τῶν μὴ κεφαλαιούχων, ἀν προτιμᾶτε. (Πολλοί δέ ἀπό αὐτοὺς εὐθύνονται γιά τήν ὑπαρξή του... ἀδηφάγου, ὅπου βρίσκουν βιοποριστικό καταφύγιο οἱ ἄθλιοι!). Αξέση τοῦ κόστους ζωῆς ἀφνίδια μέσα σέ μία θύελλα ληστρικοῦ χαρακτήρα μέτρων, πού μειώνουν ἀρχικά τό δικαίωμα τήν κατοικία, στήν μετακίνηση, τή θέρμανση, τήν ψυχαγωγία (συγγνώμη, αὐτή εἶναι ἐνδειξη «σπάταλου κράτους»), στήν ἐκπαίδευση, τήν περίθαλψη (ναί, ἀλλά θά μπορεῖ κανεῖς νά ἐπιλέγει τόν γιατρό του!), στήν ἐνδυση, τήν ὑπόδηση καί σέ ὅσα μποροῦν νά χωρέσουν στήν ἐννοια ζωῆ. Πού θά μειώσουν ἀβριο μέ τρόπους τσαρλατανικούς ἀλλά εὐλόγους καί ἄλλα «ὑψηλοῦ κόστους προνόμια», ὅπως τό δικαίωμα στήν ἐργασία. Φυσικά ἐδῶ ἔχουν προβλεφθεῖ μέτρα κοινωνικά καί φιλόνηρωπα. Ἡ ἀξέση τοῦ χρόνου ἐπιδοτούμενης ἀνεργίας, γιά παράδειγμα, στούς δώδεκα μῆνες. (Ναί, ἀλλά στήν πόση προϋπηρεσία; Λεπτομέρειες;). Ἡ «μερική ἀπασχόληση» ἀκόμα, πού παρουσιάζεται ὡς πανάκεια. Ἐφαρμόζεται ξέρετε ἤδη στά φροντιστήρια, στοὺς βρεφονηπιακοὺς, στό χώρο τῶν δακτυλογράφων, γραμματέων, στόν τουρισμό κ.λπ., καί μποροῦμε νά φανταστοῦμε τί σημαίνει. Σκόρπιες μερικές ὥρες τόν μῆνα γιά ὄσους μῆνες ὑπάρχει δουλειά, κενά ὑποαπασχόλησης καί ἀνεργίας, ὀλοτελα ἀσταθές εἰσόδημα ἀλλά καί σταθερές ὑποχρεώσεις. Οἱ ὀφειλές στήν —ὑποχρεωτική— αὐτασφάλιση δέν περιμένουν, ὑπάρχει δέν ὑπάρχει εἰσόδημα, καί τό ΤΕΒΕ παραδοκεῖ. Οἱ φόροι δέ φόροι, ὅτε περιμένουν ὅτε ἀφήνουν παράθυρα σ' αὐτές ἐδῶ τίς περιπτώσεις... Καί ἓνα θλιβερό πλῆθος, νέων κυρίως ἀνθρώπων, νά κτυπᾶ τή μιά μετά τήν ἄλλη τίς πόρτες τῶν γραφείων, τῶν φροντιστηρίων, τῶν ἐργαστηρίων, τῶν συνεργείων, σήμερα, τῶν ἐργοστασίων καί τῶν ἔταιρειῶν ὅταν τά φιλελεύθερα μέτρα νομολογηθοῦν, γιά νά ζητᾶ μερικές ὥρες «μερική ἀπασχόληση», ἐλάχιστη δίνοντας σημασία στούς ὄσους ἐργασίας, στίς ἀπολαυές, στά ὅσα περιέχει τό προφορικό ἢ πλασματικά γραπτό συμφωνητικό ἐργασίας. Εἰκόνας θλίψης ὑπαρκτές, πού ἡ νεοδημοκρατικὴ φαντασία ὑπόσχεται νά γενικεύσει.

«Μείωση τοῦ κόστους», λοιπόν. Νά, ὅμως, πού ἔτσι, ἀσυναίσθητα φτάσαμε σέ μιά πτυχὴ τῶν κρυφῶν τῆς νοημάτων. Μείωση τοῦ κόστους τῆς ἐργασίας νά τή λέμε καλύτερα, κοινωνική, μέ ἄλλα λόγια, ὑποβάθμιση ἐκείνων πού ἡ ἐργασία ἀποκλειστικά στηρίζει. Καί παρεμπιπτόντως, αὐτά πού τό αἰσιῶς νεοφιλελεύθερο καθεστῶς (μας) κάνει πῶς δέν καταλαβαίνει, τά ἔχουν καταλάβει οἱ κάθε λογῆς «ἐπιχειρηματίες», ἐδώδιμοι, φραγκίζοντες ἢ καί ἀποικιακοί. Τί ἄλλο νά σημαίνει ἡ ξέφρενη ἐκρηξη διαρκείας τῶν χρηματιστηριακῶν τίτλων, ἀν δχι τή βᾶσιμη προσδοκία τῶν κεφαλαιούχων ὅτι ἡ σύνθλιψη τοῦ κόστους τῆς ἐργασίας θά ἐκτοξεύσει στά ὕψη τά κέρδη τῶν ἐπιχειρήσεων; Τί ἄλλο νά σημαίνει αὐτή ἡ τρομακτικὴ κερδοσκοπία πάνω στά ἀκίνητα ἀν δχι τή βᾶσιμη προσδοκία ὅτι τά εἰσοδήματα στενῶν κοινωνικῶν στρωμάτων (τῶν ὄσων διαθέτουν κεφάλαιο αὐτὴν τὴν ἐποχὴ) θά πολλαπλασιαστοῦν ἀκάθεκτα καί θά ἀναζητήσουν σίγουρες διεξόδους στήν ἀγορὰ ἀκινήτων; (Στὴν ἀγορὰ ἀκινήτων κύριοι νεο-φιλελεύθεροι καί δχι στίς «παραγωγικές ἐπενδύσεις». Οἱ ἐπιχειρηματίες, βλέπετε, δέν εἶναι τόσο ἀφελεῖς ὅσο οἱ νεοφιλε-

Δια γυμνού σφάλλμας

λευθερίζοντες πολιτικοί (μας) για να πιστεύουν ότι τό απάνθρωπο αυτό δραμα θά κρατήσει πολύ καιρό. Ή κοινωνία έχει —καημένε κύριε Άνδριανόπουλε— μηχανισμούς αντίστασης).

«Μείωση του κόστους του άδηφάγου κράτους», «μείωση του κόστους εργασίας», αναπροσαρμογή του δικαιώματος στην ευημερία. Τό «καρότο» ποιό είναι; Γιατί όλα αυτά; Γιατί τή «μείωση του κόστους τής ανάπτυξης», φυσικά. Για να γίνει, μέ άλλα λόγια, δυνατή ή «ανάπτυξη» πού μέ τή σειρά της υπόσχεται να παγιώσει όλες τές προηγούμενες μειώσεις ώστε να ζούμε έσασει ευτυχισμένοι και προπαντός ιεραρχημένοι στή φιλελεύθερή μας τή στολή (συγγνώμη, κύριε Σαββόπουλε). «Τής ανάπτυξης» λοιπόν ή ώρα, τής ευρωπαϊκής και δλίγον Ιαπωνικής. Του κόσμου τής «Τόλμης και τής γοητείας» έστω, λίγο πιό βαλκανική. Τής καταναλωτικής, τής απαστράπτουσας, τής μηχανογραφημένης και διαφημιστικής. Τής έλευσας τούς άτυχους και τής άμβίβουσας τούς Ικανούς. Τής χωρίς κόστος, τής χωρίς πάθος, τής χωρίς Σώμα, τής αδιάφορης και άείποτε άμωμης (συγχώρα με, Παναγιά μου! συγχώρα με, κύριε Ζουράρι!). Του, έπιμένω ΤΟΥ δράματος.

Φυσικά, όπως συμβαίνει μέ όλα τά θαύματα από τής κτίσεως του κόσμου ως τά τώρα, ή θεμελιώδης ουσία τής «ανάπτυξης» παραμένει άγνωστη και άπρόσιτη για τούς πολλούς. Ούτε και ή νεοφιλελεύθερη κυβέρνησή μας δέν τήν γνωρίζει, καθώς είναι νέα ακόμα και ή πίστη της άδοκίμαστη και οι θεοί δέν τής άποκαλύπτουν τά μελλούμενα. Μέ άλλα λόγια αυτή ή «ανάπτυξη» έξαρτάται από τό μεγάλο κεφάλαιο, έπιτόπιο (;), πολυεθνικό ή ευρωπαϊκό, πού θά έρθει, θά δει, θά έλέγξει, θά δοκιμάσει και, έάν πειστεί για τήν πίστη (μας) σ' αυτό, θ' άνοίξει τούς ασκούς των αγαθών του! Σέ ενάντια περίπτωση θά άνοίξει τό κουτί τής Πανδώρας αλλά ή κυβέρνησή (μας) πιστεύει ότι εντός του έτους θά μάς έχει έπαρκώς ώριμάσει ώστε ούδεις κίνδυνος να μή μάς άπειλει. Περιτό τό να προσθέσουμε έδώ ότι οι μεταξεταστέοι (πού είμαστε) δέν έχουν δικαίωμα να ρωτούν ούτε τά θέματα των επικείμενων εξετάσεων ούτε φυσικά τά άποτελέσματά τους. Κύριος ίδε λοιπόν τά μελλούμενα. Μέ τό τί είδους «ανάπτυξη» δηλαδή θά μάς προικίσουν. Τό χαλί στρώνει ο κύριος Μητσοτάκης για να περάσουν οι θεάνθρωποι του καπιταλισμού. Για τά υπόλοιπα, εκείνοι ξέρουν. Άμήν!

Στό μεταξύ, σχέδια επί σχεδίων γίνονται για να κουτσοπορευτούμε «ανάπτυξιακά». Μετράμε τό τί έχουμε να ξεπουλήσουμε, ύπολογίζουμε τό τί θά εκχωρήσουμε, ψάχνουμε για ευεργέτες, έλεήμονες και δανειστές (τό πρώτο πληθυντικό ποιητική άδεία — προσωπικά, για παράδειγμα, πάντα άτυχος και άπροσάρμοστος, ψάχνω τώρα για στεγαστικό δάνειο! Μόνο!). Όπωςδήποτε, τό έντονο ψάξιμο δλο και κάτι άποφέρει. Μετά από έντονη άναζήτηση στό χώρο των επαναστατικών, καποδιστριακών και θθωνικών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών, ανακαλύφθηκαν οι «έθνικές γαίες». Όχι φυσικά στην έκταση του τότε (κοντεύουμε να μετράμε έκτοτε δύο αιώνες καταπατήσεων) αλλά δλο και κάποιο στρατόπεδο, δλο και κάποια δωρεά, δλο και κάποιο έθνικός δρυμός περισσεύει. Ίδου ισάριθμοι άξονες «έθνικής ανάπτυξης». Άπεφασίσθη λοιπόν να «άξιοποιηθούν»; ήτοι να εκχωρηθούν στους έχοντες να τά πληρώσουν άνάδελφους όμογενείς ή έπιθυμούντες «ανάπτυξιακή» άδελφοποίηση άλλοδοπούς. Ή ταυτόχρονη έκδοση «κτηματικών όμολόγων» — μέ δικαίωμα στην υπό άξιοποίηση γή, εξασφαλίζει τό «δημοκρατικό» άλλοθι στην δλη έπιχείρηση. Κλείνει δηλαδή τό μάτι προς τήν έννοια του «δλοι κάτι θά βγάλουμε, παιδιά» και εξασφαλίζει έτσι ένα ευρύτερο κοινωνικό στήριγμα για τήν έπιχείρηση. Χώρα τά έσοδα, τά τόσο άναγκαία για τές πιθανολογούμενες νέες άνάγκες του φιλελεύθερου κράτους (παράκολουθήστε μέ προσοχή από έδώ και πέρα τήν εξέλιξη των κονδυλιών για τήν ... δημόσια τάξη).

Έτσι λοιπόν θ' αναπτυχθεί ο τόπος — πέρα από τές ευρύτερες ύποσχέσεις των θεών. Θα άποκτησει 20, 30, άντε 40 νέα «Άγκορά Σέντερ» (άμφίβολος μεταγλωττισμός), διαμερίσματα πολυτελείας (διαβάστε προηγουμένως από ποιούς θά άγοραστούν), γραφεία έπιχειρηματιών, κέντρα ύψηλών δραστηριοτήτων. Κι' όταν μέ τό καλό ο φιλελευθερισμός πάρει δρόμο, δλο και κάτι θά μένει. Ίδιοκτησίες από τή μιά. Ύποτιμημένος κοινωνικός χώρος από τήν άλλη. Ύποτιμημένος στην ανθρωπινή, στή φυσική, στην συνολική του διάσταση.

Τό έκπληκτικό είναι ότι όλα τούτα δέν περιέχονται στον όρισμό του σκανδάλου. Στή σημερινή, τουλάχιστον, έκδοχή του. Είναι τελικά μεγάλο πράγμα ή ιδεολογική έπένδυση.

Γιώργος Μαργαρίτης

Δια γυμνού σφάλλμα

Προαναγγελία σκανδάλου

Τά σκάνδαλα συνήθως δέν προαναγγέλλονται. 'Αποκαλύπτονται εκ τών ύστερων. 'Αλλιώς, τί σόι σκάνδαλα θά ήταν! Κανείς δέν φωνάζει: «Κοιτάξετε κατά 'δῶ, θά κάνω σκάνδαλο!»! 'Ο κανόνας, όμως, έχει και τίς εξαιρέσεις του. 'Αλλιώς τί σόι κανόνας θά ήταν. Στίς εξαιρέσεις του κανόνα ἀνήκει και τό σκάνδαλο πού προαναγγέλλει ή έκδοση κτηματικών ὁμολόγων του δημοσίου. Οἱ πνευματικοί πατέρες του μεγάλου κόλπου του αἰώνα πιστεύουν δι μέ τό ψευδώνυμο πού του ἔδωσαν και μέ τό γερό μασκάρεμα πού του 'χουν κάνει, θά περάσει ἀπαρατήρητο. Μιλουν γιά μιά διάφανη, ἀθά διαδικασία διανομῆς κρατικῆς περιουσίας και ἀποσιωπούν τό γεγονός δι πρόκειται γιά ἐκτάσεις πού ἤδη ή χρήση τους είναι —ή πρόκειται νά γίνει— κοινωνική. Πιστεύουν δι μέ τή νομιμοφάνεια, μέ τήν ὁποία θά τό ἐπενδύσουν, θά ἐξασφαλίσει τή «λαϊκή ἀποδοχή». 'Η μεγάλη τους προσδοκία είναι δι θά ἐμπλέξουν τόν καθένα μας στή μεγάλη συνηγορία, πού θ' ἀποδεικνύεται μέ τήν κατοχή ενός ἀπλου χαρτιού: του κτηματικού ὁμολόγου, πού μαζί μέ τούς «μεγάλους» θά σπεύσουν ν' ἀποχτήσουν και οἱ «μικροί». Δέν είναι δά και δύσκολο νά μάς πείσουν...

'Αφοῦ όμως αὐτοί παραβαίνουν τόν κανόνα, ἄς τόν παραβούμε κι ἐμεῖς: θ' ἀποκαλύψουμε ἕνα σκάνδαλο πρὶν ἀκόμα γίνει, σκάνδαλο πού ἴσως ποτέ δέν ἀναγνωριστῆ ὡς τέτοιο.

Ἄπαραίτητο στοιχεῖο γιά τήν ὑπόσταση ενός σκανδάλου είναι νά κερδίζουν «παράνομα» κάποιοι λίγοι σέ βάρος τών πολλών. Δέν γίνεται σκάνδαλο μέ τούς πολλούς νά κερδίζουν σέ βάρος κανενός — ή τό πολύ πολύ σέ βάρος του καταραμένου κράτους. Χρειαζόμαστε γή; Θά τήν πάρουμε ἀπό τό κράτος. Τί νά τήν κάνει τό κράτος; ἀναξιοποίητη θά τήν έχει ('Αξιοποίηση δέ, σημαίνει οἰκοπεδοποίηση και οἰκοδόμηση. Γιά τόν κερδοσκόπο και τόν μικροαστό δέν ὑπάρχει ἄλλη ἀξία ἀπ' τήν ἀξία πού μεταφράζεται σέ ἑκατομμύρια. 'Αλλη χρήση γιά τή γή δέν μποροῦν νά διανοηθοῦν. Αὐτό κι ἂν είναι σκάνδαλο. Μόνο πού δέν διώκεται). 'Αλλωστε, «τό κράτος εἶμαι ἐγώ» — δηλαδή ἐμεῖς κι ἐσεῖς, κι ὁ καθένας ξεχωριστά. Τί πειράζει νά κοινωνικοποιήσουμε τήν κρατική περιουσία; Νεοφιλελεύθερο ἀκούγεται, ἄρα καλό — ἀκόμη και γιά ὀρισμένους ἀριστερους (ἄς μή βάλουμε εἰσαγωγικά στή λέξη, πού νά τά πρωτοβάλλεις...). Αὐτή είναι ή πρώτη και μεγάλη ἀπάτη. Μᾶς ὑπόσχονται ἕνα τεμάχιο Γῆς τῆς 'Επαγγελίας γιά ὄλους. Τό σκάνδαλο γίνεται γιά μᾶς, ἄρα δέν είναι σκάνδαλο.

'Οποιοί τρέφουν, βέβαια, τέτοιες ἐλπίδες δι μποροῦν νά γίνουν ἐξίλαστήριοι συνήγοροι, καλά θά κάνουν νά τίς ἀφήσουν σπίτι τους, πρὶν ξεκινήσουν γιά μιά διερευνητική βόλτα στίς παρυφές του Λεκανοπέδιου τῆς 'Αττικῆς, π.χ. Γιατί ἐκεῖ θά διαπιστώσουν δι τό βαλάντιό τους δέν φτάνει — και τώρα ἀκόμα, πρὶν τῆς «ἀξιοποιήσεως» — οὔτε γιά μισό ὁμολόγο, ἀφοῦ ή γή πουλιέται ἀρκετά ἑκατομμύρια τό στρέμμα ή και δεκάδες ἑκατομμύρια ἀκόμα. 'Η διαψέυσιμη ἐλπίδα τους είναι ἀπλῶς ή μουζουριέρα. Τίς ἐκτάσεις αὐτές τίς ἔχουν κιόλας ἀγορασμένες — ἀπ' τά χαρτιά, πού λένε — οἱ λίγοι ἐπιτήδευοι. 'Αφήστε πού οἱ πῶ πολλοί ἀπ' αὐτούς διεκδικοῦν ἐκτάσεις του Δημοσίου ή τίς ἔχουν ἤδη καταπατήσει και, προφανῶς, θά πετύχουν συμβιβασμούς μέ τό Δημόσιο μέ πολύ καλύτερες τιμές, τελικά, και θά είναι εκ τών πραγμάτων οἱ κατά προτίμησιν ἀγοραστῆς, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς είναι κάτοχοι τῆς γῆς. Κι ὕστερα θά 'ρθεῖ ή ὥρα τῆς μεταπώλησης.

'Ο ταλαίπωρος πού πήρε μέ τίς οικονομίες του 500 τετραγωνικά μέτρα, τί νά μεταπωλήσει; 'Εκεῖνο πού θά εὐνοηθοῦν ἀπό τίς ἀλματώδεις ἀνατιμήσεις τῆς γῆς, μέσα σέ πολύ λίγο χρονικό διάστημα, θά είναι αὐτοί πού θά ἔχουν τή μερίδα του λέοντος, αὐτοί πού μποροῦν νά παίξουν στό «χρηματιστήριο τῆς γῆς», πού θά τήν μοσχοπουλήσουν — σέ οἰκοπεδάκια πιά τεμαχισμένα — στήν πρώτη και τή δεύτερη και τρίτη γενιά τών ἀγοραστῶν πού δέν πρόκαναν. Ξέρετε μήπως κανέναν καλύτερο και πῶ γρήγορο τρόπο γιά νά τ' ἀρπάξουν οἱ λίγοι ἀπό τήν τσέπη τών πολλών και νά τά ρίξουν στήν δικιά τους τσέπη; Κι δταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ 55 χιλιάδες στρέμματα μόνο στήν 'Αττική, καταλαβαίνετε σέ ποιά ὕψη θ' ἀνέβει ὁ τζίρος και πόσα καινούρια τζάκια θά γεννησει, πόσα παλιά θά ξαναιώσει αὐτή ή μετάγγιση. Τό κουτί ἀπ' ἔξω γράφει: «Πολίτες ἐναντίον ὑπερβολικού κράτους», ἀλλά ὁποιος ἀνοίγει τό κουτί, βρίσκει μπροστά του τό πραγματικό κράτος, τό κράτος ἐν κράτει, τόν κερδοσκόπο ἀεριτζή, τό εὐγενέστερο εἶδος "Ἐλληνα ἀστοῦ.

Τρέχουν κιόλας οἱ συνετοί νά μᾶς πουν: Μά ἔχει ἀνάγκες τό κράτος, είναι χρεωμένο, τί νά κάνει. Είναι κι αὐτό ἕνα πρόσχημα. Θά μπορούσε νά βρεθῆ κάλλιστα κάποιο ἄλλο. Γιατί ή πραγματική τους ἔγνοια είναι πῶς δέν θά κακοπεράσουν οἱ ἀδελφοί κερδοσκόποι, πῶς θά ἱκανοποιηθοῦν οἱ δικές τους ἀνάγκες: αὐτό ἐννοοῦν δταν λένε πῶς τό κράτος ἔχει ἀνάγκες. Τό δικό τους κράτος.

"Ὅσο γιά κείνους πού κανοναρχοῦν τό ἐκσυγχρονιστικό τους ἀπολυτικό και μᾶς καλοῦν νά

Δια γυμνού σφάλλμα

διαλέξουμε ανάμεσα στην «άναρχη δόμηση» και την «σχεδιασμένη αξιοποίηση», δέν είναι ν' ασχολείται κανείς μαζί τους. Δέν έχουν σωτηρία. Ένα καλό μονάχα μπορεί νά τους κάνει κανείς: νά τους προτείνει ως τίτλο τής «πραγματείας» τους τόν ακόλουθο: «Καλύτερα νεκρός, παρά σφάγμένος»... Έ καλή άνατροφή τους δέν τούς επιτρέπει νά δεχτούν δι είναι δυνατόν νά γίνουν σκάνδαλα και μέ τόν νόμο — πολύ περισσότερο νά σκεφτούν δι τά πιό άποδοτικά τών σκανδάλων είναι αυτά πού προσχεδιάζονται συμφώνως τών νόμων, κι διχι οι χοντροκοπιές του Μένιου ή του καμημένου τ' Άθνασούπουλου.

Α, νά μήν ξεχάσουμε τους πλέον ρεαλιστές. Έκείνους πού βλέπουν πολύ μακριά — λίγο πιό πέρα άπ' τή μύτη τους, δηλαδή. Θα μάς παρηγορήσουν λέγοντας πώς αυτή ή συσσώρευση χρήματος στά χέρια κάποιων «προνοητικών» και «ριψοκίνδυνων» επιχειρηματιών θα ώφελήσει, σε τελευταία —πάντα— άνάλυση, τήν οικονομία, θα άναθερμάνει τήν οικονομική δραστηριότητα, θα άδηγήσει σε νέες επενδύσεις και θ' άποβεί προς όφελος όλων.

Τό άλισβερίσι θα έχει ευεργετικές επιπτώσεις. Τί πειράζει κι αν μυρίζει λιγάκι... Αυτή κι αν είναι άπάτη! Οι άερισζήδες βαφτίζονται επιχειρηματίες, ή συμμετοχή στή διάπραξη του έγκλήματος όνομάζεται προνοητικότητα, ή διαρπαγή τής δημόσιας περιουσίας μετουσιώνεται σε άποδοτικά επενδυμένο κεφάλαιο. Λές και μιλούν σ' ανθρώπους πού δέν εξησαν ή δέν γνωρίζουν τήν ιστορία τής τελευταίας πενητηκονταετίας. Άς ρίξουν μιά ματιά νά δούν τί άφησαν πίσω τους οι πακτωλοί του Σχέδιου Μάρσαλ, τί άφησαν πίσω τους τά «έκατομμύρια για τήν πρόοδο» τής Χούντας, τί άφησε πίσω της ή μεταπολιτευτική όχταετία τής Ν.Δ. και ή επόμενη άζέπαινη προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ νά γεννήσει νέα «τζάκια»; Δεκάδες υπερχρεωμένες επιχειρήσεις κι ένα σωρό άνίκανους, πάμπλουτους σπεκουλαδόρους. Έ συμπάθεια όρισμένων για τήν έγχώρια «τάξη τών επιχειρηματιών» δέν βρίσκει ανταπόκριση, λόγω έλλείψεως άντικειμένου. Όσο κι αν προσπαθούν, τό σκάνδαλο πού έπίκειται δέν γίνεται νά εξασφαλίσει τέτοια δικαιολογητική βάση. Άς ψάξουν γι' άλλη.

Άν όλα πάνε καλά —γι' αυτούς, κακά για μάς— τότε στην ιστορία τών σκανδάλων αυτού του τόπου θα έχει γραφτεί άλλη μιά λαμπρή σελίδα. Όπως ή λαμπρότερη. Τό σκάνδαλο τών «βραχωδών οικοπέδων» θα φαντάζει μπροστά της άπλός έρασιτεχνισμός. Έ ιδιωτική οικοπεδοφαγική πρωτοβουλία του «μεταπολέμου», θα ντρέπεται νά συγκρίνει τόν χειροτεχνισμό της, μέ τή μεγάλη κρατική βιομηχανία ξεπουλήματος τής δημόσιας γής. Χοντρή δουλειά! Όχι όμως και χοντροδουλειά. Έκτός αν βρεθεί στον δρόμο του Άχόρταγου κανείς περίεργος, πού θα προσβάλει δικαστικά αυτή τή μεγάλη «μπίζνα» και τύχει νά πέσει, μάλιστα, ή προσφυγή του στα χέρια κάποιου τζώρα δικαστικού. Τότε μπορεί νά βγούμε ψευτες και νά γελάσει άνέλπιστα τό χείλι μας.

Μπάμπης Γεωργούλας

Έ ασφάλιση πού δέν ασφαλίζει

Πακέτο μέτρων για τήν έξυγίανση και τόν έκσυγχρονισμό του ασφαλιστικού συστήματος τής χώρας έτοιμάζει ή κυβέρνηση. Ός τά τέλη του Μάη θα ξέρουμε τή μορφή πού θα πάρουν συγκεκριμένα. Συζητούνται πάντως τά ακόλουθα.

Α. Έξομοίωση τής ασφαλιστικής επιβάρυνσης, έργοδότη και εργαζομένου, μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Νά ισχύουν δηλαδή και για τόν ευρύτερο δημόσιο τομέα οι αναλογίες πού ισχύουν στο ΙΚΑ. Δηλαδή 2 τής επιχείρησης, 1 του εργαζομένου.

Ός γνωστόν, στον δημόσιο τομέα ή αναλογία είναι τελείως διαφορετική: 1 του εργαζομένου, 5 έως 10 τής επιχείρησης.

Β. Κατώτερο όριο συντάξεως, άνεξαρτήτως ασφαλιστικών προϋποθέσεων.

Γ. Παράταση, σταδιακή, του όριου συνταξιοδότησης.

Δ. Άναμόρφωση τών όγειονομικών επιτροπών για τίς συντάξεις άναπηρίας, πού θεωρείται δι έχουν γεμίσει τήν Έλλάδα μέ συνταξιούχους λόγω άναπηρίας.

Δέν γνωρίζουμε ακριβώς ποιά θα είναι τά μέτρα. Πάντως από τήν ήδη άνακοινωθείσα «φιλοσοφία» τους είναι φανερό δι δέν πρόκειται για έξυγίανση αλλά για καθαρά ταμιακή διευκόλυνση του δημόσιου τομέα γιά νά περιστέλλει τά έλλείμματά του. Και δεύτερον, είναι μιά ακόμη προσπάθεια άνακατανομής τών εισοδημάτων ύπέρ τών δημόσιων επιχειρήσεων, άφου αξάνει

Δια γυμνού ασφαλισμού

τή συμμετοχή του εργαζομένου και περιορίζει εκείνη της επιχείρησης αυξάνοντας τὰ έσοδά της. Καί βέβαια είναι εξοργιστικό σχεδόν οι εργαζόμενοι π.χ. των Τραπεζών τὰ πληρώνουν 5 έως 10 φορές λιγότερο ασφάλιστρο, σέ αναλογία του μισθού τους, σέ σχέση με τούς εργαζόμενους του ιδιωτικού τομέα. 'Αλλά θά μπορούσε νά προβάλλει κανείς τήν έξής άπλοϊκή ένσταση στά αναμορφωτικά μέτρα του κ. Σουφλιά. Γιατί τάχα, αυτή ή έξομοίωση ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, νά μή γίνει με έναία μόν αναλογία εισφορών αλλά πρὸς τὰ πάνω; Γενικεύοντας δηλαδή, κάποια λογική αναλογία, ως ποῦμε 1 με 3 ή με 4. Διότι ως γνωστόν επίσης, *πράγμα πού άποσιωπάται πάντοτε, τό ασφάλιστρο είναι φόρος επί τής εργασίας*. Γιατί όχι, λοιπόν, όμοια μόν φορολόγηση τής εργασίας αλλά όχι εις βάρος του εργαζομένου αλλά του εργοδότη. Έτσι κι άλλως γιά τούς ασφαλιστικούς φορείς τὰ έσοδα θά είναι τὰ ίδια.

Και μιά και πολὺς λόγος γιά ανταγωνιστικότητα: Τό συνολικό ασφάλιστρο πού πληρώνεται στην Έλλάδα (εργαζόμενου και εργοδότη) κυμαίνεται περί του 35% του μισθού, σέ μερικές περιπτώσεις φτάνει, μαζί με τήν επικουρική ασφάλιση, στό 40%. 'Ο μέσος όρος στίς χώρες τής ΕΟΚ δέν ξεπερνά τό 25%. 'Επιπλέον εκεί οι άνθρωποι έχουν πραγματική ασφάλιση και δέν τρελαίνονται στίς ούρές του ΙΚΑ. Πῶς θά γίνουν ανταγωνιστικά τὰ ελληνικά προϊόντα με τόσο ύψηλή σέ σχέση με τίς χώρες τής ΕΟΚ φορολόγηση τής εργασίας;

Τέλος και παρεμπιπτόντως: Μέσω κρατήσεων υπέρ του ΟΓΑ όλοι οι Έλληνες πληρώνουν γιά τή συνταξιοδότηση των άγροτών. Και όρθως. Γιατί όμως οι άγρότες νά μήν πληρώνουν φόρο εισοδήματος, όταν μάλιστα πλείστα όσα άγροτικά νοικοκυριά έχουν εισοδήματα «πολλαπλάσιος πολλαπλάσια» σέ σχέση με τούς μισθωτούς; Στόν τόπο μας υπάρχουν πλέον χιλιάδες άγροτικά νοικοκυριά με 10 και 15 εκατ. δρχ. τό χρόνο άγροτικό εισόδημα και δέν πληρώνουν δεκάρα, ενώ ό μισθωτός πληρώνει τουλάχιστον έναν μισθό τό χρόνο;

Γιά μεταρρυθμίσεις και έκσυγχρονισμούς βέβαια μιλάμε. Φαίνεται όμως ότι τίς μεταρρυθμίσεις και τούς έκσυγχρονισμούς οι Ιθύνοντες τής έξουσίας τούς θυμούνται μόνο μέχρι εκεί πού δέν πρόκειται νά θίξουν τὰ ψηφοθηρικά συμφέροντά τους, μέχρι εκεί πού δέν θά εξαργιώσουν τίς συντεχνίες. Οι μισθωτοί (τούς) συνήθισαν νά πληρώνουν.

Κ. Νικολάου

Μιά τηλεόραση χωρίς διαφήμιση

Η ιδιωτική τηλεόραση είναι μιά πραγματικότητα, μιά πραγματικότητα όπως όλες οι άλλες πού κοσμούν τήν άκοσμη ζωή μας. Ήρθε εν όνόματι τής πολυφωνίας, εν όνόματι του δημιουργικού ανταγωνισμού, εν όνόματι του πολίτη πού δέν πρέπει νά χειραγωγείται από τό μονοπώλιο των κρατικών καναλιών, εν όνόματι τέλος πάντων τής προόδου, αυτού του αναπόδραστου νόμου των κοινωνιών στόν όποιο ζυμύει και ή δική μας. Καί όπως φαίνεται ή ιδιωτική TV δέν είναι από εκείνες τίς πραγματικότητες πού έρχονται και παρέρχονται. Μας έχει κολλήσει γιά τὰ καλά.

Όποιος πολιτισμός ή ιδιωτική TV

Τό γεγονός ότι ή ιδιωτική τηλεόραση στην Έλλάδα έχει λίγη ζωή θά μπορούσε νά τής δώσει μιά περίοδο χάριτος. Λογικό μοιάζει: οι άνθρωποι δικαιούνται μιά χρονική περίοδο πειραματισμού, νά βροῦν τό όφος τους, νά δοκιμαστοῦν και νά αναπροσαρμοστοῦν βελτιούμενοι. 'Ωστόσο τό δείγμα γραφής πού έδωσαν οι υπάρχοντες ήδη ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί είναι τόσο άποκαλυπτικό και τόσο πιστό αντίγραφο όρισμένων σταθερών προτύπων πού δέν πρόκειται νά παρουσιάσει στό μέλλον εκπλήξεις ούτε δυσάρεστες ούτε ευχάριστες. Κυρίως όχι τίς τελευταίες.

Αυτό τό δείγμα γραφής τό χαρακτηρίζει μιά ποιότητα πού με τὰ έπιεικότερα των κριτηρίων είναι κάτω του μετρίου. 'Αμερικάνικες σαπουνόπερες —λέγονται και δοκιμασμένες έπιτυχίες— πού περιγράφουν τὰ οικογενειακά δράματα και τούς νταλκάδες των 'Αμερικανών μεσοαστών, τηλεπαιχνίδια, πολύ σπόρ, σχεδόν άνύπαρκτα τὰ παιδαγωγικά-μορφωτικά προγράμματα, βιντεοκλίπ πού «είκονογραφούν» τούς μουσικούς και τή μουσική, σπάνιες οι συζητήσεις κι όσες γίνονται, εν όνόματι τάχα τής άμεσότητας, περιστρέφονται γύρω από πολιτικοειδή κουτσομπολιά,

Δια γυμνού σφάλλου

δελτία ειδήσεων ξερά, λιγόλογα, πού συχνά αναγορεύουν τήν άσημαντότητα σέ είδηση δίνοντας της τήν ίδια ή και περισσότερη βαρύτητα μέ τά όντως σημαντικά γεγονότα τής επικαιρότητας. Λόγος διαφημιστικός, λαχανιασμένος, άγχώδης, ρυθμός πολυβόλου, παρατονισμοί, χαμόγελα νεκρά και γλυκερά. Και διαφήμιση, πολλή διαφήμιση. Τί σοί ιδιωτικοί σταθμοί θά' ταν αυτοί άν ό λόγος ύπαρξής τους δέν ήταν τά κέρδη από τή διαφήμιση. Κάποτε ύπήρχε μία τέχνη και μία τεχνική πού λεγόταν μοντάζ. Ένα καλό μοντάζ έσωζε ένα μέτριο φίλμ, ένα άριστο φίλμ καταστρεφόταν από ένα άτεχνο μοντάζ. Τό μοντάζ των φίλμ τό ανέλαβε τώρα ό διαφημιστής πού παρεμβάλλει σέ κάθε προβολή πέντε έξι διαφημίσεις και δύο τρία «σύντομα δελτία ειδήσεων», πανομοιότυπα άλλωστε, διακόπτοντας τόν ειρμό, τίς έντάσεις, τή ροή τής αφήγησης, περιφρονώντας τό όποιο αισθητικό αποτέλεσμα.

Αυτή ήταν ή νέα τηλεοπτική δημιουργία, γνωστή άλλωστε από τά διεθνή πρότυπά της πού προηγήθηκαν κατά δέκα ή είκοσι χρόνια και πού μόνο κάποιοι άθεράπευτοι «έκσυγχρονιστές» προπαγάνδιζαν στόν τόπο μας σάν αναγέννηση των τηλεοπτικών θεσμών.

Τό συμπέρασμα πού προκύπτει άβίαστα: *«Η κρατική τηλεόραση, όπως και τό κρατικό ραδιόφωνο, συγκρινόμενη μέ τήν ιδιωτική είναι ποιοτικά πολύ άνώτερη.»* Όχι καλή, αλλά πολύ καλύτερη από τήν ιδιωτική. Και εξηγείται γιατί: ή κρατική τηλεόραση έχει μέσα, ανθρώπους έμπειρους, συσσωρευμένη πείρα, είναι ύποχρεωμένη νά είναι σχετικά άνιδιοτελής, είναι ύποχρεωμένη νά άσκει μία μορφωτική λειτουργία χωρίς νά ύπακούει στό νόμο του «σπόνσορα», του χρηματοδότη διαφημιστή, τέλος, τά κεφάλαιά της —του Έλληνα φορολογούμενου δηλαδή— είναι άσυγκρίτως περισσότερα σέ σχέση μέ τά πενιχρά κεφάλαια πού συγκέντρωσαν στό δρπα-κόλλα οι ιδιώτες κεφαλαιούχοι (έκδότες έφημερίδων στήν πλειοψηφία τους).

Αυτά τά συγκριτικά πλεονεκτήματα καθιστούν τήν κρατική τηλεόραση (και τό ραδιόφωνο) πραγματικά άσυναγώνιστη, παρόλο τόν κρατικό παρεμβατισμό και τόν κομματισμό, τίς άργμισθίες και τή βραδυκίνητη γραφειοκρατία πού τήν κατατρέχουν. Και είναι κρίμα πού αυτά τά συγκριτικά πλεονεκτήματα όχι μόνο δέν άξιοποιούνται αλλά καλλιεργείται ή έντύπωση ότι ή ιδιωτική τηλεόραση είναι δυναμική, άδέσμευτη, πολυφωνική μέ βάση τό δόγμα πώς ό,τι τό ιδιωτικό είναι καλό, ό,τι δημόσιο κακό.

Μιά άπάντηση στόν άνταγωνισμό

Ύποστηρίζοντας ότι ή κρατική τηλεόραση είναι άσυναγώνιστη, δέν έννοώ ότι δέν ύπόκειται κι αυτή στή δοκιμασία του άνταγωνισμού. Στήν προκειμένη όμως περίπτωση ό άνταγωνισμός είναι φθορά γιά τήν κρατική τηλεόραση: ήδη κι αυτή έχει υιοθετήσει όρισμένα σουσούμια τής ιδιωτικής, όπως ή διακοπή των προβολών από διαφημίσεις, τό άγχώδες πολυβολητό στήν έκφορα του λόγου ή ό άνησυχητικός πολλαπλασιασμός τής τηλεσαχλαμάρας. Έπειδή τά ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια γίνονται νόμος και γιά τήν κρατική τηλεόραση, δέν θά περάσει ό καιρός πού κι αυτή θά περιπέσει στό θλιβερό επίπεδο τής ιδιωτικής.

Μιά άπάντηση ύπάρχει σ' αυτή τήν προοπτική: *Νά μετατραπεί ή τηλεόραση σέ λειτουργία, σέ κοινωνική ύπηρεσία ένήμερωσης και ψυχαγωγίας του έλληνικού λαού.* Και γιά νά επιτευχθεί αυτό πρέπει νά βγάλει τή διαφήμιση από τίς όθόνες της. Άν ή τηλεόραση επενδύσει στήν ποιότητα, τότε πρέπει νά βγάλει τή διαφήμιση από τίς όθόνες της. Άς αφήσει τή διαφημιστική κερδοσκοπία, τούς διαφημιστές σπόνσορες και τούς διαφημιζόμενους στή δικαιοδοσία τής ιδιωτικής τηλεόρασης, άς μήν «μάθουν» οι Έλληνες από τήν TV ότι τά καλύτερα παπούτσια είναι τά NIKE, ή καλύτερη όδοντόπαστα είναι ή Κολγκέιτ, ή ότι ό καλύτερος ύποψήφιος είναι ό τάδε Ταδόπουλος. Τό παράδειγμα του BBC, παρά τόν άγριο θατσερισμό τής Άγγλίας, είναι εδώ γιά νά υπενθυμίσει ότι ή καλύτερη τηλεόραση τής Εύρώπης δέν έχει διαφημίσεις. Έτσι τό 1987 κατέκτησε βραβεία σέ διεθνείς διαγωνισμούς: ή γαλλική κανένα.

Άπό τήν άλλη μεριά, θά μπορούσε νά επιβληθεί ειδικός φόρος στό σύνολο των διαφημίσεων (άπό ιδιωτικούς σταθμούς, έντυπα κλπ.), τά έσοδα των όποιων θά άποδίδονται άποκλειστικά στήν κρατική τηλεόραση. Έτσι ή άπώλεια των έσόδων δέν πρόκειται νά είναι σημαντική.

Ύπενθυμίζουμε ότι ή πρόταση αυτή δέν είναι πρώτη φορά πού άκούγεται. Ύπήρχε, γιά παράδειγμα, στό προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΚΕ Έσωτ.-Α.Α, και έχει ύποστηριχθεί από πολλούς. Στήν Εύρώπη μάλιστα αναπτύσσεται όλοκληρη κίνηση γιά τήν κατάργηση τής διαφήμισης από τά δημόσια κανάλια. Πιο συγκεκριμένα, στή Γαλλία, διανοούμενοι και σημαντικοί καλλιτέχνες όπως ό Μάξ Γκαλό, ό Π. Μπουρντιέ, ό Ζ.Ντεριντά, ό Μισέλ Πικολί, ή Έλιζαμπέτ Μπάτιντερ, ό Κώστας Γραβάς, ό Κλώντ Σαμπρόλ κι άλλοι πολλοί μάχονται γιά τήν υιοθέτηση αυτής τής ιδέας. Άν άναφέρουμε τό παράδειμά τους δέν είναι γιά ν' άποκτήσει έγκυρότητα ή πρόταση μέ τό βάρος των Έσπερίων αλλά γιά νά φανεϊ ότι οι άνθρωποι κάτω από ίδιες συνθήκες μπορούν νά μάχονται γιά κοινούς στόχους. Δέν εξηγούνται όλα μέ τίς περιβόητες ελληνικές ιδιομορφίες.

Ύπάρχει πρόθεση, σέ εποχή πού όλοι όμνύουν στό διάλογο και τήν πολυφωνία, νά συζητηθεί μία τέτοια πρόταση; Δέν έννοώ στό Μέγκα Τσάνελ ή στήν Άντένα, αλλά στή δημόσια ραδιοτηλεόραση. Έκεί πού ύποτίθεται ότι μάς πέφτει λόγος γιά τήν πληρώνουμε.

Άγγελος Έλεφάντης

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Λιθουανία

Κι όμως, σίγησαν άριστεροί και δεξιοί στην περίπτωση της Λιθουανίας και των άλλων βαλτικών χωρών που ζητούν την ανεξαρτησία τους με βάση το δικαίωμα των λαών στη αυτοδιάθεση. Άπό τή άριστερά ή σιωπή «νομιμοποιείται» επειδή, φαίνεται, οί Λιθουανοί είναι άντιδραστικοί, δυτικόφιλοι, γερμανόφιλοι· άπό τή δεξιά μή τυχόν και θιγεί ό Γκορμπατσώφ. Τό άποτέλεσμα τό ίδιο. Οί διακηρύξεις για τή ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα, για δημοκρατία και αυτοδιάθεση είναι καλές και βολικές μόνον όταν δέν κοστίζουν· μόνο όταν στρέφονται κατά των άντιπάλων. Άν πρόκειται νά εφαρμόσουμε αυτές τις δημοκρατικές άρχές, τότε άρχίζουν οί σκοπιμότητες και οί εκπτώσεις. Ώστόσο τό δικαίωμα των λαών στη αυτοδιάθεση δέν είναι διαπραγματεύσιμο και «έλαστικό». Ώ,τι κι άν είναι, ό,τι κι άν πιστεύει ό κάθε λαός. Πολύ περισσότερο πού στη περίπτωση της Λιθουανίας, της Λετονίας και της Έσθονίας, ύπάρχει στρατιωτική προσάρτηση άπό τήν ΕΣΣΔ, συνέπεια του συμφώνου Μολότωφ - Ρίμπερτροπ του 1939. Είναι κατεχόμενα έδάφη. Τό ζήτημα των σχέσεων μεταξύ ΕΣΣΔ και βαλτικών χωρών είναι τελείως διαφορετικό και θά μπορούσαν νά διευθετηθούν μεταξύ ανεξάρτητων κρατών, είτε πρόκειται για οίκονομικές σχέσεις είτε πρόκειται για τή δικαιώματα της ρωσικής μειονότητας στις χώρες αυτές. Ώ Γκορμπατσώφ ώστόσο λειτουργήσε με τή γνωστά άνακλαστικά του ήγεμονισμού, με τή λογική της βίας. Διότι βία είναι όχι μόνο τή τάνκς (τά ρωσικά τάνκς άλλωστε δέν σταμάτησαν νά σουλατσάρουν στη Λετονία), αλλά και ό οίκονομικός άποκλεισμός, κάτω άπό τόν όποιο λύγισαν οί Λετονοί ρίχνοντας, τελικά, ή προσωρινά, νερό στο κρασί τους. Γιατί δέν είχαν πετρέλαιο. Έχουν ύπάρξει τόσες βαναυσότητες στο όνομα της δημοκρατίας, όταν πίσω τους κρύβονται χυδαίες σκοπιμότητες. Τό άγκάθι της Βαλτικής θά μπορούσε νά ζημιώσει τήν πολιτική θέση του Γκορμπατσώφ μέσα στην ΕΣΣΔ. Και μπροστά σ'

αυτό τό ένδεχόμενο, οί Δυτικοί, πρωτοστατούντων του Μπούς, του Κόλ και του Μιττεράν, συνέστησαν στους Λιθουανούς σύναιση. Τήν ίδια γραμμή άκολούθησαν στή μουλωχτά και οί δικοί μας. Άλλά οί διακηρύξεις κρεσέντο. Πειράζει νά μήν τις πιστεύουμε όταν, άλέκτωρ πριν λαλήσει τρίς, διαψεύδονται;

Περί αυτονομίας

Τίς στιγμές πού γράφεται αυτό τό σημείωμα, οί καθηγητές της Μέσης Έκπαίδευσης άποφασίζουν, μέσα άπό τις γενικές τοπικές συνελεύσεις τους, για τό άν θά πραγματοποιήσουν άπεργία κατά τή διάρκεια των έξετάσεων. Είναι γνωστή ή δήλωση του Γ.Γ. του ΚΚΕ Γρηγόρη Φαράκου, πού τους καλούσε νά τό ξανασκεφτούν, όπως γνωστή είναι και ή άπάντηση των καθηγητών... Στην άτυπη διένεξη παρεμβή (Πέμπτη 10/5) και ό Λ. Κύρκος, ό όποιος κατηγορήσε τους καθηγητές ότι άσκησαν «άκραία κριτική» στις δηλώσεις Φαράκου, προσθέτοντας: «Οί κοινωνικές οργανώσεις έχουν τήν αυτονομία τους, αλλά μή φτάσουμε στην άντίληψη, όπου τή κόμματα δέν θά έχουν τή δυνατότητα νά διατυπώσουν μία σκέψη». Δηλαδή, άν καλά καταλάβουμε, ή «άκραία κριτική» των καθηγητών στον Φαράκο έμποδίζει τόν Συνασπισμό νά εκφέρει τή δική του άποψη για τό θέμα; Περιέργα πράγματα. Ώ μήπως ισχύει και έδώ τό ρηθέν, όσο συμφωνείτε μαζί μας είσθε αυτόνομοι;

Ραδιοφωνικές φοροαπαλλαγές

Οί ιδάλγοι των ύψηλών ιδανικών της άτομικής πρωτοβουλίας, της έννημέρωσης και της πολυφωνίας, έχουν άλλεργία με τήν ισότητα ύποχρεώσεων άπέναντι στο νόμο. Άν πρόκειται νά βάλουν και οί ίδιοι τό χέρι στην τσέπη, όλες εκείνες οί διατριβές περί παραοικονομίας, φοροδιαφυγής και φοροαπαλλαγής γίνονται καπνός και προβάλλουν τό άλλο ιερό (τους) δικαίωμα: τό δικαίωμα στην έξαιρέση, διότι αυτοί ό,τι κάνουν τό κάνουν για τό καλό του τόπου και των θεσμών, μακριά άπ' αυτούς τή ιδιοτελή περί κέρδους. Αυτό άσκοδν λειτουργήμα. Και ως γνωστόν στην Έλλάδα είναι τόσοι και τόσοι πού δέν δουλεύουν, δέν κερδίζουν, είναι άπλώς λειτουργοί. Πρωτοπόροι στην ιδεολογία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά και

πρωτοπόροι στον άγώνα της αυτοεξαιρέσης. Στην καθομιλουμένη: κάτω τή χέρια άπό τό ιερό δικαίωμα της φοροαπαλλαγής. Ώ τελευταία έκρηξη αυτού του κινήματος για νόμιμη φοροαπαλλαγή έρχεται άπό τους ιδιωτικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς, πού σφόδρα ταραχθηκαν όταν έμαθαν ότι ό δικός τους, ό κ. Έβερτ, και ό κ. Σουφλιάς προτίθενται νά φορολογήσουν τή έσοδή τους. Έμεις, ρέ παιδιά, πού σάς βγάλαμε; Έμεις πού θυσιαζόμαστε για τήν πολυφωνία, τήν έννημέρωση του έλληνικού λαού, έμεις πού σπάσαμε τό μονοπώλιο της κρατικής ραδιοτηλεόρασης; Και πάει λέγοντας ό χορός των «έπιχειρημάτων». Πρωτοπόροι στον άγώνα οί δημοσιογράφοι, οί σταθμοί, οί ιδιοκτήτες, οί παράγοντες των δημοτικών σταθμών, οί έφημερίδες. Άπό κοντά και ή άντιπολίτευση, του Συνασπισμού μή έξαιρουμένου. Ώ, λοιπόν, στο σημείο αυτό είμαστε με τήν κυβέρνηση.

Άσυνεπείς στή ραντεβού τους

Τελικά αυτή ή συνάντηση των 3 ρευμάτων, όπως τήν άποκαλεί ό Λ. Κύρκος, κάτι γίνεται και χαλάει πάντα τήν τελευταία στιγμή. Μέχρι τό 1988 οί νυν συνασπισμακοί περίμεναν τόν Άντρέα ό όποιος, έρωτευμένος με τήν έξουσία, τους έστηνε συνεχώς στή ραντεβού. Τά δύο τελευταία χρόνια τό ΠΑΣΟΚ άποφάσισε νά πάει στο ραντεβού, αλλά ό Συνασπισμός, πικραμένος άπό τήν άσυνέπεια, έθετε δρους. Προχτές πάλι ό κ. Παπανδρέου, όσμιζόμενος τήν έπαναφορά της ένισχυμένης αναλογικής και έχοντας ούτως ή άλλως άποτύχει στην προσπάθεια του νά διατηρηθεί εκ του Συνασπισμού στην έξουσία, διακήρυξε στην Κ.Ε.: Άπέτυχε ή στρατηγική της συνεργασίας, εμπρός για νέες αυτοδυναμίες. Τήν ίδια ώρα ό Συνασπισμός άποφασίζει και πάλι άνοιγμα προς τό ΠΑΣΟΚ, προσβλέποντας στους Γεννηματά, Λαλιώτη πού με τή σειρά τους προσβλέπουν στον Ά. Παπανδρέου κ.ο.κ. Σάν ταινία πού τήν βλέπουμε άπό τήν μέση: έδώ ήρθαμε, πού λένε, πάμε νά φύγουμε.

Σκανδαλώδη(Ι)

Έφτασε τελικά, πολύ πιό σύντομα άπ' ότι περιμέναμε, ή μέρα πού ή Ν.Δ. ένωσε τις συνέπειες της σκανδαλομανίας της, πού είχε τόσο

ἀπλοϊκά καί εβγλωτα ἐκφραστῆ με ἐκείνη τὴν περιβόητη ἐξίσωση **Μητσοτάκη!** Δημόσιος τομέας ἄντρο σκανδάλων καί διαφθορᾶς. Τὸ δόγμα αὐτὸ δδῆγησε στὴ μήνυση τῶν βουλευτῶν τῆς Ν.Δ. κατὰ τοῦ Ἐνωμερίτη, στὴ δίωξη καί προφυλάκιση του γιὰ μιὰν ἐνέργεια, ἓνα διακανονισμὸ χρεῶν, πού βρισκόταν μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀρμοδιότητος του καί τῆς διακριτικῆς του εὐχέρειας. Γιὰ νὰ λέμε τὴν ἀλήθεια, δέν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ διακανονισμὸς (ἔχουν γίνεи ἀναριθμητοὶ τέτοιοι στὸ παρελθόν) πού γέννησε τίς ὑποψίες ἀλλὰ τὰ ὀνόματα τῶν ὀφειλετῶν Ἀρφάνη καί Χιώνη. Μηνύσεις, διώξεις, προφυλακίσεις με βάση τὸν ὑπερβάλλοντα ζῆλο κάποιου δικαστῆ καί τὴν ἑλληνοπρεπῆ βεβαιότητα διὰ ἀφοῦ τὰ βρῆκε με τοὺς Ἀρφάνη-Χιώνη τὸ πράγμα βρωμαίει. Ἀποτέλεσμα: παρέλυσαν ἀπὸ εὐθνοφοβία τῶν διοικητῶν τῶν Τραπεζῶν ὄλοι οἱ διακανονισμοί. Γράφαμε παλιότερα διὰ τὸ μαράζωμα τοῦ δημοσίου τομέα ἦταν τῆς Ν.Δ. καί μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ταύτιση του με τὰ σκάνδαλα, ἡ κατασκευοφάντηση, ἡ σπῆλωση δικαίων καί ἀδίκων καί τελικὰ ἡ παραλυσία του δέν ἦταν πολιτικά οὐδέτερες, ἀν δέν ἦταν σκόπιμες. Ἄλλὰ ἡ Ν.Δ. ἔπεσε στὸν λάκκο πού ἡ ἴδια ἔσκαψε, καθὼς ἡ παραλυσία τῶν διοικήσεων τῶν Τραπεζῶν μπλοκάρει τὸν διακανονισμὸ τῶν χρεῶν τῶν προβληματικῶν ἐπιχειρήσεων πού χρωστάνε ὄλες μεγάλα ποσὰ στὶς Τράπεζες. Οἱ ἰδιῶτες ἀπαιτοῦν διακανονισμὸ, πῶ σωστὰ χαριστικὸ συμβιβασμὸ, ὥστε πληρώνοντας κάποιον συμβολικὸ ποσὸ ν' ἀγοράσουν καθαρὲς τίς προβληματικὲς. Μ' ἄλλα λόγια τὰ χρέη τοῦ παρελθόντος θὰ τὰ πληρώσουν οἱ καταθέτες, ὁ πολὺς κόσμος καί ὄχι ὁ συγκεκριμένος ἰδιῶτης στὸν ὁποῖο θ' ἀνήκει στὸ ἐξῆς ἡ προβληματικὴ. Πρόκειται βεβαίως γιὰ πολιτικὴ ἐπιλογή καί ὄχι γιὰ ποινικὴ πράξη — δέν θὰ πέσουμε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο τόσο συχνὰ καί ἀδιάκριτα ἔπεσε στὸ παρελθόν ἡ Ν.Δ. Βλέποντας τώρα τὴν ἀπροθυμία τῶν διοικητῶν τῶν τραπεζῶν νὰ ἐφαρμόσουν τὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἐπιλογή (δεδομένου διὰ ὁ ὁποιοσδήποτε πού, εἴτε τώρα εἴτε στὸ μέλλον, διαφωνεῖ πολιτικά μ' αὐτὴν θὰ μπορούσε νὰ «φιλοτεχνήσει» μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἓνα ποινικὸ ἀδίκημα καί νὰ ὑποβάλει μήνυση) καί βλέποντας διὰ τὴν κατασκευοφάντησιν τοῦ δημοσίου ἔφτασε νὰ ἐμποδίζει τὴν πολιτικὴ τῆς γιὰ «λιγότερο κράτος», ἡ Ν.Δ. βρῆκε τὴν σολομόντεια λύση. Ἀντί

ν' ἀλλάξει μυαλά καί νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ζήτημα πολιτικὰ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸ ἀντιμετωπίζει ποινικά: διὰ στόματος τοῦ κ. Σουφλιᾶ ἡ κυβέρνηση σκέφτεται νὰ τροποποιήσει τὸν νόμο μετατρέποντας τὸ σχετικὸ ἀδίκημα ἀπὸ κακούρημα σὲ πλημμέλημα. Μὰ καλά, γιὰ πλημμελήματα φωνάζατε τὸσον καιρὸ βρῆτε παιδιὰ;

Σκανδαλώδη (II)

Αὐτὰ ἀπὸ τὸν κ. Σουφλιᾶ, ὁ ὁποῖος ἔχει βέβαια καί τὸ πρόβλημα. Οἱ ὑπόλοιποι τὸν χαβὰ τους. Πρό ἡμερῶν ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης κ. Κανελλόπουλος ἐξήγγειλε, ὡς ἰδέα μάλιστα τοῦ κ. Μητσοτάκη, τὴν δημιουργία στὸ ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης μιᾶς ἐπιτροπῆς πού θὰ ἀσχολεῖται με τὰ σκάνδαλα τοῦ Δημοσίου, θὰ ἐπιλαμβάνεται κάθε σχετικῆς καταγγελίας κ.λπ. Ἀφήνουμε κατὰ μέρος τὴν ἀντισυνταγματικότητα τοῦ πράγματος (ἡ δημιουργία «παραδικαιοσύνης» σχολιάστηκε ἀπὸ πολλοὺς) ἀλλὰ ὑπάρχει καί τὸ γελοῖο τῆς ὑπόθεσης. Τὸ σκάνδαλο γι' αὐτοὺς εἶναι κανόνας ὄχι ἐξαιρέση, εἶναι σύμφυτο με τὴν λειτουργία τοῦ Δημοσίου, εἶναι τελικὰ ἀντικείμενο τῆς λειτουργίας του καί ὡς τέτοιο ἀπαιτεῖ τὴ συγκρότηση τῆς σχετικῆς ὑπηρεσίας: ὄπως λέμε Ἐπιτροπὴ Τιμῶν καί Εἰσοδημάτων, Διεύθυνση Μεταφορῶν κ.λπ. Τὴν ὥρα λοιπὸν πού ὁ κ. Ἐβερτ

ξεκινᾷ τὴν μάχη τῶν 3 ὑπογραφῶν γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς γραφειοκρατίας, κάποιοι ἄλλοι, δέσμοι τῆς νοοτροπίας πού ἀποτελεῖ τὴν προαιώνια κατάρα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, προσπαθοῦν νὰ ὀχυρώσουν τὸ Δημόσιο, φτιάχνοντας νέες ἐπιτροπὲς καί ὀρθώνοντας ὄλο καί περισσότερα ἐμπόδια στὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν εὐελικτὴ λειτουργία του. Μὲ ὄλα αὐτὰ τὸ Δημόσιο κατοχυρώνεται ὡς ὄχι γραφειοκρατίας καί εὐθνοφοβίας, ἀνίκανος νὰ ἀνταγωνιστεῖ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα ἀλλὰ καί ἀνίκανος νὰ ἐξυπηρετήσῃ στοιχειῶδες τὸν κόσμον. Πίσω ἀπ' ὄλη αὐτὴ τὴν ὕστερία πού ἔχει δημιουργηθεῖ με τὰ σκάνδαλα, τὸ πραγματικὸ πρόβλημα εἶναι κατ' οὐσίαν ἀπλό καί ἀφορᾶ βέβαια τὴν κυβέρνηση: εἶναι δηλαδὴ δικὴ τῆς εὐθύνη νὰ βρεῖ μερικὲς ἑκατοντάδες ἀνθρώπους ἔντιμος καί ἱκανοὺς γιὰ νὰ στελεχωθεῖ τὸ Δημόσιο. Γιὰ τὴν ἐπιλογή ἀλλὰ καί γιὰ τίς πράξεις τους θὰ πρέπει ἡ ἴδια ἡ κυβέρνηση ν' ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνη. Καί βέβαια μόνον μιὰ εὐθνοφοβία, δηλαδὴ κακὴ κυβέρνηση θὰ προσπαθοῦσε νὰ ἐξασφαλίσει τὸν ἑαυτὸ τῆς περιορίζοντας τὴν εὐελικτὴ τῶν ἀτόμων πού ἐπιλέγει. Ἄν τὸ κόμμα τοῦ 46% δέν διαθέτει αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, τότε ὀφείλει νὰ παραιτηθεῖ καί νὰ ζητήσῃ συγγνώμην ἀπὸ τὸν κόσμον, διότι κακῶς ζήτησε καί ἀνέλαβε τὴν διακυβέρνηση τῆς χώρας. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σπασμωδικὲς κινήσεις κάπου μεταξὺ ὕστερίας καί ἰδεολογικοῦ φαναρισμοῦ.

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος

Τὴ 1η Σεπτεμβρίου ἀνοίγει ἡ ἐκθεση με ἔργα τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στὸ Ἡράκλειο Κρήτης, ὀργανωμένη ἀπὸ τὸ Δῆμο Ἡρακλείου καί τὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης. Πρόκειται γιὰ μιὰ λαμπρὴ πρωτοβουλία, πού γιὰ νὰ ἔρθῃ σὲ πέρασ χρειάστηκαν κόποι, φροντίδα, ἀγάπη καί γνώση, γιὰ νὰ τιμηθοῦν τὰ 450 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ μεγάλου ζωγράφου. Ἐπιπλέον, αὐτὸ τὸ μεγάλο διεθνὲς εἰκαστικὸ γεγονός σκοπεύει στὴν ἐπανεκτίμησιν τοῦ ἔργου του «Ἐλ Γκρέκο», ἔργα του θὰ ἔρθουν ἀπὸ τὴν Ἰσπανία καί ἄλλες χώρες, εἰδικοὶ θὰ συζητήσουν γι' αὐτὸ στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις πού ὀργανώνονται. Διάφοροι χορηγοί, Ἕλληνες καί ξένοι, στὴν προκειμένη περίπτωσιν στάθηκαν στὸ

ὑψος τῶν περιστάσεων (γιὰ τὴν ἀσφάλεια καί τὴ μεταφορὰ ἐνός ἑκατομμῦρια δραχμῆς), χρηματοδοτώντας ταυτόχρονα μιὰ τετράτομη ἐκδοσὴ με κείμενα εἰδικῶν γιὰ τὸν Δομήνικον Θεοτοκόπουλον. Γιὰ τὰ ἑλληνικά δεδομένα ἡ πρωτοβουλία εἶναι πράγματι μοναδική. Πολὺ σωστὰ ἐπιλέχθηκε τὸ Ἡράκλειον, γενέτειρα τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἐκθεση. Ὡστόσο, εὐλόγα ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα. Γιατί τάχα ἡ ἐκθεση αὐτὴ νὰ μὴ μεταφερθεῖ καί στὴν Ἀθήνα; Ἡ Ἐθνικὴ Πινακοθήκη δέν ἦταν σὲ θέσῃ νὰ ἀναλάβῃ αὐτὴ τὴν εὐθύνη, ἢ μήπως τέτοιας ἐμβέλειας εἰκαστικὰ γεγονότα δέν ταιριάζουν στὴν πρωτεύουσα. Εἶπαμε ἀποκέντρωσιν, ἀλλὰ ὄχι κι ἔτσι.

Μετά δέκα έτη

ΕΝΤΟΣ, ΕΚΤΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΑ ΑΥΤΑ

Η ΑΝΤΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ

του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου

Ο κ. Στεφανόπουλος είχε πρίν τέσσερα χρόνια ρίξει μαύρη πέτρα πίσω του και έκτοτε δέν έπαψε νά καταριέται τή Νέα Δημοκρατία: «ξαναγύρισε» στηρίζοντας τήν κυβερνητική πλειοψηφία τόσο αὐτονότητα, λές και δέν είχε μεσολαβήσει τίποτα. Ο κ. Καραμανλής είχε κι αυτός ρίξει μαύρη πέτρα πίσω του: παραμέρισε κι αυτός όλα του τά όράματα περί υπερκομματικού έθνάρχη και ξαναγύρισε στην Προεδρία ως μονοκομματικός Πρόεδρος, σαν νά μήν είχε μεσολαβήσει όλόκληρη δεκαετία. Από δίπλα και ό Γ. Ράλλης και άλλοι πολλοί: πανστρατιά. Πανστρατιά πού στην ουσία άντανακλούσε τήν αντίστοιχη πανστρατιά στό επίπεδο του λαού. Από τό «χρονοντούλαπο τής Ιστορίας» όπου ή Δεξιά ήταν, μέχρι τό 1985 τουλάχιστον, καλά κλεισμένα, μέ τήν λαϊκή πλειοψηφία συσπειρωμένη εναντίον της, τώρα τά πράγματα άλλαξαν. Η συσπείρωση —γιατί περί φαινομένου συσπείρωσης πρόκειται— λειτουργεί πλέον υπέρ τής Νέας Δημοκρατίας και είναι τό ΠΑΣΟΚ πού μοιάζει νά κλειδώνεται στό χρονοντούλαπο.

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΔΕΞΙΩΝ

Θά μπορούσε κανείς νά αναφέρει πολλά αίτια γιά τήν ήττα του ΠΑΣΟΚ και τήν αντίστοιχη άνοδο τής Νέας Δημοκρατίας, αίτια ιδεολογικά, κοινωνικά, οικονομικά, αίτια πού έχουν σχέση μέ τις διεθνείς τάσεις και εξελίξεις. Χωρίς νά τά παραγνωρίζουμε, θά λέγαμε ότι ή συσπείρωση γύρω από τή Νέα Δημοκρατία ήταν κυρίως πολιτική —πολιτειακή θά μπορούσαμε νά πούμε άν δέν κινδυνεύαμε νά παρεξηγηθούμε— είχε δηλαδή σχέση μέ τήν εξουσία. Μέ τό ήθος και τό ύφος τής πασοκικής εξουσίας καταρχήν (γιά τά όποια πολύς λόγος έγινε τά τελευταία χρόνια), αλλά κυρίως μέ τήν ίδια τή δομή και τις σχέσεις πού τή συγκροτούν. Κι αυτό όχι μόνο, ή όχι τόσο, λό-

γω τής «τάσης» των Έλλήνων νά πολιτικοποιούν τά πράγματα, όσο τής τάσης πού είχε τό ίδιο τό ΠΑΣΟΚ νά πολιτικοποιεί τά πάντα. Ένας συγκεκριμένος τρόπος άσκησης τής εξουσίας χρεοκόπησε, κατέρρευσε μέσα από τις αντιφάσεις του —τά σκάνδαλα δέν ήταν παρά ή συμβολική επικύρωση και έπιβεβαίωση αυτής τής χρεοκοπίας— και ό κόσμος αποφάσισε νά διώξει τό ΠΑΣΟΚ πρίν ή χρεοκοπία προχωρήσει ακόμα πιο βαθιά απ' όσο είχε ήδη προχωρήσει.

Βέβαια θά μπορούσαμε νά αναλύσουμε —τό έχουμε ήδη κάνει πολλές φορές απ' αυτό τό περιοδικό— τή χρεοκοπία του ΠΑΣΟΚ και νά εντοπίσουμε τις αντιφάσεις τής ιδεολογίας του και τήν ασυνέπεια των φορέων της, καθώς και τήν άδυναμία των κοινωνικών στρωμάτων πού κυρίως τό στηρίζαν

νά εκφράσουν μία βιώσιμη πολιτική προοπτική, τήν έσωτερική (και όχι κατ' ανάγκη οργανωτική) δομή του ΠΑΣΟΚ πού, όσο προχωρούσε κανείς προς τά πάνω, τό έκανε νά μοιάζει περισσότερο μέ κύκλωμα παρά μέ κόμμα, τή διεθνή νεοσυντηρητική στροφή και τις ιδεολογικές και οικονομικές επιπτώσεις της στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Άλλά αυτά είναι ψιλά γράμματα. Η οιαδήποτε άνάλυση περί ΠΑΣΟΚ ίσχυε τό ίδιο τό 1980, όταν δηλαδή τό ΠΑΣΟΚ ήταν στην άκμή του, όσο ισχύει και σήμερα. Τότε ό κόσμος τό ψήφισε, σήμερα τό καταψηφίζει — κι αυτό σίγουρα όχι γιατί τότε επικρατούσε κάποια λάθος άνάλυση και σήμερα επικρατεί ή σωστή. Κοντολογίς, δέν είναι οι άνάλυσεις πού άνεβάζουν και κατεβάζουν κυβερνήσεις, αλλά είναι ή συμπυκνωμένη

πολιτική έκφραση των αναλύσεων αυτών, ή πρωτογενής πολιτική πράξη που γίνεται αντιληπτή και που τελικά κρίνεται από τόν κόσμο.

Τά ίδια ισχύουν και για τή Νέα Δημοκρατία: χωρίς αμφιβολία ή Δεξιά φρόντισε να επενδύσει τήν πολιτική της άνοδο με όλες τīs καινούριες —ή και όχι τόσο καινούριες— ιδεολογικές αναζητήσεις της περί αξιοκρατίας, λιγότερου κράτους, αποτελεσματικότητας, παραγωγικότητας, ανταγωνιστικότητας κ.λπ. Χωρίς να μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι τά συνθήματα αυτά δέν ξηαιξαν κανένα ρόλο ή ότι δέν έγιναν αντιληπτά από τόν κόσμο, έντούτοις δέν νομίζουμε ότι ο ρόλος τους ήταν ποσοτικά και ποιοτικά σημαντικότερος από τό απαραίτητο κερασάκι στήν τούρτα. Καί ή τούρτα ήταν ή παλιά Νέα Δημοκρατία, κυρίως ή Νέα Δημοκρατία του '74-'81, εκείνη που είχε μπει στό «χρονοντούλαπο» και ξαφνικά ξαναβγήκε. Αυτή τήν «ιδέα» τής ύπαρκτης, δηλαδή γνώριμης Νέας Δημοκρατίας επέλεξε και υπερωήφισε ο πολυς κόσμος συγκρίνοντάς τήν με τήν εξίσου γνώριμη «ιδέα», δηλαδή πραγματικότητα, του ΠΑΣΟΚ τών έτών '81-'89. Ή επίλογη έγινε ανάμεσα σε «δύο κόσμους», που ήταν και οι δύο γνώριμοι — άλλ' ο ένας είχε γίνει πλέον αποκρουστικότερος του άλλου.

ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΚΟΙ — ΑΒΕΡΩΦΙΚΟΙ

Τό κατά πόσο οι αντιλήψεις αυτές του κόσμου —που στό κάτω κάτω διαμορφώνει πάντα τīs ιδέες και τīs προτιμήσεις του με βάση τήν πολιτική του εμπειρία, δηλαδή τό παρελθόν— ανταποκρίνονται στήν πραγματικότητα είναι ένα άλλο ζήτημα. Για τό ΠΑΣΟΚ βέβαια δέν γεννάται θέμα: τό ΠΑΣΟΚ του 1990 είναι ίδιο με εκείνο του 1988 —παρ' όλη τήν παραπλανητική προεκλογική του εκστρατεία, που βέβαια κανέναν δέν παραπλάνησε— και θά γινόταν ακόμα πιό ίδιο σε περίπτωση που ο κόσμος τό επιβράβευε με τήν ψήφο του.

Όσον αφορά τή Νέα Δημοκρατία, τά πράγματα είναι λίγο πιό σύνθετα. Θά πρέπει βέβαια καταρχάς να πούμε ότι ή προσπάθεια, τήν όποια συμμερίστηκαν πολλοί παράγοντες εκτός τής πολιτικής και ή όποια βρήκε μερική απήχηση και ύποστήριξη μέσα στό ΠΑΣΟΚ, για ριζική μεταβολή τών πολιτικών μας πραγμάτων και τής φυσιογνωμίας τών δύο μεγάλων κομμάτων αποκρούστηκε από τή Νέα Δημοκρατία και έπεσε στό κενό. Τό ΠΑΣΟΚ είναι αλήθεια ότι προσπάθησε να προωθήσει μία συνολική φυγή προς τά μπρός, ούτως ώστε ή χρεοκοπία του

δικού του παρελθόντος να γίνει χρεοκοπία και τών άλλων. Συμμερίστηκε έτσι τό αίτημα τών «οικονομικών κύκλων» για μακρόβια οικονομική κυβέρνηση και συνεργασία τών δύο μεγάλων κομμάτων, πράγμα που θά επέφερε ριζικές μεταβολές τόσο στό ΠΑΣΟΚ (άλλά τό ΠΑΣΟΚ ούτως ή άλλως πρέπει να μεταβάλει πλέον τή φυσιογνωμία του) όσο βέβαια και στή Νέα Δημοκρατία. Ή Νέα Δημοκρατία θέλοντας να συντηρήσει τόν έαυτό της (άφου δέν είχε και λόγο, κομματικό λόγο, να τόν αλλάξει) απέρριψε τήν προσφορά του ΠΑΣΟΚ και επέλεξε τό δρόμο τής αυτοδυναμίας. Με άλλα λόγια τό ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να αποφύγει τήν ήττα του αλλάζοντας συνολικά τό επίπεδο στο όποιο παιζόταν ή πολιτική αντιπαράθεση, όντας έτοιμο να θυσιάσει πολλά από τά στοιχεία τής φυσιογνωμίας του (προκειμένου να περισώσει άλλα) και πολλά από τά φυσικά πρόσωπα που τό στελεχώνουν. Ή Νέα Δημοκρατία δέν είχε λόγο να παρακολουθήσει αυτή τή λογική του ΠΑΣΟΚ. Γι' αυτήν τό επίπεδο αυτόματως θά άλλαζε από τή στιγμή που θά έχανε τό ΠΑΣΟΚ και θά ανέβαινε ή ίδια στήν εξουσία. Αυτή ήταν ή στρατηγική της τόσα χρόνια και δέν έβλεπε κανένα λόγο, τουλάχιστον από πλευράς κομματικού συμφέροντος, να τήν αλλάξει και μάλιστα τήν ώρα που ή στρατηγική αυτή ήταν έτοιμη να αποδώσει καρπούς.

Άλλ' ήδη ή άρνηση αυτή τής Νέας Δημοκρατίας, ή έπιθυμία της να συντηρήσει τόν έαυτό της και τή φυσιογνωμία της ως κόμματος, δείχνει πόσο διαφορετική είναι ή σημερινή Νέα Δημοκρατία από τή Νέα Δημοκρατία του '74-'81, τή Νέα Δημοκρατία του Καραμανλή.

Τό θέμα έχει αναλυθεί άλλου εκτενέστερα και δέν έχει νόημα να επαναλάβουμε εδώ τά ίδια. Ή ουσία είναι ότι επί Κ. Καραμανλή ή Νέα Δημοκρατία δέν ήταν κόμμα με τή στενή έννοια του όρου, αλλά είχε τά γενικότερα χαρακτηριστικά τής πολιτικής παράταξης. Ήταν δηλαδή ένας κοινοβουλευτικός όργανισμός κινούμενος στό μίνιμουμ τών συνταγματικών επιταγών με σκοπό τήν άσκηση τής εξουσίας σύμφωνα με τīs ανάγκες τών άστικών συμφερόντων. Οι πιό κάτω είχαν τήν «ειδική», τήν πιό στενή αντίληψη τών συμφερόντων αυτών, ενώ ο άρχηγός είχε τήν ευρύτερη και πιό μακροπρόθεση σκοπία: ο Καραμανλής αποκλήθηκε έτσι δραματιστής και μπορούμε να πούμε ότι δημιούργησε «σχολή» στή Νέα Δημοκρατία, ή μία πολιτική κατεύθυνση ή όποια ταύτιζε τό συμφέρον του έθνους, τό συμφέρον τής άστικής τάξης και τό συμφέρον τής συντηρητικής παράταξης. Ή ταύτιση αυτή δέν ήταν άπλως ιδεολογική (και συνεπώς, με μία έννοια, «κίβδηλη») ήταν πραγματική, γνήσια. Ήταν, με μία λέξη, ή ένοποίηση τών συμφερόντων αυτών.

Επί Άβέρωφ και μετά επί Μησοτάκη μεσολάβησε ή οικοδόμηση του κομματικού όργανισμου ως μέσο για τήν πραγμάτωση τής ενότητας αυτής. Καί, όπως σε κάθε όργανισμό μαζικής επικοινωνίας, τό μέσο είναι τό μήνυμα (όχι βέβαια με τήν έννοια ότι ύποκαθιστά τό μήνυμα, δηλαδή τό άστικό συμφέρον, ή ότι μπορεί να τό αλλοιώνει κατά βούληση, αλλά με τήν έννοια ότι μεταξύ του μηνύματος και του αποδέκτη δημιουργείται ένας ενδιάμεσος, τρίτος, όργανισμός, με άυτοτελή σχετικώς συμφέροντα, τά όποια μπο-

ροῦν ἐνίστε νά λειτουργήσουν ἀντιθετικά, νά ἐπισκιάσουν ἢ νά καθυστερήσουν τό καθαυτό ἀστικό συμφέρον).

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΠΑΤΡΟΚΤΟΝΙΑΣ

Μέ τήν ἀποχώρηση τοῦ Καραμανλῆ ἡ Νέα Δημοκρατία δέν ἐπιδόθηκε σέ ἀνοιχτή πατροκτονία, ὅπως π.χ. συνέβη μετά τόν Στάλιν στή Σοβιετική Ἐνωση. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι ἡ πατροκτονία δέν συντελέστηκε ἐνμέρει καί πίσω ἀπό τά φῶτα τῆς δημοσιότητας, μέσα ἀπό τή διαμάχη τῶν ἀβερωφικῶν καί τῶν ραλλικῶν (ὅπου ραλλικοί = καραμανλικοί). Ἡ διαμάχη αὐτή εἶχε ἕνα ἐσωκομματικό «ταξικό» ὑπόβαθρο καθώς στήν οὐσία ἦταν διαμάχη ἀνάμεσα στούς πληβίους καί τούς συγκλητικούς τοῦ κόμματος, ἀνάμεσα στούς δευτεροκλασάτους βουλευτές καί τά τζάκια, τούς ἀριστοκράτες τῆς πολιτικῆς καί «δεύτερους μεταξύ ἰσῶν» μετά τόν Καραμανλῆ. Ἡ ἀποχώρηση τοῦ Καραμανλῆ πυροδότησε τήν ἐπανάσταση ἐναντίον τοῦ ἄμεσου πολιτικοῦ του περιβάλλοντος, τό ὅποιο ἦταν πλέον εὐκόλη λεία γιά τούς ἀβερωφικούς. Οἱ τελευταῖοι συνέπληξαν ἕναν κύκλωμα ἐξασφάλισης τῶν συμφερόντων τους, τῆς καριέρας τους, τελικά τοῦ καθοδηγητικοῦ τους ρόλου στό κόμμα. Καί ἐπειδή ἦσαν πολλοί καί «ἀσήμαντοι», ἦταν ἀναγκασμένοι νά λειτουργήσουν ἀπό ὀργανωτική ἀποψη δημοκρατικά, νά συγκροτήσουν κόμμα, δημοκρατικές διαδικασίες στή βάση, ὀργανώσεις κ.ο.κ., δημοκρατικές διαδικασίες ἐννοεῖται πού ἐκπορεύονταν ἀπό τά πάνω καί πού ἐπικύρωναν τήν κυριαρχία τῆς μιᾶς πτέρυγας μέσα στό κόμμα. Τό σύστημα πού ἐγκαθίδρυσαν (βάση, κομματικά ὄργανα, κοινοβουλευτική ὁμάδα, ἀρχηγός) ἦταν τόσο συνεκτικό πού (βοηθούσης καί τῆς λίστας, πού γιά δικούς του σκοπούς εἶχε καθιερώσει στή θέση τοῦ σταυροῦ προτίμησης ὁ κ. Παπανδρέου) συνέτεινε στόν πολιτικό παραγκωνισμό, τή συρρίκνωση καί τελικά τή φθορά τῶν λεγόμενων καραμανλικῶν τῆς Νέας Δημοκρατίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὅλοι αὐτοί ἀποκλήθηκαν καραμανλικοί μετά τόν Καραμανλῆ (ἐπί Καραμανλῆ ὅλοι καραμανλικοί ἦταν) μόνο καί μόνο ἐπειδή δέν ἀνῆκαν στήν πτέρυγα τῶν ἀβερωφικῶν.

Ἐκτοτε ἔγιναν πολλές κινήσεις ἀπόγνωσης ἀπό τούς λεγόμενους καραμανλικούς: ἄλλοι (Στεφανόπουλος) ἀποχώρησαν γιά νά φτιάξουν δικό τους κόμμα (γιά νά εἰσπράξουν τό εἰρυνικό καί αὐτάρεσκο σχόλιο τοῦ Εὐάγ. Ἀβέρωφ ὅτι ὁποῖον φεύγει ἀπό τό μαντρί τῶν τῶνε οἱ λύκοι), ἄλλοι πήγαν χολωμένοι στά σπίτια τους (Ράλλης),

ἄλλοι, ἀναλογιζόμενοι τή βασιμότητα τοῦ σχολίου τοῦ κ. Ἀβέρωφ, ἔμειναν μέσα περισσότερο ἢ λιγότερο σιωπηλοί, βλέποντας τήν κοινοβουλευτική δύναμη τῆς πτέρυγας τους νά ἐξασθενεῖ μετά ἀπό κάθε ἐκλογική ἀναμέτρηση (λόγω λίστας) καί ἄλλοι ἔφτασαν σέ τέτοιο σημείο ἀπόγνωσης καί μίσους πού αὐτομόλησαν στόν ἀντίπαλο (Μπούτος — εἶναι ἀστεῖο νά τόν βλέπει κανεῖς νά ψηφίζει Ἀλευρά, ἐνῶ ἡ καρδιά του χτυπάει γιά τόν Καραμανλῆ). Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὅλη αὐτή ἡ διαμάχη καί κυρίως τό πολιτικό της ὑπόβαθρο κρατήθηκε μακριά ἀπό τή δημοσιότητα, ἴσως γιὰτί κανεῖς δέν τόλμησε ἢ δέν θέλησε νά βγάλει τά ἄπλυτα τοῦ κόμματος στή φόρα. Αὐτή ἡ ἀπουσία διαφάνειας στό ἐσωκομματικό πρόβλημα συνέτεινε ὥστε νά εἶναι ἀκόμα πιό βεβιασμένες οἱ διάφορες κινήσεις τῶν διάφωνόντων, καθόσον ἦταν ἀδύνατο νά συναντήσουν τή λαϊκή κατανόηση καί συνεπῶς νά βροῦν δικαίωση.

Ὁ βαθύς ὑπνος τοῦ ἀπλοῦ νεοδημοκράτη ψηφοφόρου ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀλλαγές πού εἶχαν συντελεσθεῖ στό κόμμα βόλευε βέβαια μέχρι χθές τούς ἀβερωφικούς, στούς ὁποίους ἐπέτρεπε νά σφετερίζονται μέ τό ἀζημίωτο ὅλη τήν παράταξη διασφαλίζοντας τήν ἐνότητα στή βάση. Ἡ διαμάχη ὅμως δέν εἶχε ξεκαθαριστεῖ πολιτικά καί ἐνώπιον τοῦ λαοῦ (ὅπως π.χ. ξεκαθαρίστηκε ἡ διαμάχη ΠΑΣΟΚ καί Ἐνωσης Κέντρου τοῦ Γ. Μαύρου γιά τήν ἐκπροσώπηση τῆς πάλαι ποτέ Ἐνωσης Κέντρου) καί αὐτή ἡ «μικρή» ἀλλά τόσο σημαντική ἐκκρεμότητα συνέτεινε ὥστε ἡ ἐπικράτηση τῶν ἀβερωφικῶν νά μῆ εἶναι ὀριστική. Τά πράγματα ἤρθαν σήμερα ἔτσι πού οἱ ἀβερωφικοί ἀναγκάζονται θέλοντας καί μῆ νά ἀπεμπολήσουν πολλές ἀπό τίς κατακτήσεις τους.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ μικροτέρου κακοῦ

Ἦταν, λοιπόν, ἡ καινούρια Νέα Δημοκρατία, τοῦ Ἀβέρωφ καί τοῦ Μητσοτάκη πού πρόταξε τό κομματικό μπροστά στό γενικότερο ἀστικό συμφέρον, ἀρνούμενη τήν πρόταση τοῦ ΠΑΣΟΚ γιά μακρόπνοη οἰκουμηνική κυβέρνηση. Θά πρέπει ἐδῶ νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι τά λεγόμενα καραμανλικά στελέχη τοῦ συντηρητικοῦ χώρου εἶχαν διαφορετική ἀποψη: ὁ κ. Ἐβερτ δέν κουραζόταν νά μιλάει γιά τήν ἀνάγκη συναινετικῶν διαδικασιῶν πρὶν ἢ μετά τίς ἐκλογές, ὁ κ. Στεφανόπουλος ἔστρωνε ἑαυτὸν ὡς γέφυρα γιά τήν προσέγγιση τῶν δύο μεγάλων κομμάτων, ὁ κ. Μπούτος ἀπό τή νέα του θέση στή Δημοκρατική

Συμπάραταξη τό ἴδιο. Ἀλλά καί ὁ Κ. Καραμανλῆς δέν ὑστέρησε: δέχθηκε προεκλογικά νά ἀναλάβει Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἐφόσον τόν ὑποστηρίξουν καί τά δύο μεγάλα κόμματα. Ἡ τοποθέτηση αὐτή τοῦ Καραμανλῆ εἶχε βέβαια πολλές διαστάσεις, μεταξύ τῶν ἄλλων ὅμως καί τήν ἐξῆς: ὅτι τυχόν ὑποστήριξη τοῦ Καραμανλῆ καί ἀπό τά δύο κόμματα θά γινόταν μόνο στό πλαίσιο μιᾶς γενικότερης πολιτικῆς συνεργασίας, μόνο δηλαδή ἀν τά κόμματα αὐτά συμφωνοῦσαν νά συνεχίσουν τή διακυβέρνηση ἀπό κοινού στό πλαίσιο ἑνός μεγάλου συνασπισμοῦ. Στό πλαίσιο αὐτό ὁ Καραμανλῆς δέν ἀρνιόταν νά εἶναι ὁ παπᾶς πού θά πάντρευε τά δύο κόμματα — κι αὐτό ἰσχύει ἀσχετα ἀπό τό γεγονός ὅτι μιά τέτοια ἐξέλιξη δέν φαινόταν ἐξαρχῆς πιθανή.

Ὁ ἄλλος δρόμος, πού τελικά ἀκολούθησε ἡ πλειοψηφία τῆς Νέας Δημοκρατίας, ὁ δρόμος τῆς αὐτοδυναμίας, ἐμπεριεῖχε κι αὐτός ἕνα συμβιβασμό. Ὅχι βέβαια τόν συμβιβασμό μέ τόν ἐξωτερικό ἐχθρό (τό ΠΑΣΟΚ), ἀλλά πλέον τόν συμβιβασμό, τή συμφιλίωση μέ τόν ἐσωκομματικό ἀντίπαλο. Ἡ Νέα Δημοκρατία εἶχε ἀνάγκη τήν πανστρατιά (γιά τήν ὁποία μιλῆσαμε στήν ἀρχή) ὅλων τῆς τῶν δυνάμεων, προκειμένου νά κατακτήσει τόν ἕνα πόντο τῆς κοινοβουλευτικῆς αὐτοδυναμίας ἀλλά καί προκειμένου νά διατηρηθεῖ στήν ἐξουσία. Καί εἶχε ἀνάγκη τήν πανστρατιά ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ ἐσωτερική τῆς διαμάχη δέν εἶχε «περάσει» στό λαό ὡς τότε. Ἡ ἐνότητα στή βάση, ἡ ὁποία εἶχε διατηρηθεῖ, ἐπέβαλε καί ἀντίστοιχη ἐνότητα στήν κορυφή, δηλαδή συμβιβασμούς στήν κορυφή. Σέ διαφορετική περίπτωση ἡ διάσπαση τῆς κορυφῆς μπορούσε ἄμεσα νά καταλήξει σέ διάσπαση τῆς βάσης κι αὐτό στήν πιό κρίσιμη γιά τή Νέα Δημοκρατία περίοδο.

Οἱ συμβιβασμοί ξεκίνησαν ἕνα δυό μῆνες πρὶν τίς τελευταῖες ἐκλογές (ὅταν π.χ. ὁ κ. Μητσοτάκης ἔπεκυψε στό αἶτημα τοῦ κ. Ἐβερτ καί ἄλλων γιά τή δημιουργία πολιτικοῦ διευθυντηρίου) καί ὀλοκληρώθηκαν μετεκλογικά μέ τόν ἐπαναπατρισμό τοῦ κ. Στεφανόπουλου, τήν ὑπουργοποίηση πολλῶν καραμανλικῶν καί μέ ἐπιστέγασμα βέβαια τήν ἀνάληψη τῆς Προεδρίας ἀπό τόν Καραμανλῆ.

Ἡ Προεδρία Καραμανλῆ

Ἡ Προεδρία Καραμανλῆ ἀποτελεῖ ἴσως τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα τῶν ἰσορροπιῶν πού εἶναι ὑποχρεωμένη νά τηρεῖ ἡ Νέα Δημοκρατία. Εἶναι ἡ γνωστή ἢ προεκλογική δήλωση τοῦ Καραμανλῆ περί «ποικιλῶντων πολιτικῶν ἡγεσιῶν» καί ἡ ἀπάν-

τηση του κ. Μητσotάκης ότι ο Καραμανλής αποχώρησε οριστικά από την πολιτική ζωή. Δέν τό πιστευε όμως ούτε ο ίδιος ο εκφωνήσας. Έν πάση περιπτώσει, παρόλο τό προεκλογικό τσουγκρισμα, ο Μητσotάκης ήταν μετεκλογικά αναγκασμένος νά «περάσει καί πάλι πρώτα» από τόν Καραμανλή. Δέν μπορούσε δηλαδή νά τόν παραγνωρίσει, νά μήν τόν ρωτήσσει, νά προτείνει κάποιον άλλον. Κάτι τέτοιο ούτε ή ΔΗΑΝΑ θά τό άνεχόταν, ούτε οι καραμανλικοί της Νέας Δημοκρατίας, ούτε ο λαός της Ν.Δ. θά μπορούσε νά τό χωνέψει, ακριβώς γιατί ούτε ή διάσπαση ούτε ο «άποκαραμανλισμός» είχαν ποτέ βγει έξω από τά όρια των κομματικών διαδρόμων για νά περάσουν, πολιτικά πιά, στόν κόσμο. Ο Μητσotάκης λοιπόν, προκειμένου νά διατηρήσει τήν πρωτοπουργία, ήταν υποχρεωμένος όχι μόνο νά προτείνει τόν Καραμανλή αλλά νά δεχθεί καί τούς όρους του (τόν βαρύνοντα ρόλο του Προέδρου στά πολιτικά μας πράγματα, τή συνεργασία της κυβέρνησης μ' αυτόν), κοντολογίς νά τόν βάλει πάνω από τό κεφάλι του. Γιατί βέβαια ο Καραμανλής κάθε άλλο παρά ως διακοσμητικό έκλαμβάνει τό ρόλο του. Θά λέγαμε ότι ο Καραμανλής θέλει νά έχει λόγο σέ όλα τά πολιτικά καί μή κυβερνητικά ζητήματα: τήν τήρηση των Ισορροπιών στό πλαίσιο της συντηρητικής παράταξης, τήν τήρηση Ισορροπιών καί τή διαμόρφωση των κανόνων πού διέπουν τις σχέσεις με τήν αντιπολίτευση (με τό ΠΑΣΟΚ), τό πολιτειακό μέλλον της χώρας. Αυτοί είναι οι λόγοι άλλωστε πού θέλησε νά γίνει Πρόεδρος.

ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ο κόσμος, γράφαμε στην αρχή του κειμένου αυτού, ψήφισε τήν παλιά Νέα Δημοκρατία, ψήφισε με βάση τήν εικόνα καί τήν εμπειρία από τήν δικτατορία '74-'81 της Νέας Δημοκρατίας. Καί παρ' ότι στό μεταξύ διάστημα πολλά είχαν αλλάξει, έρήμην του κόσμου, στή Νέα Δημοκρατία, τό περίεργο είναι ότι ή λαϊκή αυτή ψήφος «επαναδημιούργησε» μιά Νέα Δημοκρατία πού, ως προς τά πρόσωπα τουλάχιστον άλλ' όχι μόνο, έχει πολλές ομοιότητες με τό πρό δεκαετίας κόμμα. Ένώ δηλαδή ή σύνθεση της Κ.Ο. της Ν.Δ. δέν έχει κατά τά τέσσερα πέμπτα σχέση με τήν πρό δεκαετίας Κ.Ο., στό Υπουργικό Συμβούλιο καί στό άνωτατο πολιτικό έπιτελείο ή λαϊκή ψήφος (καί ή συνεπαγόμενη έξουσία) αποκατέστησε Ισορροπίες πού είχαν προηγουμένως διαταραχθεί.

Τήν τελευταία διετία καί καθώς ή φθορά του ΠΑΣΟΚ ήταν παρατεταμέ-

νη μέν αλλά βέβαιη, πολλά είχαν γραφεί καί λεχθεί για τήν μετα-ΠΑΣΟΚ έποχή καί για τό τέλος της μεταπολιτευτικής περιόδου, όλα βέβαια με κάποια δόση άμηχανίας γύρω από τό καινούριο πού θά πάρει τή θέση του παλιού.

Σήμερα ξέρουμε ότι δέν υπήρξαν άλλ' ούτε καί θά υπάρξουν άλματα σ' αυτή τή διαδικασία της αντικατάστασης του παλιού από τό καινούριο, ότι οι πολιτικές αντίστασεις (ή καί παραδόσεις) αποδεικνύονται τελικά πολύ ισχυρές παρ' όλη τήν πολιτική καί οικονομική χρεοκοπία, ή όποια, υποτίθεται, θά τροφοδοτούσε τις καινούριες εξελίξεις. Κάτι πήγε νά κάνει ο Συνασπισμός, όταν επί κυβέρνησης Τζαννετάκη προσπάθησε με άφορμή τά σκάνδαλα νά υποκαταστήσει τό ΠΑΣΟΚ, καί έφαγε τά μούτρα του. Οι άβερωφικοί της Νέας Δημοκρατίας έφαγαν κι αυτοί τά δικά τους, ο κ. Στεφανόπουλος αναγκάστηκε νά γυρίσει πίσω. Τό ΠΑΣΟΚ είναι αναγκασμένο νά άνέχεται για άρκετό καιρό ακόμα έναν άρχηγό πού ενδιαφέρεται μόνο για τήν ύστεροφημία του, πού συμβολίζει τό παρελθόν άλλ' όχι καί τό μέλλον.

Τελικά ή έπιλογή του δρόμου της αυτοδυναμίας (έναντι της οίκουμηνικής) καί της ήττας του ΠΑΣΟΚ καθώς καί ή εϋδόωση αυτής της έπιλογής ρίχνει τό παλάκι της αλλαγής στό ΠΑΣΟΚ. Είναι δηλαδή τό ΠΑΣΟΚ εκείνο πού θά πρέπει πρώτο νά αναζητήσει νέα φυσιογνωμία, ανακαινισμένα όράματα, άνεξερεύνητα πεδία (πιο σω-

στά: μεθόδους) κοινωνικών αγώνων, αλλά καί νέα ήγετικά πρόσωπα, άν θέλει κάποτε νά ξαναγυρίσει στην έξουσία. Αντίθετα στή Νέα Δημοκρατία δέν φαίνεται ότι θά αλλάξουν πολλά, μέχρις ότου τουλάχιστον ύποστει τήν επόμενη της ήττα. Όσον άφορά τό Συνασπισμό, αυτός θά έχει νά διαλέξει άνάμεσα στό ρόλο του τρίτου (καί παραγκωνισμένου) κόμματος καί στην προσέγγιση με τό ΠΑΣΟΚ.

Γιατί, παρ' όλους τούς κλυδωνισμούς καί τις άβεβαιότητες των τελευταίων χρόνων ή μάλλον ακριβώς λόγω αυτών, τό δικομματικό σύστημα καί οι κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις έδειξαν αξιοσημείωτη άντοχή καί διάρκεια. Με μόνο έρωτηματικό τήν εξέλιξη της ύπόθεσης των σκανδάλων (πού μπορεί νά ανατρέψει τή ροή των πραγμάτων), είναι κατά τά άλλα προφανές ότι ο δικομματισμός της Νέας Δημοκρατίας καί του ΠΑΣΟΚ είναι τό κυρίαρχο πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης της Ελλάδας καί ότι μέσα καί γύρω από αυτά τά δύο κόμματα θά επικεντρωθεί ή πολιτική ζωή στό προβλεπτό μέλλον. Η ένισχυμένη άναλογική είναι τό εκλογικό σύστημα πού έπιβεβαιώνει καί αναπαράγει αυτή τήν κατάσταση πραγμάτων καί μ' αυτή τήν έννοια οι άντιρρήσεις του κ. Στεφανόπουλου δέν πρόκειται νά άντεξουν στό χρόνο. Ηδη προχθές έδωσε τό πράσινο φως καί ο Α. Παπανδρέου μιλώντας στην ΚΕ του ΠΑΣΟΚ για τό στόχο της αυτοδυναμίας. Έντός, εκτός καί επί τά αυτά, μετά δέκα έτη.

Ο φαῦλος κύκλος τῆς λιτότητας

Μέ τά πρόσφατα μέτρα πού ἐφαρμόζει ἡ, αὐτοδύναμη πλέον, κυβέρνηση τῆς Νέας Δημοκρατίας ἔχουν ἀσχοληθεῖ κατά κόρον οἱ ἀναλυτές τῶν δημοσίων πραγμάτων καί τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, καί ἔχουν εἰπωθεῖ πολλά καί ποικίλα.

Δεδομένης τῆς καταφανοῦς ἀπροθυμίας γιά πολιτική ἀντιπαράθεση πού χαρακτηρίζει πολιτικές δυνάμεις καί συνδικάτα καί ἔκφραση τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἀκομψή «παραίνεση» τοῦ κ. Φαράκου πρὸς τοὺς συνδικαλιστές τῆς ΟΛΜΕ, καί βοηθούτων τὴν ἄκρατη λογοδιάρροια θεραπευόντων Μέσων Μαζικῆς Ἐγχείραξης (τά γνωστά ΜΜΕ), ἡ ἐπανάληψη τῆς ἐπιχειρηματολογίας γίνεται ἀχαρο ἔργο πού μόνο βαριεστημάρα μπορεῖ νά προκαλέσει στὸν γράφοντα ἄλλα καί στὸν ἀναγνώστη.

Ἄς συνοψίσουμε, ὁμως, μέ δύο λόγια τὴν οὐσία τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς Νέας Δημοκρατίας, γιά νά ἀσχοληθοῦμε μέ μιά διάσταση πού ἐλάχιστα ἢ καί καθόλου μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει, παρά τίς περὶ τοῦ ἀντιθέτου δηλώσεις.

Εἶναι σαφές ὅτι, ὅπως ὀρθά ἔχει ὑποστηρίξει καί ὁ Γ. Σταμάτης στὴ συνέντευξή του στὴν *Ἐποχή* (6 Μαΐου), τὸ μοναδικὸ μέλημα τῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ μείωση τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ δημόσιου τομέα καί ἡ μέσω αὐτῆς ἐνίσχυση τῆς κερδοφορίας τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου. Σέ ἓνα παλαιότερο ἄρθρο μου, στὴν *Ἐποχή* ἐπίσης, εἶχα προσπαθήσει νά δείξω ὅτι ἡ μείωση τῶν ἐλλειμμάτων δέν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκη τὴν ἐνίσχυση τῆς κερδοφορίας τοῦ κεφαλαίου, ἐφ' ὅσον σέ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ ἐλλείμματα γίνονται ἀντικείμενο ἰδιοποίησης ἀπὸ τὰ ἰδιωτικά κεφάλαια, ἀλλὰ ἀποσκοπεῖ κυρίως στὸ νά δημιουργήσει τὸ κατάλληλο κλίμα γιά τὴν ἀπρόσκοπτη δράση τοῦ κεφαλαίου, νά σηματοδοτήσει τὴν ἀποφασιστικὴ συνδρομὴ τοῦ κράτους στὶς πρωτοβουλίες τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί νά δηλώσει τὴν ἀντίθεσή του, καί μάλιστα μέ τρόπο σαφῆ καί ριζικό, πρὸς ὅλες τίς προσπάθειες παρεμπόδισης τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχειρηματικότητας.

Ἡ κυβέρνηση προσφεύγει στὴ μίμηση τοῦ θατσερισμοῦ, σ' ἓναν ἰδιότυπο μικροαστικὸ φιλελευθερισμὸ, κάτι μεταξὺ φάρσας καί τραγωδίας: ὁ θατσερισμὸς ἔκανε τοὺς Ἄγγλους ἐργάτες μετόχους — καί τελικὰ ἰδιοκτῆτες — στὰ σπίτια πού τοὺς νοίκιαζε ἡ Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση γιά περίοδο 99 ἐτῶν. Ἐδῶ οἱ νεοφιλελεύθεροί μᾶς

ὑπόσχονται μετοχές σέ οἰκόπεδα μέ θέα. Ἐκεῖ ἔχουν ἀπὸ παράδοση ἰδιωτικά πανεπιστήμια πού προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἀνοδο μιάς ἐπαναστατικῆς ἀστικῆς τάξης σέ σύγκρουση πρὸς τὴν ἀσφυξία τῶν θεολογικῶν ἰδρυμάτων. Ἐδῶ μᾶς εὐαγγελίζονται ἰδιωτικὲς τεχνικὲς σχολές πού θὰ τίς πῶνε πανεπιστήμια. Στόχος καί ἐδῶ καί ἐκεῖ ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἐπίπλαστης συναίνεσης, ἡ ἐνίσχυση τῆς ἀτομικότητας, ἡ ἐξατομίκευση καί ὁ κατακερματισμὸς, ἡ πλήρης ἰδεολογικοποίηση στὸ ὄνομα τοῦ ρεαλισμοῦ.

Αὐτὴ ἡ μαζικὴ καί βίαιη ἀναδιανομὴ τοῦ εἰσοδήματος πού ἐπιβάλλεται μέ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ καί ἡ παράλληλη προσπάθεια νά πεισθεῖ τὸ κεφάλαιο ὅτι ἔχει νά κάνει πιά μέ τὸ «καταδικὸ του» κράτος ἀποτελεῖ καί τὸ ἀναπτυξιακὸ πρόγραμμα τῆς κυβέρνησης, καί ὅσοι ἀναμένουν πρόσθετα μέτρα ἀναπτυξιακοῦ περιεχομένου μᾶλλον θὰ ἀπογοητευτοῦν οἰκτρῶς.

Ἄν ὁμως γιά τὴν Νέα Δημοκρατία, καί γιά τὰ λοιπὰ λιανοτουφεκίζοντα γιά τὴν τιμὴ τῶν δόλων κόμματα, ἡ σημερινὴ ἀδξηση τῶν κερδῶν συνεπάγεται τὴν αὐριανὴ ἀδξηση τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων, ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ. Ἡ, τουλάχιστον, θὰ πρέπει νά μᾶς πῶν τί εἶδους ἐπενδύσεις ἔχουν κατά νοῦ, γιά νά μπορέσουμε, ὑποτυπωδῶς, νά κατανοήσουμε ἂν πρόκειται γιά ὑποθέσεις πού στηρίζονται κάπου ἢ πρόκειται ἀπλῶς γιά θορυβῶδεις φλυαρίες.

Θεωροῦν, μήπως, ρεαλιστικὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι μιά τέτοια πολιτικὴ συμπέσησος τοῦ ἐργατικοῦ εἰσοδήματος θὰ ὀδηγήσει τοὺς Ἑλληνες βιομηχανοὺς νά κάνουν μαζικὲς ἐπενδύσεις καί μάλιστα σέ σύντομο χρόνο; Ἄγνοοῦν ὅτι τὸ μέσο κόστος ἐργασίας ἀνά μονάδα προϊόντος στὴν Ἑλλάδα εἶναι περίπου τὸ ἓνα τρίτο τοῦ ἀντίστοιχου μέσου κοινοτικοῦ, ὥστε σημαντικὴ ἢ ἔστω ὀριακὴ βελτίωση τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῆς ἑλληνικῆς παραγωγῆς νά μὴ μπορεῖ νά γίνει μέ τὴν συμπέσησος τοῦ κόστους ἐργασίας; Ἄλλὰ ἂν ἔχουμε τέτοιες διαφορὲς στὸ μέσο κόστος ἐργασίας ἀνά μονάδα προϊόντος — δηλαδή σέ ἓνα μέγεθος πού συνεκτιμᾶ καί τὴ φυσικὴ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας — καί παρά ταῦτα τὰ προϊόντα μᾶς εἶναι γενικῶς ἀκριβότερα ἢ καί ποιοτικὰ χειρότερα ἀπὸ τὰ προϊόντα τῶν εταίρων-ἀνταγωνιστῶν ὥστε νά ἀποκλείονται ἀπὸ τίς ἀγορὲς τους, σημαίνει ὅτι τὰ δικά μᾶς προϊόντα ἐπιβαρύνονται ἀπὸ κόστος ἄλλο πλὴν τοῦ ἐργατικοῦ σέ ποσοστὸ δυσανάλογο.

Καί αὐτὸ τὸ ἄλλο κόστος — κόστος κυρίως πού προέρχεται ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ βαθμὸ δανεισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπὸ τὴν σχέση, δηλαδή, τοῦ τραπεζικοῦ καί τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου — δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιβαρύνσεων πού ἔχει ἐπιβάλει τὸ κράτος στὴν παραγωγή καί στὰ κέρδη. Δέν προέρχεται, δηλαδή, ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ φορολογία τῶν

κερδών ή τήν ύψηλή τιμή στήν όποία ύποχρεώ-
νεται τό ιδιωτικό κεφάλαιο νά αγοράζει τίς ύπη-
ρεσίες του δημόσιου τομέα. Είναι κοινός τόπος
ότι ή φορολογία των κερδών έχει μεταβληθεί σέ
προαιρετική εισφορά των κεφαλαιούχων πρός
τό κράτος και ίσως θά πρέπει νά αναγνωρίζεται
ό τίτλος του έθνικου ευεργέτη σέ όποιον επιχει-
ρηματία —αν ύπάρχει κανείς— δηλώνει τό σύ-
νολο των κερδών του. "Όσο για τήν επιβάρυνση
του κόστους παραγωγής από τίς τιμές των ύπη-
ρεσιών και των αγαθών που παράγουν δημόσιες
επιχειρήσεις είναι γνωστή ή κατάσταση και ή έ-
κταση τής ιδιοποίησης των δημοσίων πόρων
που έχει γίνει στό πρόσφατο και τό άπώτερο πα-
ρελθόν.

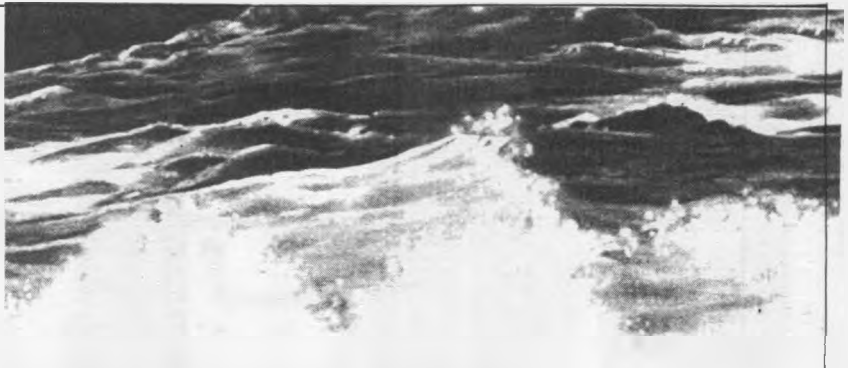
Μήπως, όμως, ύπάρχει ή προοπτική μαζικών
επενδύσεων εκ τής άλλοδαπής, από τά άλλοτε
άπεχθή και σήμερα καλοδεχούμενα ΕΟΚικά και
άμερικανικά μονοπώλια που θά μάς τιμήσουν
μέ τίς επενδύσεις τους, τίς τεχνολογίες τους και
τήν έν γένει άνωτερότητά τους; "Αν αύτή είναι ή
έλπίδα μας, κύριοι χάσαμε!

Θά ήταν μία πιθανότητα που θά έπαιζε πρίν
λίγα χρόνια, όχι πιά σήμερα και ούτε για τό
προβλέψιμο μέλλον. Καί γι' αυτό, όποια ειρω-
νεία, κύριοι (και κυρίες) τής Νέας Δημοκρατίας,
φταίει ή κατάρρευση των «κομμουνιστικών» κα-
θεστώτων τής 'Ανατολικής Εύρώπης! 'Η παγκό-
σμια επικράτηση του καπιταλισμού όδηγεί στήν
άποτυχία του νεοφιλελευθερισμού στήν 'Ελλά-
δα!

Είναι σαφές ότι ή καλύτερη θέση που μπορού-
σε νά καταλάβει ή έλληνική οικονομία στόν
παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας μετά τίς ξε-
λιξεις τής περασμένης δεκαετίας ήταν ή παρα-
γωγή βιομηχανικών (και άγροτο-βιομηχανικών)
καταναλωτικών ειδών μέ χρήση μεσαίας τεχνο-
λογίας. Αύτή ή θέση θά μπορούσε νά κατακτη-
θεί αν ή βιομηχανική άστική της τάξη δέν αυτο-
κτονούσε μέ τήν μακροχρόνια επενδυτική άπο-
χή της, αν είχε προετοιμασθεί εγκαίρως για τήν
ένταση του ανταγωνισμού που σήμαινε ή ένταξη
στήν ΕΟΚ, αν δέν πάγωνε από τρόπο στό άκου-
σμα των στοιχειωδών διεκδικήσεων των εργα-
ζομένων. "Αν τέλος, φρόντιζε νά κάνει μπίζνες
μέ δικά της λεφτά, μέ κεφάλαια εκ του περισ-
σεύματος των κερδών και μέ κοινές χρηματο-
δοτήσεις εκ του έξωτερικού, αν έφερνε, δηλα-
δή, άλλοδαπό κεφάλαιο ως έταίρο στήν παρα-
γωγή. Αυτό δέν έγινε, γι' αυτό ή κρίση στήν 'Ελ-
λάδα είναι κρίση του άστισμού, και μάλιστα
τής μερίδας του που ήταν κυρίως συνδεμένη μέ
τήν παραγωγή.

'Η προοπτική αύτή ήταν άνοικτη για αρκετά
χρόνια. "Εκλεισε τότε που ό ΣΕΒ ανάκλυψε τή
«σοσιαλμανία» τής Νέας Δημοκρατίας του ση-
μερινού Σωτήρα που καλύπτεται πίσω από τήν
λιτά άυστηρή μορφή του Κ. Καραμανλή. "Ανοι-
ξε για λίγο, αλλά μέ πολύ πιά άβέβαιο τρόπο
και μέ άλλους δρους, όταν έν συνέχεια ό βέρος
σοσιαλιστής πρωθυπουργός παρακαλούσε και
έδινε γή και ύδωρ για ένα καλό λόγο από τόν έ-
κάστοτε πρόεδρο του ΣΕΒ.

Οι βιομήχανοι δέν επένδυσαν στήν παραγω-
γή, επένδυσαν σέ πηγές που απέδιδαν προσό-
δους. Καί σωστά, γιατί δέν είναι φιλόανθρωποι ή
πατριώτες, άπλως άνθρωποι και κοίταζαν τό
συμφέρον τους. "Όπως και οι άλλοι, οι εργάτες
τής βιομηχανίας, τό συμφέρον τους κοίταζαν δ-

ταν ίδρυαν τά εργοστασιακά συνδικάτα, όταν
ζητούσαν μισθούς που νά μήν συρρικνώνουν τό
βιοτικό τους επίπεδο, όταν ζητούσαν ανθρώπι-
νες συνθήκες εργασίας και κοινωνική προστα-
σία, αντίστοιχη, έστω και σέ μικρότερο βαθμό
από εκείνη των εργατών των συνεταιρίων μας.

'Ηγεμονική είναι ή τάξη που καταφέρνει νά
ταυτίσει τά συντεχνιακά της συμφέροντα μέ τά
συμφέροντα του έθνους, μάς έλεγε ό Γκράμσι,
μιλώντας για τήν άστική ένοποίηση τής 'Ιτα-
λίας. 'Ο πλούτος του έθνους είναι πάντοτε ταυ-
τισμένος μέ τήν μιζέρια των πολιτών του, μάς ύ-
πενθυμίζει ό Μάρξ. 'Η άστική τάξη επιβεβαιώ-
νει τήν ήγεμονία της γιατί κανένας δέν άμφισβή-
τησε τήν ταύτιση των συμφερόντων της μέ τά
συμφέροντα τής κοινωνίας μας. Καί ή μιζέρια
των πολιτών είναι ή αναγκαία θυσία στήν όποία
πρέπει νά ύποβληθούν για νά πλουτιστεί τό έ-
θνος. Χθές και σήμερα στή Δύση, έδώ και στήν
'Ανατολή.

Γιατί στήν 'Ανατολή τά πράγματα άλλαξαν.
Γιατί εκεί ό χώρος και οι άνθρωποι άνυπομο-
νούν νά ύποστούν τήν καπιταλιστική εκμετάλ-
λευση, άφου μπούχτησαν τήν σοσιαλιστική τοι-
αύτη. Γιατί προσφέρουν άγορά τεράστια, πρώ-
τες ύλες πλούσιες, εργατικό δυναμικό πειθήνιο
και εργατικό, κατάλληλα προετοιμασμένο από
τήν κρατική χειραγώγηση και τήν καταστολή
του κόμματος για νά αναλάβει τόν νέο ρόλο του
εργάτη-καταναλωτή. Τό μαστίγιο και τό καρό-
το, ό δεσποτισμός και ό καταναλωτισμός σέ
νέα έπεισόδια.

Και τό κεφάλαιο, βέβαια, περιμένει. Περιμέ-
νει νά κατακτήσει τά σώματα, όπως έχει ήδη
κατακτήσει τίς ψυχές. Περιμένει νά εξασφαλί-
σει τίς έγγυθσεις, περιμένει τίς διακρατικές
συμφωνίες εξαγοράς. 'Ο άπολυταρχισμός ύπήρ-
ξε ιστορικά τό μεταβατικό στάδιο (και ή πρού-
πόθεση) για τό πέραςμα από τή φεουδαρχία
στόν καπιταλισμό. Τουτο δά τό γνωρίζουν και
οι Σοβιετικοί άντιμαρξιστές νεοφιλελεύθεροι(;).
Μέχρις ότου ό φαύλος κύκλος τής λιτότητας
φέρει τό βιοτικό επίπεδο των 'Ελλήνων εργαζο-
μένων στό ίδιο επίπεδο μέ εκείνο των λαών τής
'Ανατολής, τά κεφάλαια θά ρέουν πρός τά κεί
και όχι πρός τά δώ.

Μέχρι τότε θά επιβιώσουμε εκποιώντας δη-
μόσια και ιδιωτική γή, ασχολούμενοι μέ τόν
τουρισμό, σέ ύπηρεσίες χαμηλού επιπέδου, σέ
κρυφές παραγωγές προϊόντων — μαϊμούδων,
κλέβοντας τήν έφορία, άπομυζώντας πόρους ά-
πό τήν ΕΟΚ, ίσως και από τήν ναυτηλία, αν
στέρξουν και οι έφοπλιστές. Θά επιβιώσουμε
«παραοικονομοδντες» συλλογικώς, σέ ένα κλε-
φτοπόλεμο σέ άτομικό επίπεδο άφου χάσαμε
τόν πόλεμο που δέν δώσαμε ποτέ συντεταγμέ-
νοι.

"Όχι βέβαια ως έθνος, αλλά ως άριστεροί.

Ἡ σοσιαλδημοκρατία στό ἐδώλιο

Ἡ κρίση τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων καί τῆς ἰδεολογίας τους ἀποτελεῖ σήμερα ἕνα ἀναμφισβήτητο γεγονός. Ἡ κρίση βιώνεται διαφορετικά, ἀνάλογα τήν περίπτωση, ἀλλά εἶναι γενική. Συμπεριλαμβάνει ὅλους τούς φορεῖς τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς ἰδεολογίας ἀπό τό ἕνα ἄκρο τῆς Εὐρώπης, στό ἄλλο. Ἀπομένει βέβαια νά ἀνιχνεύσουμε τό εἶδος τῆς κρίσης καί τό τί αὐτή προαναγγέλει.

τοῦ Ἀνδρέα Πανταζόπουλου

Ἡ σοσιαλδημοκρατία συμπληρώνει ἕναν αἰῶνα ὑπαρξης. Ὅχι βέβαια αὐτή ἡ σοσιαλδημοκρατία πού σήμερα γνωρίζουμε ἀλλά ἐκεῖνη πού συγκροτήθηκε κατά τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα πάνω στό ἐδαφος τῆς διεκδίκησης τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐργαζόμενων τάξεων. Ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων ἐργατικῶν κομμάτων, ὀργανώνοντας τά «πραγματικά πάθη» κατά τήν ἐκφραση τοῦ Τοκεβίλ, ἀναδιατάσσει τήν πολιτική ζωή καί ἀνατρέπει τή φιλελεύθερη ὀργάνωση τῶν κομμάτων, πού ὡς τότε ἀποτελοῦσαν μιά κορύφωση τῆς ἐκφρασης τῶν ἀτομικῶν βουλή-

σεων. Οἱ δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα σημαδεύονται ἀπό τό γιγάντωμα τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων (π.χ. τό γερμανικό, τό ἀγγλικό, τό αὐστριακό, τό σουηδικό κόμμα) καί τήν ὀργάνωσή τους σέ τοπικό ἐπίπεδο. Αὐτά τά κόμματα, ἀφοῦ ὑφίστανται ἀργότερα τίς γνωστές διασπάσεις, μετεξελίσσονται σταδιακά σέ κόμματα - θεσμούς καί καλοῦνται νά ἐπιτελέσουν ἕνα πλῆθος λειτουργιῶν: συστήνουν μικροοργανώσεις, ἐπιμορφωτικά ἰδρύματα, ἐκδίδουν ἐφημερίδες, ἰδρύουν πολιτιστικά καί ἀθλητικά κέντρα. Ἡ σοσιαλδημοκρατία γί-

νεται κόμμα **μαζικό**, δημιουργείται ή κατάλληλη κομματική γραφειοκρατία για την υλοποίηση των αναγκαίων διοικητικών λειτουργιών. Το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, σε όλη την πυραμίδα που σχηματίζει, «κατέχεται» από εργατειαγώνιστές, ενώ η κορυφή του «καταλαμβάνεται» από διανοούμενους.

Η μαζικοποίηση όμως αυτών των κομμάτων δεν πέφτει από τον ουρανό. Είναι το αποτέλεσμα της συλλογικής αντίστασης των εργαζόμενων τάξεων, των διεκδικητικών τους αγώνων, με δυο λόγια της συνδικαλιστικής τους έκφρασης. *Τό συνδικάτο φτιάχνει τό κόμμα.* Ίδεότυπο γι' αυτή την περίπτωση συνιστά ο τρόπος δημιουργίας του αγγλικού Έργατικού Κόμματος όπου τό κοινωνικό κίνημα (συνδικάτα) φτιάχνει από μόνο του τό κόμμα του, με αποτέλεσμα οι έλιγμοί του κομματικού μηχανισμού να είναι εξαιρετικά περιορισμένοι.

Παρ' όλες τις ιδιαιτερότητες ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες, τό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα έρχεται να επιτελέσει τή θέσμιση των εργατικών αγώνων, να τους αντιπροσωπεύσει πολιτικά, να διεκδικήσει τό «κοινωνικό κράτος». Ο τρόπος οργάνωσης των κομμάτων ποικίλλει, ο ρόλος της κομματικής γραφειοκρατίας αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησής τους. Αυτά τά βασικά χαρακτηριστικά της σοσιαλδημοκρατίας θά διατηρηθούν αναλλοίωτα ως τις αρχές της δεκαετίας του εξήντα, κατά τή διάρκεια της οποίας θά έπέλθουν σημαντικές αλλαγές. Η κυριότερη από αυτές τις αλλαγές συνίσταται στό ότι ή σοσιαλδημοκρατία παύει να είναι εργατικό κόμμα και μετεξελίσσεται σε κόμμα των εργατών και των μισθωτών, σε *«κόμμα δλου του λαού»*, όπου ή πρωταρχική αντίθεση της κοινωνίας, ιδιοκτήτες μεσων παραγωγής/μισθωτοί, υποβαθμίζεται συστηματικά και «αντικειμενικά». «Αντικειμενικά», γιατί κατ' αυτή τήν περίοδο αναδύονται τά «νέα κοινωνικά υποκείμενα», νεολαϊστικό, φεμινιστικό κλπ., που έποχούνται ενός πρωτόγνωρου ατομικισμού που απειλεί να διασπάσει τις μέχρι τότε οργανωμένες συλλογικότητες του κόσμου της εργασίας. Ο λόγος των κυριαρχούμενων παύει πλέον να είναι ταυτόσημος, αν δεν εμφανίζονται και αντιθέσεις στού κόλπους του. Αν και ο στόχος των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων εξακολουθεί να παραμένει ο ίδιος — διεκδίκηση μιιάς καλύτερης ζωής — μεταρρυθμίσεις — και μακροπρόθεσμα ριζική κοινωνική αλλαγή — τά προβλήματα που παρουσιάζονται έχουν να κάνουν με τήν όμογενοποίηση του λόγου των κυριαρχούμενων, τήν αρμονική συνάρθρωση του «παλιού» με τό «νέο». Οι δεκαετίες που θά ακολουθήσουν, του '70 και του '80, θά αποτελέσουν ένα κρίσιμο τέστ γι' αυτά τά κόμματα. Η ανάληψη κυβερνητικών καθηκόντων εκ μέρους τους θά τά οδηγήσει σε πλείστες πολιτικο-ιδεολογικές αντιθέσεις, μικροδιασπάσεις, συγχωνεύσεις κλπ. Τό σημαντικό είναι ότι ή σοσιαλδημοκρατία υποσχέθηκε στόν λαό «της» να αλλάξει τόν κόσμο αλλά δεν τό θέλησε ούτε τό έπεχείρησε. Αναμφισβήτητα ή κυβερνητική εμπειρία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, πέρα από τις μεταρρυθμίσεις που επέφερε στό καπιταλιστικό κράτος, άλλου δειλές, άλλου πιά τολμηρές, συνήργησε στή δημιουργία ενός κοινωνικού ελλείμματος, που συ-

νιστά έναν από τούς παράγοντες της σημερινής κρίσης της.

Άλλαγή ή κρίση ταυτότητας;

Σύμφωνα με τις απόψεις ειδικών μελετητών του σοσιαλδημοκρατικού «φαινομένου»¹, τό πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα ή σοσιαλδημοκρατία συνίσταται στήν έπιτυχημένη συνάρθρωση του παραδοσιακού εργατικού λόγου με τις αξίες των νέων γενιών των μεσαίων τάξεων. Κλασικό παράδειγμα στό όποιο αποτυπώνεται μέ ενάργεια ή αντίφαση των δύο αυτών κοινωνικών χώρων συνιστά ή βαθμιαία υποχώρηση του αίτήματος για «ισότητα», που οφείλεται στήν μέ υλοθέτησή του από τις νέες μεσαίες τάξεις. Η προϊούσα «άστικοποίηση» των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, ή ενδυνάμωση των τεχνοκρατικών τάσεων στό έσωτερικό τους, ή σχετικοποίηση των ιδεολογικών έσωκομματικών διαφορών, ή πλήρης επαγγελματοποίηση της άνωτερης και άνωτατης βαθμίδας των στελεχών από κοινού με τις διαμάχες «βαρόνων» και δελφίνων για τήν έσωκομματική τους επικράτηση και ή άμφισβήτηση αυτού του καθεστώτος από τά άπλά μέλη συνθέτουν τή νέα ταυτότητα. Μιά ταυτότητα που εμπλουτίζεται από τό γεγονός ότι ή «στράτευση» για τήν πραγματοποίηση ενός σκοπού έχει κάποια πιθανότητα έπιτυχίας μόνο όταν είναι άμεσος (πχ. εκλογές) και άφου εκλαμβάνεται ότι μπορεί να προσκομίσει στούς «στρατευόμενους» κάποιο σημαντικό όφελος. Μιά πληθώρα *βιομηχανιών τεχνικών* τίθενται σε εφαρμογή για να ξεπερασθεί ένα αντικειμενικό και «άνεπιλυτο» πρόβλημα.²

Όλα τά παραπάνω όμως νοηματοδοτούνται και παράγονται από ένα αρχικό θεωρητικό και πολιτικό πρόβλημα. Πρόκειται για τήν *έγκατάλειψη της προοπτικής αλλαγής της κοινωνίας*, που τά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα διεκήρυσσαν ως τις αρχές της δεκαετίας του '80. Αν ή σημερινή κρίση της σοσιαλδημοκρατίας, όπως τονίζει ο Μπεργκουινιού, σχετίζεται με τό ότι είναι ένα κόμμα «δλου του λαού», ότι από μόνη της ή υπέρσπιση των συμφερόντων των μισθωτών δεν άρκει για να φτιάξει πολιτικές πλειοψηφίες, ότι, τέλος, πρέπει να εφευρεί ένα άλλο τρόπο συμμετοχής των μαζών στήν πολιτική διαδικασία και στή λήψη των αποφάσεων — άνέκαθεν ή σοσιαλδημοκρατία ήταν ένας τρόπος κυβέρνησης των μαζών, των πολιτών, έπισημαίνει ο συγγραφέας — είναι δύσκολο να φαντασθεί κανείς πώς όλα αυτά θά μπορούσαν να γονιμοποιηθούν στό έδαφος της *φιλελεύθερης ιδεολογίας*.

Πράγματι, ή σημερινή σοσιαλδημοκρατική πρόκληση έγκαλεί τούς πολίτες, αλλά και στοιχειώνεται κατά ένα μέρος από διάσπαρτα αίτήματα της «κοινωνίας των πολιτών», στήν ιδεολογική τους διαπίστευση στά φιλελεύθερα ιδεώδη. Αυτή ή ιδεολογική προσχώρηση της σοσιαλδημοκρατίας στόν φιλελευθερισμό δεν συντελείται απόκρυφα, αλλά με διαφάνεια και συνείδηση του διαθήματος, πράγμα που σημαίνει και θεωρητικοποίησή του. Η «γενική οργάνωση του πληθυσμού σε ομάδες συμφερόντων», μάς λέει ο Άνρι Βεμπέρ, πρώην πρωτοκλασάτο στέλεχος των γάλλων τροτσκιστών (LCR) και σήμερα δεξι χέρι του Λωράν Φαμπιούς, «συνέ-

τεινε στην εξέλιξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας προς αυτό που ορισμένοι αποκαλούν νεο - κορπορατιστική δημοκρατία και άλλοι σύστημα του διαπραγματεύσιμου νόμου... Μιά κοινωνία που θα εξασφάλιζε πραγματικά την ισότητα ευκαιριών για όλους και την ίση συμμετοχή στην εξουσία είναι αδύνατη... Ἡ αστική δημοκρατία δέν είναι "τυπική" αλλά μερική. Δέν πρέπει νά καταστραφεί αλλά νά διευρυνθῆ... Ἡ αντικοινοβουλευτική ἰδεολογία τῆς "ἄμεσης δημοκρατίας" είναι στην οὐσία μία δικτατορική μηχανή δικτατορικών μειονοτήτων ἐναντία στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Ἡ ἀπατηλή θέληση νά καταργηθῆ κάθε ἐμπόδιο μέ τόν ἔλεγχο τῶν ἐργαζομένων στην πολιτική ἐξουσία καταλήγει στην κατάργηση κάθε ἐλέγχου στην πολιτική ἐξουσία, ἄρα στην ἀπολυταρχική ἐξουσία... Οἱ πρόοδοι τῆς δημοκρατίας προκαλοῦν ἀκατάπαυστα νέες ἱεραρχίες... Ἡ πρόοδος τῶν ἐλευθεριῶν ὁδηγεῖ σέ νέες ἀνισότητες, σέ νέους καταναγκασμούς...»³

Ἐχει σημασία νά σταθοῦμε γιά λίγο στην παραπάνω προβληματική ὄχι μόνο γιατί δημιουργεῖ, κατά ἕνα μεγάλο μέρος, φανταστικούς ἐχθρούς — τουλάχιστον κατά τά τελευταῖα 25 χρόνια ἄρκετά ἐργατικά ἢ κομμουνιστικά κόμματα καί βέβαια ὅλα τά σοσιαλιστικά, μιλώντας γιά τόν εὐρωπαϊκό χῶρο, ποτέ δέν ἀναγνωρίστηκαν σέ ἀπόψεις περί ὀλοσχεροῦς κατάργησης τῆς αντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ἀντίθετα τῆ θεώρησαν τόν σημαντικότερο παράγοντα, παράγοντα-κλειδί γιά τίς πολιτικές ἐλευθερίες καί τά ἀτομικά δικαιώματα τῶν πολιτῶν στή μέλλουσα ἀπελευθερωμένη κοινωνία — ἀλλά γιατί ἔμμεσα ἀλλά σαφέστατα ὑπαγορεύει μία συγκεκριμένη μορφή ὀργάνωσης καί δράσης τοῦ κόμματος. Ἄν τό πρῶτο, δηλαδή ἡ μορφή ὀργάνωσης τοῦ κόμματος ἔχει ἤδη ἀρχίσει νά ἀπαντιῆται, τό Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα ὡς ἄτυπο σοσιαλδημοκρατικό φαινόμενο ἔχει πλήρως μετασχηματιστεῖ σέ μηχανισμό παραγωγῆς ὑποψήφιων προέδρων τῆς Δημοκρατίας, τό Ἀγγλικό Ἐργατικό Κόμμα ἔχει χάσει τό 25% τῶν μελῶν του ἀπό τό 1979 καί ὁ «μετριοπαθῆς» Νήλ Κίνοκ μέσα ἀπό μία σειρά ἐκβιασμών ἔχει κατορθώσει νά τό ἐλέγξει, τό δεύτερο ἀποτελεῖ ἕνα ἀνοικτό πρόβλημα. Ὅχι τόσο γιατί μπορεῖ νά παίζεταί ἀκόμα κάποια ἐξοδος «ἀπό τά ἀριστερά», ἀλλά ὅσο γιατί ἡ σκοπούμενη νέα πολιτική πολυσυλλεκτικότητα ἀδυνατεῖ νά συλλάβει τήν κοινωνική κίνηση στόν ἐνδιάμεσο λεγόμενο χῶρο. Ὅπως τό λέει καί ὁ Ἑρνέστο Λακλάου, ἡ Ἀριστερά ὀφείλει νά ἐγκαταλείψει «τόν οὐτοπικό κόσμο τοῦ "κοινωνικοῦ ἐλέγχου" καί νά ἐπαναπροσδιοριστεῖ μέ ὄρους ριζοσπαστικῆς καί πλουραλιστικῆς δημοκρατίας... συνενώνοντας πολλά αἰτήματα καί πολλές ταυτότητες μέσω πολιτικοῦ διαλόγου καί διαπραγματεύσεων...»⁴

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ συνταγές πού προτείνονται γιά τή σημερινή κρίση τῆς σοσιαλδημοκρατίας δέν μποροῦν νά ἀπαντήσουν συγκεκριμένα στό πῶς αὐτή θά τήν ὑπερβῆ. Καί αὐτό εἶναι φυσικό ἀφοῦ αὐτή ἡ ἱστορική παράταξη δέν βρίσκεται σέ μία περίοδο μετασχηματισμοῦ τῆς φυσιογνωμίας της, ἀλλά ὡς διαδικασία κρίσης της, κρίση τοῦ μετασχηματισμοῦ της καί κατά συνέπεια τά προβλήματα δέν ἐντοπίζονται στην πραγματική της πρόταση ἀλλά στό μέχρι σήμε-

ρα θεωρητικό καί ἰδεολογικό σύστημα πού τή συνέχει. Ἐτσι μπορεῖ νά γίνει κατανοητή ἡ διαδικασία θεωρητικῆς της προσχώρησης στή φιλελεύθερη ἰδεολογία, ἀναζητώντας, πολλές φορές ἀπεγνωσμένα, τήν ἰδεολογική νομιμοποίηση τοῦ διαβημάτων της. Ἄν ἡ μετεξέλιξη τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων κατά τή δεκαετία τοῦ '60 κατέγραψε ἕνα κάποιο κοινωνικό ἔλλειμμα, σήμερα, πού καθοριστικό στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ βαθμιαία ἀπώλεια τῆς κυριαρχίας τῶν κρατῶν-ἐθνῶν, μέ τά συνάδοντα προβλήματα (ἐθνικισμός, ξενοφοβία, ρατσισμός), τό κοινωνικό ἔλλειμμα (θά) εἶναι πολλαπλάσιο μέ τίς ἀντίστοιχες ἐντάσεις.

Ἡ ἑλληνική περίπτωση

Ἡ ἰδεολογική κρίση τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δέν ἀφήνει ἀνέπαφη καί τήν ἑλληνική Ἀριστερά. Οἱ ἐντονες τάσεις γιά τόν μετασχηματισμό τοῦ Συνασπισμοῦ σέ ἐνιαῖο κόμμα καί ἡ σχετική ἰδεολογική προβληματική πού ἀναπτύσσεται, ἀλλά ἀκόμα καί ἡ ἀσύντακτη ἐπιχείρηση σοσιαλδημοκρατικοποίησης τοῦ ΠΑΣΟΚ τό πιστοποιοῦν.⁵ Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις προνομιακό ὄχημα γιά τόν διακαῶς ἐπιχειρούμενο μετασχηματισμό ἀποτελεῖ ἡ λεγόμενη *κεντροαριστερά συμμαχία*. Κοινός παρονομαστής τοῦ συνόλου τῆς σχετικῆς προβληματικῆς, ἡ ἀπουσία ὀρισμοῦ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού καλοῦνται νά ἐπενδύσουν στην θολά περιγραφόμενη προοπτική, καί κυρίως ἡ πλήρης ἔλλειψη ἀρθρωσης σέ ἕνα συνεκτικό πρόγραμμα τῶν ὑπαρκτῶν σήμερα κοινωνικῶν αἰτημάτων. Ἐξοῦ καί ἡ ἀδυναμία συγκρότησης πειστικῆς ἐναλλακτικῆς πρότασης στην συντηρητική κυβερνητική πολιτική καί κυρίως στην ἀρχουσα ἰδεολογία περί ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, κ.λπ. Στην ἑλληνική περίπτωση, ἡ ἰδεολογική κρίση βιώνεται τραγικά ὡς ἀπουσία πολιτικῆς στρατηγικῆς. Σ' αὐτή δηλαδή τήν περίπτωση τό ζητούμενο εἶναι ἡ συνάρθρωση ὄχι κάποιου γενικοῦ καί ἀόριστου ἐργατικοῦ λόγου μέ τά νέα μεσοστρώματα, τοῦ λόγου τῆς ἱστορικῆς Ἀριστερᾶς, πού ὡς σήμερα ἐκφράζεται κατά κύριο λόγο μέσα ἀπό τίς γραμμές τοῦ ΚΚΕ ἀπό τό τόν αὐριανό λαϊκισμό, μέ τόν, κεντρῶο πολιτικά, τεχνοκρατισμό τῶν νέων μεσαίων τάξεων. Ἡ μέχρι σήμερα ἀσυμβατότητα πού καταγράφεται ὁδηγεῖ τά κομματικά ἐπιτελεῖα σέ ἀσκήσεις ἐπί χάρτου, σέ πομφόλυγες περί «μετασχηματισμοῦ τῆς πολιτικῆς κουλτούρας τῆς Ἀριστερᾶς», κ.λπ. Αὐτό πού εἶναι ἐμφανές καί στην ἑλληνική περίπτωση εἶναι ἡ φανερή προσχώρηση στή φιλελεύθερη ἰδεολογία, ἔστω καί ἂν ὁ ἑλληνικός λαϊκισμός ἐπιτάσσει νά τηροῦνται, γιά τήν ὥρα, τά προσήματα.

4. Ἑρνέστο Λακλάου, Τό ἐγχείρημα τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι: ἡ Ριζοσπαστική καί Πλουραλιστική Δημοκρατία, *Αὐγή*, 27/4/90.

5. Βλέπε μεταξύ ἄλλων: Γιάννη Βούλγαρη, Ποιά Ἀριστερά; Τί πρέπει νά ἀλλάξει στόν Συνασπισμό (Πρός τό 2ο Συνέδριο τῆς ΕΑΡ: Ἡ εἰσήγηση γιά τίς θέσεις), *Αὐγή*, 6/5/90· Μίμη Ἀνδρουλάκη, Ἀνανέωση καί κοινωνία, *Ριζοσπάστης*, 6/5/90· Κώστας Λαλιώτης, Τό ΠΑΣΟΚ ἐκφραστής τοῦ νέου κοινωνικοῦ κέντρου, συνέντευξη στην *Ἐπικαιρότητα*, 30 Ἀπριλίου, 2 Μαΐου 1990.

ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑ·Ι·ΚΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

Σε μία εποχή δραματικών γαιωπολιτικών αναδιατάξεων στον χάρτη της Ευρώπης, όταν η κατάρρευση των καθεστώςτων του ανύπαρκτου σοσιαλισμού βιώνεται ως απελευθερωτική πατροκτονία από κάποιες δυνάμεις της αριστεράς, όταν στη ζωή του τόπου μας τά φαινόμενα ασφυξίας από τό νέφος είναι ίσως τά λιγότερο ένοχλητικά είναι καιρός κι ανάγκη νά καταφύγουμε ξανά στά δπλα τής κριτικής, τής κριτικής πού δέν φοβάται τίς συνέπειές τής.

Κριτική σημαίνει νά αρθοῦμε πάνω και πέρα από τό προφανές, νά αποκωδικοποιήσουμε τίς ιδεολογίες πού περιέχονται στον λόγο και τίς πολιτικές. Αν αυτό τό έχει πετύχει έστω και στό ελάχιστο αυτό τό κείμενο για τά προγράμματα του Ευρωπαϊκού Ταμείου, ο γράφων θεωρεί τόν έαυτό του ευτυχή.

Για νά αντίληφθούμε τό πεδίο εφαρμογής των πολιτικών πού αναλαμβάνονται μέ τή χρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου θά ήταν σκόπιμο νά δούμε ποιές είναι οι πολιτικές εκείνες πού, αν και σχετίζονται μέ κοινωνικά προβλήματα εν γένει, δέν έμπίπτουν στον χώρο παρέμβασής του.

Τό Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) δέν άσκει μακροοικονομική πολιτική. Δέν προσπαθεί νά ρυθμίσει τήν συνολική ζήτηση σε κοινοτικό ή έθνικό επίπεδο, αν και έχει δευτερογενείς, περιορισμένες όμως, μακροοικονομικές επιπτώσεις. Ούτε από τή νομική του υπόσταση, ούτε από τό ύψος των πιστώσεων πού διαχειρίζεται μπορεί νά γίνει αποτελεσματικό μέσο άσκησης πολιτικής δαπανών, έπεκτατικής

ή συσταλτικής, για τήν Κοινότητα στό σύνολό της. Μπορεί νά παίξει μόνον έναν όριακό ρόλο στον καθορισμό των δημόσιων δαπανών για τίς «μεγάλες» χώρες στην Κοινότητα, και ένα πίο σημαντικό για τίς μικρότερες χώρες, όπως είναι ή Ελλάδα.

Τό ΕΚΤ δέν άσκει, επίσης, κοινωνική πολιτική αναδιανομής του εισοδήματος ή του πλούτου μεταξύ πλούσιων και φτωχών περιοχών τής Κοινότητας ή μεταξύ πλούσιων και φτωχών κατοίκων τής ίδιας χώρας. Δέν άσκει, επίσης, περιφερειακή πολιτική, έχοντας ουσιαστική συμβολή στην άμβλυνση των άνοσοτήτων πού παρατηρούνται ανάμεσα σε περιφέρειες. Η έπίδρασή του στην αναδιανομή του εισοδήματος και στην άμβλυνση των περιφερειακών άνοσοτήτων είναι μι-

κή και δευτερογενής, ένα υποπροϊόν τής κύριας δράσης του. Θά μπορούσε, μάλιστα νά υποστηρίξει κάποιος ότι, ενώ ή περιφερειακή διάσταση ήταν και είναι ένας ρητά διατυπωμένος στόχος προτεραιότητάς του, τό ΕΚΤ από τόν ίδιο τόν μηχανισμό λειτουργίας του, κατένεμε τίς πιστώσεις μέ τρόπο πού ενίσχυε τίς υπάρχουσες τάσεις άπόκλισης ανάμεσα στις περιφέρειες τής Κοινότητας.

Τό ΕΚΤ, δέν είναι ταμείο πρόνοιας. Δέν στοχεύει, ούτε ποτέ στόχευε, στην παροχή άπλών εισοδηματικών ενισχύσεων προς άνέργους, άταπασχολούμενους ή έπιχειρηματίες. Η λογική των παρεμβάσεων του ήταν πάντοτε ρητή: ή κοινωνική πολιτική ήταν και εξακολουθεί νά είναι υποταγμένη στην πολιτική άξησης τής ανταγωνιστικό-

τητας στο έσωτερικό της Κοινότητας και παγκοσμίως.

Τό ΕΚΤ είναι απλώς μία πηγή χρηματοδότησης. Δέν περιβάλλεται από τις ίδρυτικές συνθήκες μέ εξουσίες νομικής ρύθμισης στό χώρο παρέμβασής του. Δέν άσκει κανονιστική λειτουργία, παρά μόνο δσον άφορά τις προϋποθέσεις χρηματοδότησης. Δέν επιβάλλει σέ κανένα κράτος-μέλος νά προσαρμοσθεί στις διατάξεις πού διέπουν τή λειτουργία του, παρά μόνο όταν τό κράτος αυτό επιθυμεί νά χρηματοδοτηθεί από τό Ταμείο. Δέν μπορεί ούτε νά επιβάλει ούτε νά άποτρέψει τήν μερική άπασχόληση, τήν ίσοτιμία τών γυναικών, συστήματα τεχνικής εκπαίδευσης, τόν περιορισμό του χρόνου εργασίας και άπασχόλησης, τόν κοινωνικό διάλογο ή τις κοινωνικές παροχές. Όμως, μπορεί νά προκάλεί σημαντικές θεσμικές αλλαγές μέσω τών διατάξεων πού διέπουν τή λειτουργία του, τών κατευθύνσεων μέ τις όποιες δηλώνει τις προτεραιότητες χρηματοδότησης, τών προϋποθέσεων άποπληρωμής, αλλά και του τρόπου μέ τόν όποιο καταρτίζονται τά προγράμματα παρέμβασης, της δυνατότητας πού έχει νά επιλέγει τόν "συνδιαλεγόμενο" έθνικό φορέα και νά καθορίζει τήν οργανωτική μορφή του τελευταίου.

Άντιθετα μέ τις άπόψεις πού θά θεωρούσαν ως επικίνδυνες αυτές τις προσαρμογές, πιστεύουμε ότι ό κίνδυνος έγκειται άκριβώς στην έλλειψη προσαρμογής, δεδομένης της άποφασής βέβαια, γιά χρηματοδότηση από τό ΕΚΤ. Αυτό συμβαίνει γιατί ή έλλειψη προσαρμογής αξάνει κατά πολύ τή διαπραγματευτική θέση της Έπιτροπής και της κοινοτικής γραφειοκρατίας.

Ή πραγματική σημασία του Ταμείου

Παρ' όλα δσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, τό ΕΚΤ είναι τό κυριότερο όργανο άσκησης κοινωνικής πολιτικής εκ μέρους της Εύρωπαϊκής Κοινότητας. Ή σημασία του προκύπτει όχι μόνον από τό γεγονός ότι άποτελεί —μαζί μέ τήν Κοινή Άγροτική Πολιτική— τήν πρώτη θεσμοθετημένη μορφή παρέμβασης υπερεθνικού χαρακτήρα αλλά και από τή ρητή αναφορά τών στόχων του στα ίδρυτικά κείμενα τών Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων. Στο άρθρο 123 της Συνθήκης της Ρώμης αναφέρεται ότι τό ΕΚΤ άναλαμβάνει νά προωθήσει «στό

έσωτερικό της Κοινότητας τήν άπασχόληση, τή γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα τών εργαζομένων.

Οι Εύρωπαϊκές Κοινότητες, από τά ίδρυτικά κείμενα ως τήν Ένιαία Πράξη και τό κείμενο γιά τό Ένιαίο Κοινωνικό Χώρο, άναγνωρίζουν τή σημασία πού έχει γιά τήν εύρωπαϊκή δυναμική ή σχετική ένοποίηση και όμοιογενοποίηση της άγοράς εργασίας, έστω και αν ή εργασία εκλαμβάνεται απλώς ως ένας συντελεστής της παραγωγής, δίπλα στα έμπορεύματα και τά κεφάλαια. Είναι ιστορικά άποδεδειγμένο ότι ή διαδικασία ένοποίησης και όμογενοποίησης, μία διαδικασία εξαιρετικά άντιφατική, πού ένοποιεί, αλλά και παράγει νέες καταταμήσεις, όμογενοποιεί, αλλά και διαφοροποιεί συγχρόνως, προϋποθέτει τήν άσκηση κοινωνικής πολιτικής από τήν κεντρική εξουσία, και στή συγκεκριμένη περίπτωση, από τά όργανα της ΕΟΚ.

Τό άντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής γενικά είναι ή ρύθμιση τών συνθηκών άναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ή εξασφάλιση τών προϋποθέσεων διαβίωσης τών μελών του εργατικού δυναμικού και τών οικογενειών τους, αλλά και ή εξασφάλιση τών κοινωνικών προϋποθέσεων άναπαραγωγής ενός ειδικού τύπου εργαζομένου και μιας εργασίας ειδικής μορφής, του μισθωτού εργαζόμενου και της μισθωτής εργασίας (βλέπε σχετικά Κ. Όφφέ¹).

Έχει ενδιαφέρον νά σταθούμε λίγο σ' αυτή τήν πρόταση, όχι μόνον γιατί συστηματικά άγνοείται από τό σύνολο τών μελετητών της εύρωπαϊκής πολιτικής, αλλά κυρίως έπειδή επιβάλλει μία διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση στην έκτίμηση της άποτελεσματικότητας τών προγραμμάτων.

Σέ κάθε κοινωνικό-οικονομικό σύστημα επικρατεί ένα κριτήριο μέ τό όποιο ή εργασία άναγνωρίζεται και αξιώνεται κοινωνικά. Στα έμπορευματοποιημένα κοινωνικά συστήματα ή εργασία αξιώνεται μέ τήν έπιτυχή πράξη άνταλλαγής τών προϊόντων της. Ή έννοια της "έπιτυχίας" πού προσδιορίζει τήν πράξη άνταλλαγής αναφέρεται στην κερδοφορία. Κοινωνικά αξιωμένη εργασία, συνεπώς, είναι εκείνη πού δημιουργεί τις προϋποθέσεις κερδοφορίας και ή λογική του κέρδους είναι ό μηχανισμός διά του όποίου συντελείται ή κατανομή της εργασίας σέ θέσεις άπασχόλησης.

Ή λειτουργία της άγοράς εργασίας οδηγεί στην κατανομή της συνολικής διαθέσιμης εργασίας σέ θέσεις άπασχόλησης, δηλαδή σέ έπιμέρους εργασίες, οι όποιες γιά νά υπάρξουν προϋποθέτουν τή δυνατότητα κερδοφορίας.

Όμως, ή κατανομή της εργασίας

σέ θέσεις άπασχόλησης, λειτουργίας πού έπιτελείται σχετικά ίκανοποιητικά από τήν άγορά εργασίας, πρέπει νά συνοδεύεται και από μία άλλη λειτουργία αυτής της άγοράς: πρέπει νά εξασφαλίζεται ή φυσική και ή κοινωνική άναπαραγωγή τών εργαζομένων, πρέπει δηλαδή νά ύπάρχει μία κατανώση σέ άντιστοιχία προς τό κοινωνικό πρότυπο κατανάλωσης καθώς και μία δυνατότητα εξασφάλισης εισοδημάτων πού νά επιτρέπουν αυτή τήν κατανάλωση. Τή λειτουργία αυτή, ή άγορά εργασίας δέν τήν έπιτελεί έπαρκώς. Ή εργατική δύναμη άναπαράγεται σέ σημαντικό βαθμό, όχι όμως στην άγορά εργασίας και τις σχέσεις άνταλλαγής, αλλά στό ύποσύστημα της οικογένειας και τών θεσμών του κράτους, αυτών πού δνομάζονται μηχανισμοί του κράτους ευημερίας.

Άν ή φυσική άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης γίνεται έξω από τήν άγορά εργασίας, τό ίδιο συμβαίνει και μέ τις τεχνικές δεξιότητες, τις ειδικεύσεις πού πρέπει νά κατέχει ό εργαζόμενος γιά νά αναλάβει μία συγκεκριμένη θέση εργασίας. Ή άπόκτηση τών ειδικοτήτων παύει νά άποτελεί διαδικασία εκμάθησης στή δουλειά και γίνεται όλο και περισσότερο άποτέλεσμα της έξω-έπιχειρησιακής τεχνικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης. Ο Ν. Ντέιβις ύποστηρίζει ότι τό ποσοστό τών νέων πού είχαν τεχνική-επαγγελματική κατάρτιση έντός της έπιχείρησης στην όποία εργαζόνταν έπесе από 5,5% τό 1967 σέ 3,2% τό 1982 στό σύνολο τών μισθωτών στην Μ. Βρετανία.²

Αυτή ή εξέλιξη συνδέεται στενά μέ τις αλλαγές στή τεχνολογία της παραγωγής. Άφ' ενός ύπάρχει μία τεχνολογία πού επιτρέπει τήν άπλούτευση της εργασίας και έπομένως ύπάρχει μία τάση άποειδίκευσης πού άντανανκλάται στην σύντμηση του χρόνου της μαθησιακής διαδικασίας. Τόν 19ο αιώνα ό τεχνητός άποκτοδσε άναγνωρισμένα τήν ειδικότητά του μετά από δεκαετή και πλέον εργασία, ενώ σήμερα ό χρόνος αυτός έχει μειωθεί σέ δύο ή τρία χρόνια έξω-εργασιακής εκπαίδευσης. Άφ' έτέρου, αυτή ή τεχνολογία μεταβάλλεται μέ πολύ ταχύτερους ρυθμούς άπ' ό,τι στό παρελθόν, γεγονός πού επιτάσσει άστραπιαίες κυριολεκτικά προσαρμογές τών ειδικοτήτων πού άπαιτείται νά έχει τό εργατικό δυναμικό. Τό κόστος της επανειδίκευσης του εργατικού δυναμικού είναι ύψηλό γιά μία έπιχείρηση πού δέν παράγει ή ίδια τεχνολογία, αλλά είναι άναγκασμένη από τις συνθήκες άνταγωνισμού νά εισάγει νέες μεθόδους παραγωγής και όργάνωσης. Τέλος, πρέπει νά σημειωθεί ότι ή διάχυση τών τεχνολογικών νεωτερισμών στην πα-

1. Offe C: Contradictions of the Welfare State, Hutchinson 1984.

ραγωγική διαδικασία αποκτά μία συνεχώς αυξανόμενη έκταση. Η υιοθέτηση μιάς καινοτόμου τεχνολογίας σέ μία επιχείρηση επιβάλλει τήν εφαρμογή της και από τίς λοιπές επιχειρήσεις ενός κλάδου όχι μόνο στό πλαίσιο τής εθνικής αγοράς, αλλά παγκοσμίως. Κάτω από αυτές τίς συνθήκες, αυξάνεται ή ανάγκη προσφυγής σέ εξω-επιχειρησιακούς θεσμούς τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Τά υποσυστήματα έκτός τής αγοράς αναλαμβάνουν, συνεπώς, νά έγυνηθούν τούς δρους διαβίωσης τών εργαζομένων και νά τούς εξασφαλίσουν τίς τεχνικές δεξιότητες πού είναι αναγκαίες στήν παραγωγική διαδικασία. Άλλά αναλαμβάνουν και κάτι περισσότερο. Στίς κρίσιμες εκείνες περιόδους πού οί εργαζόμενοι είναι χωρίς άπασχόληση, είτε πρόκειται γιά τήν περίοδο μετάβασης από τό εκπαιδευτικό σύστημα στήν εργασία, είτε γιά τήν περίοδο άνεργίας, πρέπει νά διατηρήσουν τό εργασιακό φρόνημά τους, τήν κοινωνική τους ένταξη μέσα από τήν εργασία. Αύτή ή ιδεολογική λειτουργία τών υποσυστημάτων είναι εξαιρετικά σημαντική και συχνά έχει πρωτεύουσα διάσταση σέ πολιτικές πού έμφανίζονται ότι είναι άμιγους οικονομικού χαρακτήρα.

Είναι σαφές ότι ό ρόλος του ΕΚΤ περιορίζεται σχεδόν άποκλειστικά στίς δύο αυτές λειτουργίες: *Στήν αύξηση τών δυνατοτήτων επαναπροσαρμογής τών ειδικοτήτων του εργατικού δυναμικού και στήν ένδυνάμωση του εργασιακού φρονήματος, στήν αύξηση δηλαδή τής διαθεσιμότητας του εργατικού δυναμικού πρós εργασία.* Στή δραστηριότητα αύτή έντάσσεται τό σύνολο τών προγραμμάτων και τών παρεμβάσεων του ΕΚΤ, είτε πρόκειται γιά πρόγραμμα τεχνικής-επαγγελματικής κατάρτισης, είτε γιά προγράμματα άπασχόλησης.

Η έπισήμανση τής ιδεολογικής λειτουργίας τών προγραμμάτων πού χρηματοδοτεί τό ΕΚΤ μέ κανένα τρόπο δέν άμφισβητεί τή χρησιμότητά τους. Στίς κοινωνίες μας ό άνθρωπος κοινωνικοποιείται και καταξιώνεται μέσω τής εργασίας, και μάλιστα τής εργασίας πού άμοιβεται μέ χρηματικές άπολαβές. Όλη ή συζήτηση γιά τήν «παραοικονομία», τίς άτυπες μορφές άπασχόλησης και τούς άφορισμούς ήθικου περιεχομένου πού συχνά διαβάζουμε στόν τύπο σχετίζεται άκριβώς μέ αυτό τό πρόβλημα τής κοινωνικοποίησης.

Η χρησιμότητα συνεπώς, τών προγραμμάτων δέν άμφισβητείται και θεωρείται δεδομένη, ιδιαίτερα γιά περιόδους όπως ή τωρινή, στίς όποιες τό κύριο χαρακτηριστικό τής άνεργίας δέν είναι μόνο ή έκτασή της, αλλά και ή μεγάλη της διάρκεια.

Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΚΤ

Είναι σαφές ότι άν άποδεχθούμε τήν προβληματική, πού ήδη άναπτύχθηκε, ή έννοια τής «άποτελεσματικότητας» καθίσταται μέγεθος δύσκολα μετρήσιμο. Η άποτελεσματικότητα μπορεί νά όρισθεί πλέον μόνο σέ σχέση μέ τή διατήρηση από τόν πληθυσμό μιάς χώρας τής διαθεσιμότητάς του πρός εργασία.

Ένα μέτρο προσεγγιστικό θά ήταν, βέβαια, νά δοϋμε τίς εξελίξεις στόν δείκτη συμμετοχής του πληθυσμού στό εργατικό δυναμικό, άφου προηγουμένως άπομονώσουμε τήν επίδραση παραγόντων διαφορετικών από τήν άπογοήτευση πού προκαλεί ή παρατεταμένη και άνεπιτυχής αναζήτηση εργασίας. Αύτοί οί παράγοντες είναι οί δημογραφικές μεταβολές, δηλαδή άλλαγή στήν ηλικιακή και στήν κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού. Οί θεσμικές άλλαγές πού επιβάλλουν ή επιτρέπουν προσωρινή άπομάκρυνση από τό εργατικό δυναμικό όπως ή παράταση τής υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ή εύκολότερη πρόσβαση στήν τριτοβάθμια εκπαίδευση, οί μεταπτυ-

χιακές σπουδές, ή γονική άδεια, τά συστήματα προσυνταξιοδότησης, ό χρόνος στρατιωτικής θητείας κ.λπ. και οί μεταβολές στή γεωγραφική συγκέντρωση του πληθυσμού, όπως οί μεταβολές στό ποσοστό άστικοποίησης, ιδιαίτερα κρίσιμη μεταβλητή σέ χώρες μέ μεγάλο άγροτικό τομέα.

Άπό τήν άλλη πλευρά, ή κατάσταση τής παρατεταμένης άνεργίας δέν συνεπάγεται άναγκαστικά μείωση τής διαθεσιμότητας γιά εργασία, τουλάχιστον σέ μία πρώτη φάση. Έφόσον ή παρατεταμένη άνεργία όδηγεί σέ μείωση του οικογενειακού εισοδήματος, ένδέχεται νά έχει ως άποτέλεσμα άρχικά τήν αύξηση του δείκτη συμμετοχής στό εργατικό δυναμικό, ιδιαίτερα γιά τίς κατηγορίες του πληθυσμού πού θεωρούνται ότι άνήκουν στους «δευτερεύοντες» εργαζόμενους δηλαδή στίς γυναίκες, και ειδικότερα τίς παντρεμένες, καθώς και στους νέους. Τό άποτέλεσμα τής άπογοήτευσης μπορεί νά γίνει όρατό σέ μία επόμενη φάση, ή, όπως συνέβη στήν Έλλάδα τήν περίοδο 1981-84, μπορεί νά ύπάρξει κάμψη του δείκτη συμμετοχής γιά τούς «κύριους» εργαζόμενους μέ παράλληλη αύξηση του δείκτη συμμετοχής τών «δευτερευόντων» εργαζομένων, και μάλιστα μέ ταχείς ρυθμούς.

Άλλά και στήν περίπτωση πού θά

ήταν εύκολη, ή εστω δυνατή, ή απομόνωση αυτών των παραγόντων, πάλι θά καταλήγαμε σέ έναν αρνητικό προσδιορισμό της αποτελεσματικότητας των χρηματοδοτούμενων παρεμβάσεων. "Αν υποθέσουμε ότι με την εφαρμογή των προγραμμάτων ο δείκτης συμμετοχής στό εργατικό δυναμικό παρουσιάζει σταθεροποίηση ή οριακή κάμψη, πάλι δέν είμαστε σέ θέση νά εκτιμήσουμε την πιθανή έκταση αυτής της κάμψης αν δέν είχε εφαρμοστεί τό συγκεκριμένο πρόγραμμα. "Ετσι, μπορούμε μόνο νά πιθανολογήσουμε τόν βαθμό αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων. Εύτυχώς ή δυστυχώς, ή κοινωνία δέν είναι εργαστήριο για επαναλαμβανόμενα πειράματα υπό έλεγχομένες συνθήκες και τά δρια της δράσης πολλών και αντιφατικών παραγόντων.

Σέ μία τέτοια περίπτωση θά ήταν ίσως εβλογο νά δοϋμε πιό «αντικειμενικούς» δείκτες αποτελεσματικότητας. Θά μπορούσαμε, λ.χ., νά εκτιμήσουμε τό κόστος άπασχόλησης, ή τό ποσοστό των άποφοίτων τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης πού εξασφαλίζει εργασία στην ειδικότητα για την όποια εκπαιδεύτηκε, ή και έξ αιτίας αυτής της εκπαίδευσης, σέ συνδυασμό με τό κόστος ανά εκπαιδευόμενο.

"Ο Ε. Γουίτινγκ έχει προτείνει³ ένα σύστημα αποτίμησης του κόστους παρόμοιων παρεμβάσεων, υπολογίζοντας μάλιστα και τά μακροοικονομικά όφέλη. "Αν προσέξουμε όμως τους υπολογισμούς του, θά διαπιστώσουμε ότι βασίζονται σέ μία ουσιαδή απλούστευση: εκτιμά τό κόστος και τό όφελος, μόνο για τόν χρόνο πού διαρκεί τό πρόγραμμα, δηλαδή, υποθέτει

ότι χωρίς τό πρόγραμμα δέν θά γινόταν καμία πρόσκληση, αλλά και ότι με τό τέλος του προγράμματος λύεται και ή εργασιακή σχέση. "Ετσι εισάγονται δύο στοιχεία άθαιρεσίας, πού δροϋν αντιθετικά, χωρίς τό ένα νά εξισορροπεί τό άλλο. Αυτή ή άθαιρεσία ύποσκάπτει ακριβώς τόν κύριο στόχο της προσπάθειάς του, δηλαδή τή σύγκριση ανάμεσα σέ διαφóρετικά προγράμματα καταπολέμησης της ανεργίας, έφóσον γίνεται άποδεκτό πώς όρισμένα προγράμματα δημιουργούν «μονιμότερες» θέσεις άπασχόλησης από άλλα, αλλά ό χρόνος μέσα στόν όποιο έπέρχονται τά άποτελέσματα ενός προγράμματος, διαφέρει από πρόγραμμα σέ πρόγραμμα. "Ο ίδιος ό Γουίτινγκ αναγνωρίζει την άδυναμία νά αντιμετωπίσει ουσιαστικά αυτή τή διάσταση.

"Ο παράγοντας χρόνος γίνεται καθοριστικός στην αποτίμηση των προγραμμάτων. "Ο παράγοντας αυτός, ταυτόχρονα, παρουσιάζει μεγάλη μεταβλητότητα μεταξύ διαφόρων προγραμμάτων, αλλά και μεταξύ των πεδίων εφαρμογής τους, ώστε ή τυποποίησή του νά είναι έξαιρετικά δυσχερής και νά απαιτεί τή δημιουργία ενός συστήματος έπαρκους παρακολούθησης για μία σχετικά μεγάλη περίοδο, μετά τό τέλος του προγράμματος.

"Ο κρίσιμος χρόνος πού καθορίζει έν προκειμένο την έπιτυχία ή την άποτυχία του προγράμματος διαφέρει αναλόγως με τό έν τό πρόγραμμα αφορά τή δημιουργία θέσεων εργασίας ή την εκπαίδευση, αν άπευθύνεται σέ νέους ή μεγαλύτερους στην ήλικία, αν άφορά άνδρες ή γυναίκες, αν δημιουργεί θέσεις μισθωτής εργασίας ή άυτοαπασχόλησης. "Εξαρτάται, επίσης, ά-

πό τόν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, τό μέγεθος των έπιχειρήσεων και τήν κοινωνικο-οικονομική δομή της περιοχής.

"Ο κρίσιμος χρόνος αποτίμησης του προγράμματος διαφοροποιείται γιατί δέν υπάρχουν συνθήκες στην αγορά εργασίας, δέν υπάρχει καν μία ένιαία αγορά εργασίας, κάθε μία από τίς όποιες παρουσιάζει ειδικούς μηχανισμούς λειτουργίας, έσωτερικεύει με ιδιόμορφο τρόπο τίς έξωτερικές επιδράσεις και άντανακλά με τόν δικό της τρόπο την γενική κατάσταση άπασχόλησης.

"Ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας σέ έπιμέρους αγορές πού είναι σχετικά στεγανοποιημένες όρθώνει σημαντικά έμπόδια για την κατασκευή άπλών και εδχρηστων δεικτών αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων, άκόμη και όταν υπάρχει ένα έπαρκές σύστημα παρακολούθησης των άτόμων πού έντάχθηκαν στα προγράμματα. Σέ περιόδους κρίσης, ιδιαίτερα, τά χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας στό έσωτερικό τους και ό τρόπος όρθρωσης της μιάς αγοράς με την άλλη μεταβάλλονται με ταχείς, αλλά άνόμοιους ρυθμούς και συχνά οι έξελίξεις είναι άντιφατικές. Προϋπόθεση, συνεπώς, για νά εκτιμήσουμε την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων, είναι ή έπαρκής γνώση των μηχανισμών και της κατάστασης των έπιμέρους αγορών εργασίας και των κατευθύνσεων μεταλλαγής τους.

"Ενα πρώτο συμπέρασμα από τίς πιό πάνω παρατηρήσεις είναι ότι, αν θέλουμε νά έχουμε αποτελεσματικότητα σέ όρους πραγματικής άπασχόλησης, τά προγράμματα πρέπει νά είναι έξειδικευμένα και μικρής κλίμακας. Αυτό βέβαια συνεπάγεται ύψηλό διαχειριστικό κόστος και άνάγκη συντονισμού πού δέν είναι άυτονόητος. Αυτό έρμηνεύει, ίσως, γιατί δέν έχει νόημα ή σύγκριση του κόστους ανά άτομο στα προγράμματα αυτά, ή διαχρονική ή ή διαπεριφερειακή αποτίμηση των προγραμμάτων χωρίς συνυπολογισμό και τυποποίηση των λοιπών παραγόντων πού επηρεάζουν την άπόφαση μιάς έπιχείρησης νά κάνει προσλήψεις.

"Η άδυναμία ή, έστω, ή μεγάλη δυσχέρεια νά αποτιμήσουμε τά προγράμματα αυτά με όρους ύλικών αποτελεσμάτων τά όποια παράγουν, μπορεί νά μς όδηγήσει σέ μία εδκολη λύση: Νά άντιληφθούμε την άποτελεσματικότητα με όρους διαχειριστικής έπάρκειας. Στην ουσία κάτι τέτοιο θά ήταν λανθασμένο. Πρόκειται για την άντικατάσταση της άποτελεσματικότητας του προγράμματος με την άποτελεσματικότητα της γραφειοκρατίας πού τή διαχειρίζεται. "Αν και υπάρχουν βάσιμοι λόγοι νά πιστεύουμε ότι

οι δύο αυτές αποτελεσματικότητες συνδέονται κατά κάποιο τρόπο, όφείλουμε νά τίς διατηρήσουμε ώς διακριτά στοιχεία πρίν αναλάβουμε νά τίς εντάξουμε σέ μιά συνολική εκτίμηση.

Μέχρι τήν αναθεώρηση τών κανονισμών τών διαρθρωτικών ταμείων τό 1988, τά δργανα τών Εὐρωπαϊκών Κοινοτήτων φαίνεται νά άρκοῦνται στόν έλεγχο τής διαχειριστικής αποτελεσματικότητας καί στήν παρακολούθηση μόνο του χρόνου έφαρμογής του προγράμματος. Αὐτή ή στάση ενισχύει τό επιχείρημα ότι ή κύρια λειτουργία τών παρεμβάσεων του ΕΚΤ είναι ιδεολογική, δηλαδή ή ενίσχυση τής διαθεσιμότητας για εργασία.

Μπορούμε, επίσης, νά έχουμε μιά σειρά δεικτών που νά άφορούν τά μικροοικονομικά pay-offs συγκεκριμένων μακροοικονομικών μεγεθών. Μέ τους δείκτες αυτούς μπορούμε νά δοῦμε πώς αντισταθμίζεται τό κόστος του προγράμματος άπό μιά σειρά έσοδα για τό δημόσιο ταμείο (άμμοσι φόροι, εισφορές στήν κοινωνική άσφάλιση) καί άπό τό κόστος ευκαιρίας του επιδόματος άνεργίας που δέν καταβάλλεται στόν άνεργο που τοποθετείται σέ εργασία ή σέ πρόγραμμα τεχνικής εκπαίδευσης. Όμως, αυτοί οι δείκτες άφορούν τή δημοσιονομική αποδοτικότητα καί έλάχιστα είναι διαφωτιστικοί για τήν αποτελεσματικότητα τών προγραμμάτων με δρους δημιουργίας θέσεων άπασχόλησης.

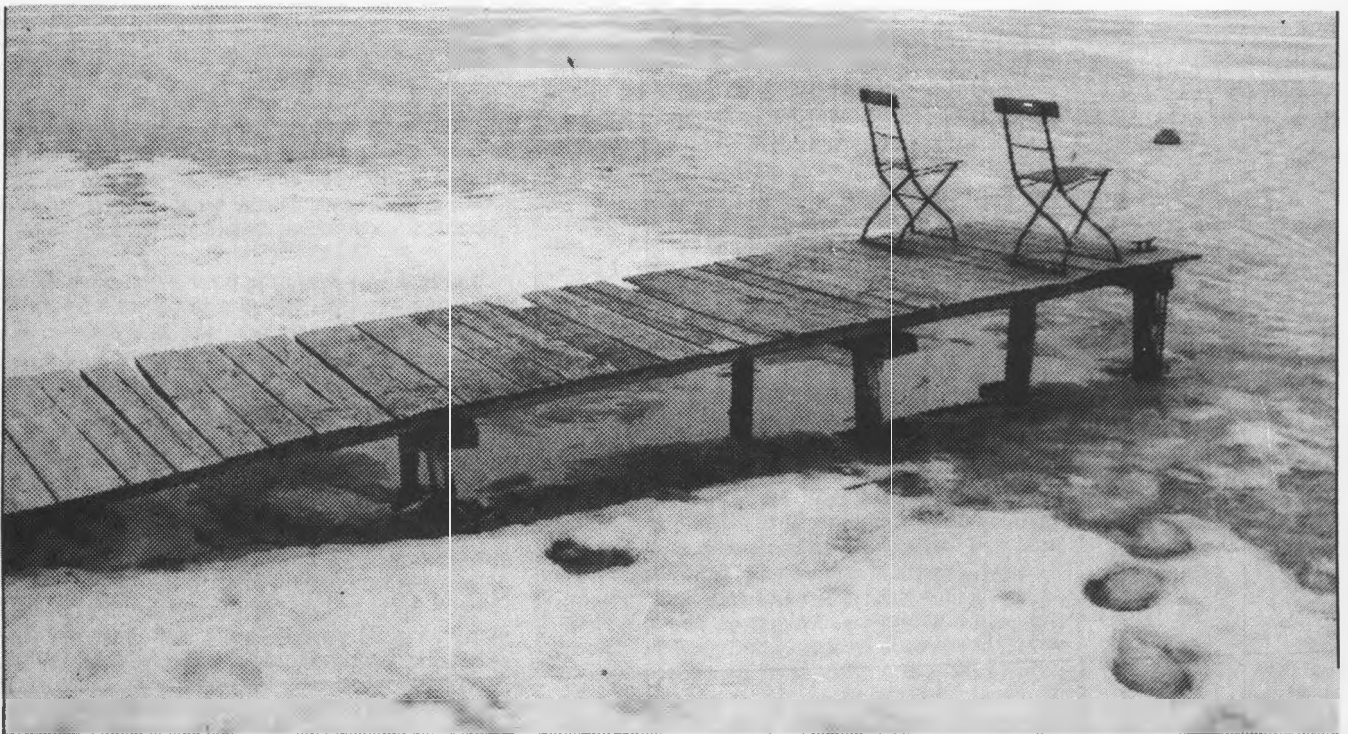
Τέλος, μπορούμε νά καταρτίσουμε μιά σειρά άπό δείκτες, οι όποιοι αναφέρονται στίς μακροοικονομικές συ-

νέπειες τών προγραμμάτων. Αναφέρουμε ένδεικτικά ότι υπάρχει δείκτης που μετρά τήν επέκταση ή τήν ύποκατάσταση τών δημοσίων δαπανών έξ αίτίας τής κοινοτικής χρηματοδότησης. Χρησιμοποιείται επίσης δείκτης που εξετάζει τή μείωση τής ελαστικότητας στή διαχείριση του κρατικού προϋπολογισμού, όπως καί ό δείκτης ό όποιος μετρά τήν αναδιανομή του εισοδήματος που πραγματοποιείται ως συνέπεια του προγράμματος. Γνωστός είναι τέλος ό δείκτης περιφερειακών επιπτώσεων, ό όποιος άφορά τήν περιφερειακή κατανομή τών πιστώσεων καί τήν περιφερειακή κατανομή τών δημιουργούμενων νέων θέσεων άπασχόλησης ή θέσεων τεχνικής-έπαγγελματικής εκπαίδευσης.

Στά προγράμματα δημιουργίας νέων θέσεων άπασχόλησης, με επιδότηση τών εργοδοτών, μιά συνέπεια ή όποία είναι σημαντική, αλλά ή εκτίμησή της γίνεται πολύ δύσκολα, είναι ή ύποκατάσταση στήν εργασία, ενός εργαζόμενου με άλλον εργαζόμενο, ή μιάς μερίδας εργαζόμενων με μίαν άλλη μερίδα. Στήν πραγματικότητα εδώ έχουμε νά κάνουμε με τήν ανακατανομή του χρόνου άνεργίας καί άπασχόλησης ανάμεσα σέ ομάδες εργαζόμενων. Η έκταση του φαινομένου αυτού είναι δύσκολο νά εκτιμηθεί, χωρίς έπαρκή γνώση τών συνθηκών παραγωγής καί τής δομής τής άπασχόλησης στόν συγκεκριμένο κλάδο παραγωγής. Αν τό άποτέλεσμα αυτό είναι σημαντικό, τότε τό μόνο έπιτεύγμα του προγράμματος είναι ή άμμοση επι-

δότηση τών επιχειρήσεων για τήν ενίσχυση τής ανταγωνιστικότητας, ιδιαίτερα όταν οι επιδοτήσεις αυτές καλύπτουν σημαντικό ποσοστό του κόστους εργασίας — κυρίως οι νέες επιχειρήσεις που μπορούν νά εντάξουν τό σύνολο τών μισθωτών — καί κλιμακώνονται σέ μεγάλο χρονικό όρίζοντα.

Ός πρός τά προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, παρατηρούμε ότι ή άναντιστοιχία ανάμεσα στήν παρεχόμενη τεχνική-έπαγγελματική εκπαίδευση καί τή δομή τής ζήτησης τών εργοδοτών για ειδικευμένο εργατικό δυναμικό είναι δεδομένη, έξ αίτίας τής έξωτερίκευσης τής μαθησιακής διαδικασίας άπό τήν παραγωγή. Συνεπώς θά ήταν αποτελεσματικότερο νά στραφούμε σέ πίο γενικές μορφές τεχνικο-επαγγελματικών γνώσεων παρά σέ προγράμματα ύψηλης ειδίκευσης. Σέ προγράμματα που θά ενισχύουν τήν κινητικότητα καί προσαρμοστικότητα τών εργαζόμενων, αντί νά δημιουργούν άκαμπτες ειδικεύσεις. Αν αυτό ισχύει, τότε τό μόνο κριτήριο αποτελεσματικότητας ενός τέτοιου προγράμματος είναι ή αυτοαξιολόγηση. Μιά διαδικασία αυτοαξιολόγησης άπό τους εκπαιδευτές καί, κυρίως, τους εκπαιδευόμενους είναι ταυτόχρονα συμβατή με τήν κεντρική θέση που αναπτύχθηκε πίο πάνω για τόν ρόλο αυτών τών προγραμμάτων. Σέ μιά τέτοια περίπτωση ή επαγγελματική άποκατάσταση γίνεται ένα άπό τά πολλά κριτήρια αξιολόγησης του προγράμματος, αλλά παύει νά είναι τό άποκλειστικό κριτήριο.

Κι εγώ, όπως και πολλοί άλλοι σίγουρα, παρακολούθησα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις ιδεολογικές (και όχι μόνο) περιπέτειες του άγνωστου και παρ' όλιγον αυτόχειρα 'Ανατολικογερμανού κομμουνιστή, που δημοσίευσε ο *Πολίτης* στά δύο τελευταία τεύχη του. 'Εδώ που ξφθασαν τά πράγματα, ακόμα και μιά προσωπική υπόθεση μπορεί νά συνοψίσει, μέ τό δικό της συγκεκριμένο τρόπο, πολιτικά διλήμματα, ιδεολογικές επιλογές και θεωρητικά αδιέξοδα, πού επί χρόνια χτυπάγανε τήν πόρτα μας και τώρα κατάφεραν νά τή σπάσουν και νά εισβάλουν στό λιγοστό χώρο τής αταπάτης πού μās είχε απομείνει. 'Όπως κι ο άγνωστος ήρωάς μας, έτσι κι εγώ έχω τσαλαβουτήσει στά νερά τής φιλοσοφίας και τής θεωρίας, και επιπλέον ή ηλικία μου και ή έξ απαλών δνύχων ένταξή μου σέ αυτό πού θά λέγαμε «υπόθεση τής 'Αριστεράς» μέ κάνει ιδιαίτερα δεκτικό σέ τέτοιου είδους προβληματισμούς. 'Αλλά τό πράγμα δέν σταματάει εκεί. Τήν δλη ιστορία τήν είδα και μέσα από τά γυαλιά πού μου έδωσε ή επαγγελματική μου ιδιότητα — είμαι ψυχαναλυτής.

‘Ο σύντροφος παθαίνει ύποτροπή

του Γιώργου Γιαννακόπουλου

Πρός Θεού όμως, δέν θά ήθελα νά δημιουργηθεί ή έντύπωση διτ ή περίπτωση του παρ' όλιγον αυτόχειρα θά πρέπει νά έρμηνευθεί φροϋδικά ή, ακόμα χειρότερο, διτ ή ψυχανάλυση είναι ένα είδος μεταθεωρίας πού φωτίζει από ψηλά τήν κοινωνία και τίς θεωρίες πού προσπαθούν νά τήν προσλάβουν. Παραδέχομαι διτ υπάρχουν και ψυχαναλυτές πού δέν θά δίσταζαν νά διεκδικήσουν γιά τήν επιστήμη τους (και γιά τόν έαυτό τους) μιά τόσο μεγάλη έμβέλεια αλλά, πιστέψτε με, δέν είμαι άπ' αυτούς. 'Απλώς μερικές φορές, όταν προσπαθώ νά συλλάβω καταστάσεις πού δέν έμπιπτουν στό χώρο πού μέ άφορā επαγγελματικά, μπαίνω στόν πειρασμό νά έπικαλεσθώ όρισμένες φροϋδικές έννοιες, όχι γιά νά φθάσω στην ούσία των πραγμάτων, αλλά γιά νά οργανώσω τή σκέψη μου. Σάν τόν ράφτη πού διαθέτει αυξημένη παρατηρητικότητα γιά τά ρουχα των ανθρώπων πού συναναστρέφεται και τούς κατατάσσει αναλόγως, έτσι κι εγώ τείνω νά χρησιμοποιώ γνώριμες έννοιες γιά νά βάλω τάξη στόν κόσμο, σ' ένα κόσμο μάλιστα πού τελευταία άπειλεί νά μās πλακώσει. 'Ο καθένας μας άντιστέκεται μέ τόν τρόπο του.

'Εκείνο πού κίνησε άμέσως τό επαγγελματικό μου ενδιαφέρον ήταν τό στοιχείο τής έξομολογητικής αφήγησης πού διατρέχει τά δύο κείμενα του άγνωστου συντρόφου, και επιπλέον τό γεγονός διτ ή αφήγηση αυτή είναι ή περιπέτεια μιάς άνάγνωσης. Τό πρώτο συστατικό, δηλαδή ή έξομολόγηση, είναι έμφανές και άλλωστε δέν λείπει σχεδόν ποτέ από τό κλασικό «δοτατο σημείωμα» πού αφήνουν πίσω τους όσοι αυτοκτονούν. 'Ο σύντροφος έξομολογείται πώς πήρε τή μεγάλη άπόφαση όταν επιτέλους κατάφερε νά διαβάσει διαφορετικά τήν κατάσταση. Τά πράγματα όμως περιπλέκονται. 'Ο παρ' όλιγον

αυτόχειρας άποφασίζει νά αναβάλει (τουλάχιστον) τό άπνενοημένο διάβημα, επισκέπτεται ως άλλος Καντίντ τή χώρα του Γαλλιαίου, όπου παρακολουθεί τίς εργασίες του συνεδρίου του 'Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, και άρχίζει νά αναθεωρεί τίς άπόψεις του καταλήγοντας στό κάπως πανγλώσσιον συμπέρασμα, *Errur, la lotta di classe si muove!* 'Επαγγελματίας άνάγνώστης κι εγώ (έστω άκροατής, τό ίδιο κάνει) άρχισα νά προβληματίζομαι σχετικά μέ τήν κατεύθυνση κυρίως τής δεύτερης αυτής άνάγνωσης πού άποτελεί αναθεώρηση τής αναθεώρησης, και μετά από κάμποση σκέψη κατέληξα στό συμπέρασμα διτ ο φίλος μας, συνεχίζοντας τό μοτίβο του πρωθύστερου πού διαπερνάει τό πρώτο του κείμενο, έκανε πίσω. Γιά νά τό πώ διαφορετικά και άπλά, πρόκειται γιά ύποτροπή.

'Εμείς οί ψυχαναλυτές βασίζουμε τήν μέθοδό μας στην άρχή διτ γιά νά άπαλλαγεί ο άσθενής από τά συμπτώματα πού τόν βασανίζουν, θά πρέπει νά ανασύρει στην έπιφάνεια και νά αντιμετώπισει τήν αίτία τής άσθενείας του. Κάτι τέτοιο φάνηκε νά κάνει ο σύντροφος μέ τήν πρώτη του έξομολόγηση. (Και στό σημείο αυτό θά ήθελα νά ξανατονίσω διτ δέν προσπαθώ νά ψυχαναλύσω τόν άνθρωπο — άπλώς χρησιμοποιώ ένα σύνθετο μεταφορικό σχήμα πού μου είναι οικείο). 'Θά περίμενε κανείς κατά τή διάρκεια τής θεραπείας νά προβληθούν χίλιες δυό αντιρήσεις («άντιστάσεις» είναι ο όρος πού καθιέρωσε ο Φρόυντ), και δέν αποκλείεται καθόλου κάτι τέτοιο νά συνέβη δντως στην περίοδο τής «υπόγειας έπεξεργασίας», όπως τήν άποκαλεί χαρακτηριστικά στό πρώτο του κείμενο. Στο δεύτερο κείμενο όμως μερικές από τίς άντιστάσεις πού ύποτίθεται διτ είχαν ξεπερασθεί έπα-

νέρονται δριμύτερες, συνοδευόμενες όμως από τη δήλωση ότι «πολλά, πάρα πολλά, από αυτά που τότε έγραφα τ'άποστηρίζω ακόμη». Τι έχει συμβεί; Μου έρχεται στο νου ένα χωρίο από τις «Εισαγωγικές Διαλέξεις» για την ψυχανάλυση του Φρόυντ, όπου ο δάσκαλός μας αναφέρεται στα διάφορα είδη αντίστασης που προβάλλουν οι ασθενείς στην ψυχανάλυση. Υπάρχει, λέει, και η διανοητική αντίσταση: ήτοι, ο ασθενής αρχίζει να επιδεικνύει οξυτάτη διανοητική περιέργεια για τη μέθοδο της ψυχανάλυσης, δείχνει πρόθυμος να διαβάσει και να μάθει, και είναι πανέτοιμος να γίνει οπαδός της ψυχανάλυσης — υπό τον όρο όμως ότι δεν θα τον άγγιζε προσωπικά». Στην ουσία όμως, παρατηρεί ο Φρόυντ, ό εν λόγω ασθενής αντιστέκεται. Αυτή η έννοια της αντίστασης με ενδιαφέρει επειδή διαβλέπω ότι στο θέμα που μας απασχολεί (και που φυσικά δεν έχει καμιά σχέση με τό έπάγγελμά μου) ή κοσμογονική αναταραχή των τελευταίων μηνών έχει κάνει πολλούς άριστερους σχεδόν σχιζοφρενείς: από τή μιά παραδέχονται ότι υπάρχει πρόβλημα κι από τή άλλη λένε ότι οι βασικές άρχές του μαρξισμού παραμένουν σωστές και άπαραβίαστες.

Γιά να γίνει σαφέστερος, θα πρέπει τώρα να βγάλω τ'α φρούδικά γυαλιά μου και να μπω στο καθαρά θεωρητικό περιεχόμενο της υποτροπής του συντρόφου. Λέει, λοιπόν, στο δεύτερο κείμενό του ότι κακώς πίστεψε πως τό πρόβλημα άνάγεται σ' ένα «θεωρητικό λάθος του Μάρξ, δηλαδή κάτι που κατοικεί στην επικράτεια της 'Ιδέας». Στην άρχή δεν κατάλαβα. Καλά, ό Μάρξ θεωρητικός δεν ήταν; Και όταν οι θεωρητικοί διαπράττουν λάθη, τί άλλο μπορεί να είναι τ'ά λάθη τους παρά θεωρητικά; Πολύ με απασχόλησε τό πρόβλημα, και τελικά κατέληξα στο συμπέρασμα ότι σίγουρα δεν είναι δυνατόν να τό έννοει, άρα κάτι άλλο τόν απασχολεί. "Οντως λίγες άράδες πιο πάνω ό σύντροφος έχει πει ότι τό «θεωρητικό» λάθος που καταλόγισε στον Μάρξ «άνάγεται... στή θέση ότι τό κοινωνικό είναι καθορίζει τήν κοινωνική συνείδηση» κι αυτό με τή σειρά του σημαίνει πως «οι ιδέες, οι θεωρίες και τ'ά λάθη τους αυτονομούνται με τρόπους που πιθανόν να μήν θέλω καθόλου και άποκτούν μιά δυναμική έντελώς δική τους». 'Η άπορία είναι πως μπορεί μιά θεωρία που παραμένει άποκλεισμένη στην επικράτεια της 'Ιδέας να καθορίσει «μέ τρόπους και με μορφές σκληρά υλικούς τίς τύχες τόσων χωρών και τόσων ανθρώπων επί τόσα χρόνια;» Ιδίως όταν δεν έχει δοθεί ή άπαιτούμενη σημασία στην ταξική πάλη — τουτό τό τελευταίο τονίζεται ιδιαίτερα και άποτελεί τό λάιτ μοτίφ τής αυτοκριτικής, χωρίς όμως να γίνεται σαφές πως τό έννοει και πως τέλος πάντων ή ταξική πάλη θά μ'ας λύσει τό συγκεκριμένο πρόβλημα. Νά, τί νομίζω ότι θέλει να πεί: ότι στο πρώτο του κείμενο προσπάθησε να άυτονομήσει τό έποικοδόμημα, αλλά, επειδή υποβάθμισε τήν ταξική πάλη, τό μόνο που κατάφερε ήταν να τό άποδώσει τόν πρωταρχικό ρόλο, δεδομένου ότι ένα «θεωρητικό» λάθος δόηγησε στην παραμόρφωση τής πραγματικότητας, που άναγκαστικά βρίσκει έξω από τή θεωρία. "Άλλο φιλοσοφία και άλλο ζωή, όπως μ'ας υπενθυμίζει στο δεύτερο κείμενό του.

'Η βασική τεχνική που εμείς οι ψυχαναλυτές χρησιμοποιούμε είναι να έρμηνεύουμε τ'α λεγόμενα του αναλυομένου (ή ψυχανάλυση είναι μιά έρμηνευτική τέχνη, λέει ό Φρόυντ στην Άυτοβιογραφία του) για να τόν κάνουμε τελικά να άντικρίσει τήν αίτία του προβλήματος άντλώντας κάποιο συμπέρασμα που εκείνος προσπαθεί πάση θυσία να άποφύγει. (Στήν περίπτωση υποτροπής αυτό γίνεται και πιο εύκολο και πιο δύσκολο). Θα ήθελα λοιπόν να υπενθυμίσω στον άγνωστο σύντροφο μερικές από τίς βασικές άρχές που διέπουν τήν πρώτη του άνάγνωση (όπως εγώ τήν έρμηνεύσα). Τό «μοτίβο» που διατρέχει δλόκληρο τό κείμενο είναι ή σχέση άνάμεσα στο λόγο και τό άντικείμενό του, στο άνθρώπινο μυαλό και τόν κόσμο, στην θεωρία και τήν πραγματικότητα. "Έτσι εξηγείται νομίζω ή σημασία που άρχικά απέδωσε ό σύντροφος στην έπιστημολογία. Τό μοτίβο αυτό συνδυάζεται άμεσα με τήν έννοια τής σχέσης άνάμεσα σε μη όμοιογενή στοιχεία, κι αυτό που υποστηρίζει είναι ότι ή έτερογένεια διατηρείται εφόσον τ'ά δύο σκέλη τής σχέσης συνδέονται μέσα από μιά έρωτηματική μεταβατικότητα — ή θεωρία ρωτάει, ή πραγματικότητα άπαντάει. 'Έδώ θά ένέτασα εγώ τήν έπίθεση κατά του Χέγκελ και τήν έπίκληση του Κάντ. Τώρα τί σημαίνουν όλα αυτά τ'ά όμιχλώδη; Νομίζω ότι σημαίνουν κάτι πολύ άπλό: ότι ή θεωρία έχει άμεση σχέση με τήν πραγματικότητα επειδή δεν είναι ή πραγματικότητα, και τήν ίδια στιγμή ή πραγματικότητα έχει άμεση σχέση με τή θεωρία επειδή δεν είναι ή θεωρία. Οι δύο αυτοί βασικοί όροι δεν συμπύπτουν ποτέ. "Ίσως δεν θά έπρεπε να πω ότι πρόκειται για κάτι άπλό, διότι τό άπλό θά ήταν να διαλέξουμε ένα από τ'ά δύο και να ποούμε ως γεγελιανοί ότι ή πραγματικότητα είναι τελικά γέννημα τής θεωρίας και ως όρθόδοξοι μαρξιστές ότι ή θεωρία είναι γέννημα τής πραγματικότητας. Τό άρχικό μήνυμα του συντρόφου ήταν ότι

και οι δύο αυτές επιλογές είναι λανθασμένες και στην ούσια ταυτόσημες. Όταν λοιπόν ο σύντροφος στην αυτοκριτική του δημολογεί ότι υπερτίμησε το ρόλο της θεωρίας, παραβλέπει κάτι προφανές: ότι ο συγκεκριμένος συμπάρος χτυπάει δύο τρυγόνια. "Αν δεν υπάρχει μαρξιστική απάντηση στο ερώτημα πώς ένα «θεωρητικό» λάθος του Μάρξ μπορεί «να οδηγήσει σε εγκλήματα», τότε θα πρέπει να παραμείνει επίσης αναπάντητο το ερώτημα πώς ο σωστός μαρξισμός μπορεί να μας οδηγήσει εκεί που θέλουμε να πάμε, δηλαδή πώς θα μας βοηθήσει να αλλάξουμε την κοινωνική πραγματικότητα. Για να αποφύγουμε το λογικό αδιέξοδο, δεν έχουμε άλλη επιλογή παρά να πούμε ότι μόνο τα λάθη του Μάρξ έχουν εγκλωβισθεί στην επικράτεια της 'Ιδέας, αλλά τότε ποιο το status του μαρξισμού που δεχόμαστε ως σωστό; Το πρόβλημα δεν το λύσαμε αλλά θα σάς παρακαλούσα να βαστήξετε κατά νου αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, γιατί σκοπεύω να επανέλθω.

Πώς εξειδικεύεται όμως το «θεωρητικό λάθος» που καταλόγισε στον Μάρξ; Σε μία πρώτη ματιά μπορεί δυνως να δημιουργηθεί ή εντύπωση ότι ο Μάρξ έκανε το σφάλμα να μὴν ασχοληθεί όσο θα 'πρεπε με ορισμένους τομείς της φιλοσοφίας, όπως η επιστημολογία, ενώ ταυτόχρονα δεν έλαβε υπόψη του (πώς θα μπορούσε άλλωστε;) τις θεωρίες για τη γλώσσα που έκαναν την εμφάνισή τους μερικές δεκαετίες μετά τον θάνατό του. Μ' άλλα λόγια, ο μαρξισμός δεν είναι μία επαρκής θεωρία, επειδή διέπραξε θεωρητικά λάθη. 'Η εντύπωση αυτή μου φαίνεται επιφανειακή και πέρα για πέρα εσφαλμένη

και θα εξηγήσω γιατί: στο πρώτο κείμενο το λάθος (ή η παράλειψη, αν θέλετε, του Μάρξ) προβάλλεται ως αιτία μιας δεδομένης πολιτικής κατάστασης που κανείς δεν αμφισβητεί σε εμπειρικό επίπεδο, και στη συνέχεια προσλαμβάνεται από καθαρά μαρξιστική σκοπιά, αν δεχθούμε την έκδοχή του συγγραφέα. Δηλαδή ο ορθόδοξος μαρξισμός απορρίπτεται όχι εν δυνάμει κάποιας επιστημολογικής ή γλωσσολογικής «θεωρίας», που λειτουργεί αυτόνομα στο χώρο της 'Ιδέας, αλλά επειδή οι επιστημολογικές και γλωσσολογικές του παραλείψεις, τὰ λάθη του, τὸν ἐμποδίζουν νὰ ἐντοπίσει τὸν ταξικό ἀγώνα πὸν διεξάγεται στὸν χώρο τοῦ ἐποικοδομήματος — κι αὐτὸ ἐξηγεί τὴν κατάρρευση τοῦ λεγόμενου «ὕπαρκτου σοσιαλισμοῦ. Καί μιά πού τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν εἶναι μόνο ἡ θεωρία ἀλλὰ καί ἡ πράξη, πὼς εἶναι δυνατόν νὰ κερδίσεις στὴν πράξη ἕνα παιχνίδι, τὸ ὁποῖο θεωρητικά δὲν ξέρεις κἀν ὅτι παίζεται; Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ κάθε θεωρία κατασκευάζει τὴ δική της ἔννοια τοῦ λάθους καί θὰ μπορούσε μάλιστα κανεὶς νὰ προχωρήσει ἀκόμα περισσότερο καί νὰ πει ὅτι, κατὰ κάποιο τρόπο, μιά θεωρία συνίσταται στὴν ἀνασκευή τοῦ λάθους πού εἶναι σὲ θέση νὰ φανταστεῖ, μιά ἀντιδικία, ἂν θέλετε, μέ τὸν ἰδανικό ἀντίπαλό της, καί φυσικά μιά ἀντιδικία πού τὴν κερδίζει. Θὰ δοῦμε παρακάτω πὼς φαντάζεται ἡ ἀστική θεωρία τὸν ἀντίπαλό της, πάντως γιὰ τὸν μαρξισμό ὁ ἀντίπαλος πού θὰ πρέπει νὰ ἀποστομωθεῖ εἶναι ὁποῖος δὲν δέχεται ὅτι οἱ κοινωνικές πρακτικές σήμερα χαρακτηρίζονται ἀπὸ σχέσεις ἐξουσίας καί ἐκμετάλλευσης. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ αὐτονομία τοῦ ἐποικοδομήματος δὲν ἐπιδιώκεται γιὰ νὰ ξεχασθεῖ ἢ νὰ παρακαμφθεῖ ἢ ταξικὴ πάλη ἀλλὰ, ἀντίθετα, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιηθεῖ καί σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο (ἢ μᾶλλον καλύτερα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὴν συλλάβουμε θεωρητικά καί νὰ τὴν διεξάγουμε συνειδητὰ καί στὸ ἐπίπεδο αὐτό).

Γιὰ νὰ πῶ τὸ ἴδιο πράγμα μέ διαφορετικὰ λόγια, ὁ σύντροφος φαίνεται ὅτι ξέχασε πὼς τὸ μεγάλο πρόβλημα εἶναι τὸ μοντέλο βάσης-ἐποικοδόμημα αὐτὸ καθαυτὸ κι ὄχι ποῖο ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα ἐπηρεάζει τὸ ἄλλο, κάτι πού φαίνεται πεντακάθαρα ὅταν γράφει στὸ δεύτερο σημείωμά του: «Γιατί, ἂν δὲν εἶναι τὸ κοινωνικό εἶναι πού καθορίζει τὴν κοινωνικὴ συνείδηση, τότε προκύπτει ἀπὸ μόνο του, ἀκόμη κι ἂν καθόλου δὲν τὸ θέλω, πὼς εἶναι ἡ συνείδηση —κοινωνικὴ ἢ ὄχι, ἀδιάφορο— πού καθορίζει αὐτὴ τὸ κοινωνικό εἶναι! Κι ἔτσι καταντῶ ἀκόμη πιὸ χεγκελιανός καί ἀπὸ τὸν Χέγκελ!». Ἄν τὸν κατάλαβα σωστά, αὐτὸ πού προσπάθησε νὰ μᾶς δείξει στὸ πρώτο του κείμενο ἦταν ὅτι ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα δὲν ὑπάρχει σχέση καθορισμοῦ, σχέση αἰτίου-αιτιατοῦ. Καί δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη γιὰ ἕναν μαρξιστὴ νὰ ὑποθέσει μιά τέτοια σχέση, γιατί καί στὸ ἐποικοδόμημα προκύπτουν πρωτογενεῖς κοινωνικές σχέσεις. Αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶχε (νομίζω) ἡ φράση ὅτι ἡ κρίση στὴ μαρξιστικὴ θεωρία μπορεῖ νὰ ξεπερασθεῖ μόνο μέ τὴν ἐπέκτασή της — δηλαδή μέ τὴν ἐπέκτασή της σὲ χώρους πού ὁ ορθόδοξος μαρξισμός ἀναγκάσθηκε νὰ θεωρήσει ταξικὰ ἐτερόφωτους γιὰ μὴν τοῦ ξεφύγουν τελείως. Ἄρα τὸ σφάλμα πού καταλογίσθηκε στὸν ορθόδοξο μαρξισμό δὲν εἶναι «θεωρητικό» ἀλλὰ

«μαρξιστικό» και μάλιστα «πολιτικό» με δλη τή σημασία τής λέξης.

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά σταθούμε λίγο ακόμα γιατί είναι καιριο. Τό δίλημμα πού αντιμετώπισαν οι μαρξιστές επί δεκαετίες είναι σ' όλους μας γνωστό. Άναγκάστηκαν νά διαλέξουν ανάμεσα στό εποικοδόμημα πού δέν υπόκειται στόν ταξικό αγώνα τής βάσης επειδή αυτόνομεύται, και στό εποικοδόμημα πού γιά νά κοινωνικοποιηθεί αναγκάζεται νά απαρνηθεί τήν αυτόνομία του άπέναντι στή βάση και νά αναχθεί σ' αυτή. Διαβάζοντας τό πρώτο κείμενο του συντρόφου, κατάλαβα ότι *τό εποικοδόμημα άποκτά τήν κοινωνική και ταξική του διάσταση μόνο στό μέτρο πού αυτόνομεύται από τή βάση*. Κάποιος, δέν θυμάμαι ποιός, ειπε κάποτε ότι ή πραγματική άλλαγή έπέρχεται όχι όταν δίνουμε διαφορετική απάντηση αλλά όταν αλλάζουμε τήν έρώτηση. Τό σφάλμα του όρθόδοξου μαρξισμού ήταν ότι στόν τομέα του εποικοδομήματος δέχθηκε τό δίλημμα τής άστικής ιδεολογίας, έπαιξε τόν ρόλο του αντίπαλου πού μπορούσε νά φαντασθεί ή ιδεολογία αυτή κι έτσι δέν κατάφερε νά ξεφύγει από τά όρια πού εκείνη είχε χαράξει. Η όρθόδοξη μαρξιστική θέση, ότι δηλαδή ή συνείδηση καθορίζεται από τό κοινωνικό είναι, άποτελεί άπλή αντίστροφη του άστικού μοντέλου, είναι κάτι πού τό μοντέλο αυτό προβλέπει επειδή μπορεί νά τό φανταστεί, και συνεπώς δέν άμφισβητεί ριζικά τό ύπόβαθρο του μοντέλου, δηλαδή τή δυνητική του προϋπόθεση, πού είναι ή σιωπηρή πρόταση: *tertium non datur*. Γιά νά εισαγάω ένα κάπως φροϋδικό στοιχείο στή συζήτηση, ό μόνος τρόπος νά ανατρέψουμε μιά θεωρία είναι νά έπεξεργασθούμε μιά θέση πού είναι αναγκαστικά άόρατη γι' αυτή, δεδομένου ότι ή έν λόγω θεωρία συγκροτήθηκε γιά νά μήν τή δει. Έπαναλαμβάνω, τό σφάλμα του όρθόδοξου μαρξισμού δέν είναι σφάλμα «θεωρητικό», εφόσον δέν ύπάρχει θεωρία ή άλλη πρακτική του εποικοδομήματος πού νά μήν έμπλέκεται πρωτογενώς στήν ταξική πάλη.

Τό πρόβλημα του συντρόφου στό δεύτερο κείμενο φαίνεται καθαρά από τό πώς χρησιμοποιείται ό όρος «ταξικός». Ό όρος δέν εξειδικεύεται κι έχω μείνει με τήν έντύπωση ότι ξαναγυρίσαμε πίσω στήν όρθόδοξη εκδοχή. Άλλά ή αυτόνόμηση του εποικοδομήματος δέν έπηρεάζει κατά τό ελάχιστο τήν εγκυρότητα αυτού του μοντέλου, άπλως άμφισβητεί τόν άποκλειστικό του χαρακτήρα και κατά συνέπεια τήν έκταση του πεδίου έφαρμογής του. Με άλλα λόγια, μιά τέτοια αυτόνόμηση μπορεί νά παραδεχθεί άπόλυτα τήν έφαρμογή του στό χώρο τής ύλικής αναπαραγωγής τής ζωής (στή φάμπρικα, όπως λένε), αντίτεινει όμως ότι στό χώρο τής ιδεολογικής αναπαραγωγής, στό χώρο τής παραγωγής και τής κατανάλωσης του νοήματος, ισχύουν άλλες, διαφορετικές σχέσεις πού είναι εξίσου καταπιεστικές. Νά ή επέκταση του μαρξισμού, όπως τήν κατάλαβα ένώ τουλάχιστον. Άν δέν δεχθούμε τήν έπιλογή αυτή, θά αναγκαστούμε (όπως αναγκάστηκε και ό σύντροφος) νά ξαναγυρίσουμε στό τέλμα των εκκρίσεων, υπερκαθορισμών, άλληλεπιδράσεων, διαθλάσεων κ.λπ., ή δέ ρήση του Άλτουσέρ ότι «ή μαρξιστική φιλοσοφία δέν ύπάρχει ακόμα πουθενά διατυπωμένη όλοκληρωμένα» δέν μās λύνει τό

πρόβλημα του μαρξισμού, αντίθετα κάνει τήν άνάγκη γιά λύση πιό έπιτακτική. Τί ώφελεί νά λέμε ότι πρέπει νά δώσουμε στήν ταξική πάλη πρωτοκαθεδρία; Ποιά ταξική πάλη έννοούμε; Και τί σημαίνει ακριβώς ότι «τό εποικοδόμημα διασχίζεται πέρα ως πέρα από τήν ταξική πάλη»; Δέν μπορώ νά καταλάβω τήν ακριβή έννοια του ρήματος διασχίζω, δέν μπορώ νά καταλάβω σε τί διαφέρει από άλλα ρήματα πού θά μπορούσαν νά χαρακτηρίσουν αυτή τή σχέση, και πώς τελικά ή ταξική πάλη (όπως τήν ξέρουμε) σχετίζεται με τό εποικοδόμημα. Με τόν τρόπο αυτό δέν έπιστρέφουμε καν στό σημείο εκκίνησης, γιατί δέν ήγαμε πουθενά.

Έκείνο πού μου έκανε ιδιαίτερη έντύπωση ήταν ή σιωπηρή αντίσταση πού προβάλλει ό μαρξιστής σύντροφος στή θέση ότι σε όλόκληρο τό φάσμα τής κοινωνικής ζωής προκύπτουν πρωταρχικές κοινωνικές σχέσεις, πού διατηρούν μεν τήν ιδιαιτερότητα και τήν αυτόνομία τους αλλά κοινό τους στοιχείο παραμένει ή άσκηση εξουσίας και ή εκμετάλλευση. Δέν θά με ξάφνιαζε καθόλου αν έσχιζαν τά ιμάτιά τους όσοι διατυμπανίζουν ότι έννοιες σαν κι αυτές δέν έχουν θέση στα χωράφια όπου βοσκάει έλεύθερα τό δημιουργικό πνεύμα, τό όποιο άποτελεί τήν ύπέρτατη έκφραση τής ανθρώπινης ούσίας, ή εκείνοι πού μās λένε τελευταία ότι τό μόνο πού μās άπομένει είναι ή άτέρμονη περιπλάνηση γιά νά βρούμε τό γκράαλ του γλωσσικού νοήματος, πού ξέρουμε εκ των προτέρων ότι δέν ύπάρχει. Ό μαρξισμός όμως, στό μέτρο πού τόν καταλαβαίνω, δέν έχει τίποτα νά φοβηθεί. Και δέν έχει τίποτα νά χάσει. Όσο γιά τή σχέση θεωρίας και πράξης, ναι, ό όρθόδοξος μαρξισμός λειτούργησε σε κάποιο επίπεδο ως «σχέδιο» (τυφλοσύρτης μάλλον, γιά νά πούμε δλη τήν αλήθεια) χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι ό Στάλιν ήταν ένας άπλός εργάτης πού τό εφάρμοσε. Τό γεγονός ότι τό βασικό σφάλμα ήταν αρχικό δέν άπαλλάσει κανένα από τις εϋθύνες του, επειδή εξίσου αρχική ήταν και ή προβληματική που τό καταδεικνύει ως λάθος και επιπλέον αν ίσχυε κάτι τέτοιο θά αναγκαζόμαστε νά παραδεχθούμε ότι ή κριτική πού τόσο εστοχα έκανε ό Μάρξ στόν Άνταμ Σμίθ άνακηρύσσει άθώους τους καπιταλιστές πού ύλοποίησαν τις θεωρίες του. Τό πρόβλημα όμως δέν λύνεται εύκολα. Η σχέση θεωρίας και πράξης μπορεί νά είναι δυνατός ένα «πολύ πιό μπλεγμένο ζήτημα άπ' όσο μέχρι τώρα νομίζαμε», αλλά σε τί μās βοηθάει νά πούμε άμέσως μετά: «Άλλά κι αυτό είναι μιά μεγάλη κουβέντα»; Άν δέν τοποθετηθούμε πάνω σ' αυτή τή μεγάλη κουβέντα, γιατί τήν αναφέρουμε;

Νομίζω πως έγινε ήδη σαφές ότι συμμερίζομαι άπόλυτα τήν πρωτοκαθεδρία πού άποδίδει ό σύντροφος στήν ταξική πάλη (με τήν εύρεία έννοια πού τής άποδίδει στό πρώτο κείμενό του) αλλά, όπως θά μαντέψετε ήδη, με έμβάλλον σε σκέψεις μερικές παρατηρήσεις του στό δεύτερο κείμενο, όπου ή ταξική πάλη εμφανίζεται ως θέση αρχής, θέση αρχής, θέση άδιαπραγμάτευτη. Έδώ πλησιάσαμε τήν έστία τής αντίστασης και θά πρέπει νά προχωρήσουμε πολύ προσεκτικά. Δέχομαι ότι τό στοιχείο τής ταξικής πάλης άποτελεί άπαραίτητη προϋπόθεση γιά νά προχωρήσει ή μαρξιστική θεωρία, ή όποια, όπως και κάθε άλλη, χρειάζεται κάπου νά πατή-

σει. ("Αν υπάρχει θεωρία χωρίς «πά στώ», εγώ τουλάχιστον δέν τήν ξέρω). Προσέξτε όμως τί συμβαίνει: από τή στιγμή πού ἡ ἀρχική υπόθεση μετατρέπεται σέ βασική ιδιότητα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι, ἔχουμε ἀφήσει πίσω μας τήν ἐπιστημονική θεωρία κι ἔχουμε μπεῖ στό χώρο τῆς ὀντολογίας (ἢ τῆς Ἰδέας, γιά νά θυμηθοῦμε τόν Χέγκελ). "Αν θέλουμε ὁ μαρξισμός νά παραμείνει ἐπιστημονική θεωρία καί νά μή γίνει ἐνόραση τῆς κοινωνικῆς οὐσίας, θά πρέπει καταρχήν νά συλλάβουμε τίς περιστάσεις κάτω ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι διαψεύσιμος. Καί μιά κι ἀρχίσαμε τίς ὑποθέσεις (οὐδέν ἐπιστημονικότερον), ὀφείλουμε νά παραδεχθοῦμε ὅτι σέ περίπτωση πού ἡ ἱστορία συνεχίζει νά ἀπορρίπτει κάθε μαρξιστική ἀπόπειρα πρόσληψής της, τότε ὁ μαρξισμός θά ἔχει ἀποτύχει. Καί γιά νά μήν ἀποτύχει, θά πρέπει νά διδαχθοῦμε ἀπό τό παράδειγμα τοῦ Ἰδιου τοῦ Μάρξ, ὁ ὁποῖος μπορεῖ μέν νά ξεκίνησε ἀπό τήν ἰδέα τῆς ταξικῆς κοινωνίας καί τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης — πού δέν ἦταν κἀν πρωτότυπη οὔτε στίς μέρες του— ἀλλά κατάφερε νά τήν ἐξειδικεύσει στόν τομέα τῆς ὕλικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς ζωῆς μετά ἀπό δεκαετίες πνευματικοῦ μόχθου. Οἱ τρεῖς τόμοι τοῦ *Κεφαλαίου* καί πολλά ἄλλα ἀπ' τά γραφτά του δέν εἶναι παρά μιά συνεχῆ προσπάθεια νά προσλάβει τήν ταξική πάλη στό χώρο τῆς παραγωγῆς ὄχι ὡς «οὐσία» ἀπλῶς τῆς κοινωνίας, ἀλλά στό σωστό ἐπίπεδο ἐξειδίκευσης καί ἰδιαιτερότητας. Τί θέλω νά πῶ; "Αν δέν μεσολαβήσει κάποια ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν ἀρχική μας υπόθεση καί στό τελικό μας συμπέρασμα, τότε συνομιλοῦμε μέ τόν καθρέφτη καί, ἀκόμα χειρότερο, δέν λέμε τίποτα σημαντικό ἐπειδή δέν διακινδυνεύουμε τίποτα.

Κανείς δέν μπορεῖ νά πει ἀκόμα ὅτι τά πρόσφατα γεγονότα ἀποτελοῦν καταδίκη τελεσίδικη τοῦ ὀρθόδοξου μοντέλου — εἶναι πολύ νωρίς, ἀν καί τό βάρος τῆς ἀποδείξεως θά πρέπει νά τό σηκώσουν οἱ ὑποστηρικτές του κι ὄχι αὐτοί πού τοῦ ἀσκοῦν κριτική. "Ολες οἱ ἐνδείξεις όμως συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ἡ ἀπογοήτευση, ἡ πίκρα καί ἡ σύγχυση (γιατί νά κρυβόμαστε;) ἔχουν δημιουργήσει ἀβάσταχτες ἀντιφάσεις πού ἐπιδέχονται μόνο μιά λύση «ἥρωική». Διαβλέπω τό σύνδρομο τοῦ ὀλοκαυτώματος πού σάν ἄνθρωπο μέ ἀγγίζει καί μέ συγκινεῖ, ἀλλά ταυτόχρονα μοῦ λέει ὅτι ὁ ἀσθενῆς ἀντιτέκεται. "Ας θυμηθοῦμε καί πάλι τόν Φρόυντ: «Κάποιος, παρ' ὄλο πού πάει μόνος του στόν ὀδοντογιατρό γιατί δέν ἀντέχει ἄλλο τόν πονόδοντο, θά ἀντισταθεῖ χωρίς νά τό θέλει όταν ὁ γιατρός τόν πλησιάσει μέ τήν τσιμπίδα του». Δέν θά ἤθελα νά δώσω τήν ἐντύπωση ὅτι τό πρόβλημα ὑπάγεται στήν ἀτομική ψυχολογία — τό ἀντίθετο συμβαίνει. "Ἡ «ἥρωική» λύση εἶναι τό κλειδί τοῦ προβλήματος, διότι στό σημείο αὐτό συμπυκνώνεται ἡ ἀπορία τοῦ ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ. Γιά νά πῶ διαφορετικά, εἶναι ἡ μόνη ἀντίδραση πού μπορεῖ νά φανταστεῖ ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός, ὅταν βλέπει τόν κόσμο νά γκρεμίζεται γύρω του, κι ἐπειδή πρόκειται γιά ἀντίδραση ἀκραία, φέρνει στήν ἐπιφάνεια τίς κρυφές προϋποθέσεις του. "Ὅπως ἤδη ἐπεσήμανα, ἀν δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε τή σχέση ἀνάμεσα στό «θεωρητικά» λάθος καί τή ζωή, τότε ἀντιμετωπίζουμε τό ἴδιο πρόβλημα ὅταν θά θελήσουμε νά συνδέσουμε τή ζωή μέ τό ἐπίσης

«θεωρητικά» σωστό. "Ἡ μήπως λέμε ἔμμεσα ὅτι ὁ μαρξισμός, ἐπειδή εἶναι σωστός, δέν εἶναι θεωρία; Κι ἂν δέν εἶναι θεωρία, τότε τί εἶναι, ἡ φωνή του κοινωνικοῦ εἶναι καί τό μυστικό τῆς πλάσης; "Ας θυμηθοῦμε τά ὅσα ἔγραψε στό πρῶτο κείμενό του ὁ σύντροφος γιά τήν μή ἀναγώγιμη διαφορά ἀνάμεσα στόν λόγο καί τό ἀντικείμενο, καί τήν ἐρωτηματική μεταβατικότητα του μέν πρός τό δέ. "Ἡ ἀναγωγή τοῦ ἐποικοδομήματος στή βάση ἀποτελεῖ κίνηση παράλληλη μέ τήν ἀναγωγή τῆς θεωρίας στήν πραγματικότητα, καί ἡ ταξική πάλη πού διεξάγεται στό ἐπίπεδο τοῦ ἐποικοδομήματος παραγνωρίζεται, ἐπειδή ἀνακυρήσσειται ὀντολογική κατηγορία τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι. "Ὁ ἀσθενῆς βλέπει τό σύμπωμα ὡς θεραπεία. "Ἡ ἐπιστημολογική ἀπόσταση μεταξύ λόγου καί ἀντικειμένου ἐξαφανίζεται καί ὁ ἥρωικά μόνος μαρξιστής ἀφουγκράζεται, ὡς ἄλλος Χάιντεγκερ, τό εἶναι γιά νά ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τή θεμελιακή του δομή — τήν ταξική πάλη. Στήν προσπάθειά του νά ἐπεκτείνει τήν ἐμβέλεια τῆς σωστῆς μαρξιστικῆς ἀνάλυσης, πού μᾶς ἀποκαλύπτει τήν ταξική πάλη στό χώρο τῆς παραγωγῆς, ἀνάγει τά πάντα σ' αὐτή, καί τό μόνο πού καταφέρνει εἶναι νά τή γενικεύσει ἀφηρημένα. *Τήν ἐπικαλεῖται γιά νά μήν τή δεῖ*. "Ὅσο παράξενο καί νά φαίνεται, ἡ ὁμοιογένεια πού διεκδικεῖ ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός στή σχέση του μέ τήν πραγματικότητα τόν καθιστά ἰδεολογία καί τοῦ στερεῖ τή δυνατότητα νά ἀλλάξει τόν κόσμο. Μιά ματιά στίς (τέως καί νῦν) χώρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» θά σᾶς πείσει.

Συγχωρήστε μέ ἀλλά ὁ ψυχαναλυτής μέσα μου ἀποδίδει ἰδιαιτέρη σημασία στά μισόλογα, στά ὑπονοούμενα, στίς νύξεις πού δέν ὀλοκληρώνονται, γιατί διαβλέπει σημεία ἀπορίας καί ταυτόχρονα ἀντίστασης. "Αναφέρω ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀπό τό δεύτερο κείμενο: «Τώρα, τό τί εἶδους πολιτική δράση εἶναι δυνατόν σήμερα εἶναι ἄλλη κουβέντα», καί παρακάτω, ὅταν ὁ σύντροφος προβλέπει ποιά θά εἶναι ἡ ἀντίδραση στήν ὑποτροπή του: «Σ' αὐτά, σύντροφοι, δέν ἔχω καμιά ἀπάντηση. "Αν μοῦ ἐπιτρέπετε ἕνα ἀκόμη ὀξύμωρο, ξέρω πῶς, ἔτσι πού ἔχουν ἔρθει τά πράγματα σήμερα, ἀν δέν ἔχετε πεισθεῖ ἀπό ὁμόνοιας, δέν θά πεισθεῖτε ἀπό ἕνα γραφτό σάν τό δικό μου». Τό συμπέρασμα πού βγαίνει εἶναι ὅτι δέν πείθουμε ἀλλά πειστεύουμε. Τό δεύτερο σκέλος, τή πίστη δηλαδή, τήν προτιμῶ χίλιες φορές ἀπό τήν στάση μερικών πού ἔπαψαν ἔτσι ἀπλῶ νά ἀσχολοῦνται μ' αὐτή τήν υπόθεση ἢ ἐσπευσαν νά ἀσπασθοῦν διάφορες θεωρίες πού ἀπέρριψε τελεσίδικα ὁ Μάρξ, ὅπως πολύ σωστά λέει ὁ σύντροφος στό δεύτερο σημείωμά του. Τό πρόβλημά μας όμως εἶναι πῶς θά ἀντικρίσουμε κατάματα τήν ἀποτυχία τῆς δικῆς μας θεωρίας καί πῶς θά ἀντιδράσουμε. Λόγω ἐπαγγέλματος μπορῶ νά καταλάβω τήν ἔνταση μῆς τέτοια ἐμπειρίας, καί λόγω ἡλικίας καί προσωπικῶν περιστάσεων ὑφίσταμαι κι ἐγώ τόν τραυματικό της χαρακτήρα. Καλύτερα νά πεθάνουμε ὀρθοί παρά νά ζοῦμε γονατιστοί, λέγαμε κάποτε. Δέν θά ἦταν όμως προτιμότερο νά σηκωθοῦμε καί νά ἀρχίσουμε νά σκεφτόμαστε;

Λονδίνο, Ἀπρίλιος 1990.

Σοσιαλδημοκρατία και μεταμαρξισμός

Ούτε μέ τή Σκύλλα ούτε μέ τή Χάρυβδη

της Βούλας Τσινόρεμα

Δύσκολοι καιροί για την 'Αριστερά. 'Η Δύση έτοιμάζεται να επιφέρει την καπιταλιστική αναδιάρθρωση της 'Ανατολής, ο καπιταλισμός όλο και περισσότερο παγκοσμιοποιείται και τό εργατικό κίνημα περιθωριοποιείται. Για όρισμένους ή όλοκληρωτική αποδιάρθρωση των καθεστώτων του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» σημαίνει τέλος όποιασδήποτε προοπτικής αντίθετης προς τόν καπιταλισμό, σημαίνει τέλος του σοσιαλισμού. Καί δέν είναι μόνον ανάμεσα στη Δεξιά και τούς ιδεολόγους της που επικρατεί ή άποψη ότι ο σοσιαλισμός ως τό πολιτικό σχέδιο ριζοσπαστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας έχει πεθάνει. Διάφοροι κήρυκες των «νέων καιρών», των πολλαπλών «μεταμοντέρνων» κοινωνικών ταυτοτήτων και του θανάτου των «βεβαιότητων» (τόν μαρξισμό έννοούν) ευαγγελίζονται τό ίδιο πράγμα. 'Από τό άλλο μέρος και ή παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία ύστερα από μία δεκαετία σύγχυσης και άποκλεισμού της από τή διαχείριση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης άρχισε πάλι να έλπίζει.

ύο κείμενα που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα στον έλληνικό τύπο εκφράζουν πράγματι τό πνεύμα των καιρών: του 'Ερνέστο

Λακλάου, «Τό έγχειρημα της 'Αριστεράς είναι: ή Ριζοσπαστική Πλουραλιστική Δημοκρατία» (Αύγή, 22 'Απριλίου, μτφ. από τό *Marxism Today*, Μάρτιος 1990) — τό άλλο του Νίκου Μουζέλη, «Τί σημαίνει σήμερα 'Αριστερά» (Τό Βήμα, 29 'Απριλίου). Τό πρώτο από τήν όπτική ενός μεταμαρξιστικού «ριζοσπαστισμού» των κατακερματισμένων και έτερογενών ταυτοτήτων, τό δεύτερο από τήν όπτική της γνωστής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Η πρόταση του Μουζέλη είναι, λίγο ως πολύ, ή σύναψη ενός νέου consensus εκ μέρους της 'Αριστεράς που συνδυάζει συντηρητισμό στην οικονομική πολιτική («έκσυγχρονισμό» τό λέει ο Ν. Μουζέ-

λης) και προοδευτική ρητορεία σε θέματα κοινωνικής πολιτικής και εκδημοκρατισμού. 'Η πρόταση του Λακλάου είναι ένας μεταμαρξιστικός «επαναστατικός ρεφορμισμός» με έμφαση στη «μεικτή οικονομία» και «ριζοσπαστική πλουραλιστική δημοκρατία».

Τά δικά μας συμπεράσματα θά είναι άπαισιόδοξα. Ούτε τό κολύμπι στά θολά νερά ενός μεταμαρξιστικού πολιτικού κατακερματισμού, ούτε ή θωπεία «εκ του άσφαλου» στά γνωστά συναινετικά λιμάνια της σοσιαλδημοκρατίας μπορούν να αποτελέσουν διέξοδο. 'Η 'Αριστερά σήμερα βρίσκεται μπροστά σε κενό στρατηγικής. Τό πρώτο βήμα προς τήν καίριση συγκρότησής της είναι ή ανάδειξη του θλιβερού άδιεξόδου των παραπάνω θέσεων.

**Τό άδιέξοδο της σοσιαλδημοκρατίας
'Η «'Ιστορία ως 'Ιστορία του παρόντος»**

Τό ενδιαφέρον του άρθρου του Μουζέλη δέν έγκειται τόσο στην πολιτική του πρόταση, όσο στον τρόπο με τον όποιο οικειοποιείται τήν 'Ιστορία προκειμένου να τήν νομιμοποιήσει: να δείξει δηλαδή ότι ή σοσιαλδημοκρατία είναι ή μόνη άριστερή πρόταση σήμερα, ή μόνη συνεπής με «τίς ρίζες» και τήν «πραγματική άποστολή της 'Αριστεράς» (όπ.π., σ. 42).

Πέρα από τίς έξ αρχής σοβαρές αντιρρήσεις μας για τό κατά πόσον μπορεί τό θεωρητικό και πολιτικό πεδίο της άριστεράς, που είναι τόσο *διαφοροποιημένο* πεδίο, να ανασυγκροτηθεί μ' ένα τόσο άπλουστευτικό και αναγωγιστικό σχήμα όπως του Μουζέλη (λές και ύπάρχει ή 'Αριστερά ως άπο-

λυτοποιημένη ύπόσταση μέσα στην Ιστορία), σοβαρές ενστάσεις προκύπτουν ακόμα κι αν επιτρέψουμε τη σχηματοποίηση. Αφορούν τις δύο οργανωτικές έννοιες που χρησιμοποιεί για να ανασυγκροτήσει τον ιστορικό σχηματισμό των άριστερων κινημάτων, δηλαδή τον «έκσυγχρονισμό» και τον «έκδημοκρατισμό».

Ο Μουζέλης λοιπόν βρίσκει τις «ρίζες» της Άριστεράς στη Γαλλική Έπανάσταση με τον εξής τρόπο: Η Γαλλική Έπανάσταση (μαζί με την αγγλική βιομηχανική επανάσταση) αποτελεί «μεγάλο κοινωνικό μετασχηματισμό» που οδήγησε στην νίκη του έκσυγχρονισμού πάνω στη συντήρηση αφενός, και την επίνοηση της δημοκρατίας αφετέρου. Όλη η Ιστορία της άριστεράς από εκεί και πέρα δεν μπορεί να είναι (κατά τον Μουζέλη) παρά η εκπλήρωση του σχεδίου του Διαφωτισμού: δηλαδή του έκσυγχρονισμού και του έκδημοκρατισμού.

Δέν ξέρομε από που ν' αρχίσουμε. Αν η Άριστερά έχει ρίζες στη Γαλλική Έπανάσταση, αυτό δέν είναι εξαιτίας της διεκδίκησης του «έκσυγχρονισμού» ή της επίνοησης της «δημοκρατίας». Άλλα γιατί μέσα απ' αυτή την επαναστατική διαδικασία, για πρώτη φορά στην Ιστορία, οι μάζες των καταπιεσμένων συγκροτούνταν σε Ιστορικό ύποκειμενο που έπαιρνε στά χέρια του την υπόθεση της χειραφέτησής του. Κι ως μ' ης διαφεύγει ότι ούτε η Γαλλική ούτε καμιά από τις άλλες μεγάλες επαναστάσεις έγκαθίδρυσαν τη δημοκρατία. Τό δημοκρατικό σύνταγμα που προήλθε από τη Γαλλική Έπανάσταση παρέμεινε κενό γράμμα από την αρχή ως τό τέλος της βραχύχρονης ύπαρξής του. Πέρα από τις διακηρυκτικές αρχές περί δημοκρατίας έχουμε νά κάνουμε με την τελική επικράτηση ενός ταξικού συμφέροντος, του συμφέροντος της άστικής τάξης, πράγμα που σήμαινε όχι απλά κι ούδέτερα, επικράτηση του «έκσυγχρονισμού» άπέναντι στην συντήρηση και του «δημοκρατικού» κράτους - έθνους πάνω στην παραδοσιακή κοινότητα, αλλά την χαραυγή ενός νέου πολιτισμού με νέες κοινωνικές σχέσεις και νέες μορφές καταπίεσης, εκμετάλλευσης και άποκλεισμού. Η Ιστορία της άριστεράς είναι ή οργανωμένη μάς σύγκρουση: είναι ή οργανωμένη πάλη των δυναστευομένων ενάντια σ' αυτές τις μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσής τους. Αυτό καμιά Ιστορία του παρόντος» δέν μπορεί νά διαγράψει.

Άλλωστε δέν πρέπει νά μ' διαφεύγει ότι καθόλη την διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ου, ή κυρίαρχη άποψη περί δημοκρατίας ήταν ότι δημοκρατία και καπιταλισμός (άτομική ιδιοκτησία) είναι

άσυμβίβαστα πράγματα. Άκόμα κι ένας φιλελεύθερος διανοούμενος όπως ο Τζών Στιούαρτ Μίλλ¹ παρέμεινε σοβαρός πολέμιος της δημοκρατίας γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο. (Μόνο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και με την έναρξη του ψυχρού πολέμου, οι Ιδεολόγοι του άστισμού κατάφεραν νά επιβάλουν — με την ευθύνη της Άριστεράς— την άποψη ότι μόνον ή καπιταλισμός είναι συμβατός με τη δημοκρατία). Τά δημοκρατικά Ιδεώδη της Γαλλικής Έπανάστασης, ή δημοκρατία, ή έλευθερία, ή Ισότητα έμπεριέχουν ένα «ούτοπικό πλεόνασμα» (Μπλόχ) που υπερβαίνει την Ιδεολογική και πολιτική χρήση στην οποία τά υπέβαλε ή άστική τάξη. Η πραγματώσή τους άπαιτεί κατάργηση της κυριαρχίας αυτής της τάξης.

«Έκσυγχρονισμός» και «Έκδημοκρατισμός»

α) Μπορεί, όπως λέει ο Μουζέλης άναζητώντας Ιδεολογικό έρεισμα για τό πολιτικό περιεχόμενο που θέλει νά προσδώσει στην Άριστερά σήμερα, άριστεροί νά ονομάστηκαν οι «δημοκρατικοί και επαναστατικοί αντιπρόσωποι» που κάθισαν άριστερά της προεδρικής έδρας στην Έθνοσυνέλευση του 1789. Όμως σύντομα, κι άναμφισβήτητα από τό ήμισυ του 19ου αιώνα και εξής, ή «Άριστερά των έδρών», ή άστική τάξη, έγκαταλείπει την αντίθεση της με την παραδοσιακή άριστοκρατία και άναλαμβάνει μαζί της ανέλετη επίθεση κατά των προλεταριακών μαζών. Η Ιστορία της Άριστεράς είναι ή Ιστορία των άγώνων αυτών των μαζών, των εμπειριών και των περιπετειών τους.

Έπιπλέον ή ήμι-αριστοκρατική τάξη πραγμάτων που επιβιώνει μέχρι τον 20ό αιώνα υποχωρεί από τό Δευτεροπαγκόσμιο πόλεμο κι εξής σέ ευρωπαϊκό επίπεδο. Ο βιομηχανικός καπιταλιστικός έκσυγχρονισμός με την επέκταση της έμπορευματικής μορφής του μέσω της άγοράς γίνεται καθολικός καταλύτης του «παλιού κόσμου». Η βιομηχανική μαζική παραγωγή γεικνύεται σ' όλον τον πολιτισμένο κόσμο άποκόπτοντας έναπομείναντες δεσμούς με τό προκαπιταλιστικό παρελθόν. Σ' αυτό τό πλαίσιο ή αντίθεση «έκσυγχρονισμός εναντίον της παράδοσης» χρησιμοποιήθηκε από τις δυνάμεις του καπιταλιστικού έκσυγχρονισμού σέ βάρος ήμι-κοινωνικών υπολειμμάτων του παρελθόντος. Ταυτόχρονα μιά σειρά άλλων αντιθέσεων άποβαίνουν κυρίαρχες, οι οποίες ξεπηδοούν από μιά συγκεκριμένη οργάνωση της εργασίας, διανομής της γνώσης και της έξουσίας σ' ένα συνεχώς άνα-

πτυσσόμενο καπιταλισμό.

Τί νόημα έχει, λοιπόν, σήμερα ή άνιστόρητη έπιστροφή στην αντίθεση έκσυγχρονισμός / παράδοση παρά τον Ιδεολογικό και πολιτικό άφοπλισμό της άριστεράς; Τί άλλο νόημα έχει παρά την ένσωμάτωσή της στις άξίες και τη λογική ενός καπιταλισμού που ούτως ή άλλως έκσυγχρονίζεται και από μόνος του ραγδαία μετασχηματίζεται; Η πρόταση του Μουζέλη νά αποτελέσει ο «έκσυγχρονισμός» στρατηγική έπιλογή της Άριστεράς —τό ονομάζει «πραγματοποίηση του άριστερου όράματος του διαφωτισμού»— παραβιάζει μιά στοιχειώδη άλήθεια: Τό «έκσυγχρονιστικό» δράμα του Διαφωτισμού έλαβε χώρα σέ βάρος της πλειοψηφίας του άνθρώπινου πληθυσμού. Όραμα της Άριστεράς δέν είναι ούτε νά τό πραγματοποιήσει ούτε νά τό έπεκτείνει, αλλά απλά νά τό καταργήσει.

Μπορεί, όπως λέει ο Μουζέλης, «τό πέρασμα από την προβιομηχανική, τοπικιστική, παράδοση στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία οι σύγχρονες κοινωνικές έπιστήμες συνήθως νά ονομάζουν έκσυγχρονισμό» (δπ. π., σ. 42). Όμως όταν αυτό γίνεται στρατηγική πρόταση της Άριστεράς δέν είναι παρά εύφημισμός γιά την ένταξη στην καπιταλιστική άνάπτυξη και άποδιοργάνωση της αντίστασης άπέναντι σ' αυτή. Άς τό παραδεχτούμε: ο «έκσυγχρονισμός» υιοθετήθηκε από τά κόμματα της ευρωπαϊκής Άριστεράς σέ περιόδους ύποχώρησης. Δέν σημαίνει τίποτε άλλο από την καλύτερη διαχείριση του καπιταλισμού.

β) Ο Μουζέλης όμως προτείνει και τον «έκδημοκρατισμό» στό στρατηγικό πρόγραμμα της Άριστεράς, ως *differentia specifica* από την «έκσυγχρονιστική Δεξιά».

Άποτελεί γεγονός άναμφισβήτητο ότι τό δράμα της Άριστεράς είναι δράμα όσο γίνεται πιο πλατειάς και ούσιαστικής δημοκρατίας. Όμως δημοκρατία γιά την Άριστερά δέν σημαίνει «καλύτερη εκπροσώπηση» των μαζών σέ μιά ήδη άλλοτρωμένη απ' αυτές πολιτική έξουσία. Σημαίνει αντίθετα κατάργηση της άπαλλοτριώσεως των μαζών από την έξουσία και ύπονόμευση του συστήματος κυριαρχίας που την επιβάλλει. Αυτό σέ καμιά περίπτωση δέν ύπονοεί ότι τά δημοκρατικά δικαιώματα είναι άπάτη ή ότι ή δημοκρατία στον καπιταλισμό δέν έχει καμιά αξία.

Στόν καπιταλισμό, πράγματι, έχουμε μιά άνευ προηγούμενου άνάπτυξη των πολιτικών δικαιωμάτων και των αντιπροσωπευτικών θεσμών σέ σύγκριση με προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Όμως (α) ο καπιταλισμός δέν οδήγησε στην άνάπτυξη των δημοκρατικών έλευθεριών ως άποτέλεσμα δικών του θετικών τάσεων. Ήταν οι άν-

τιφάσεις του πού γέννησαν τή δημοκρατία, καί οι άγώνες τών δυναστευμένων έναντίον τών διαφόρων μορφών καταπίεσής τους (τάξης, φύλου, φυλής, Ιδεών...) πού επέκτειναν τά δριά της έξω από τά όρια τών κυρίαρχων τάξεων τών άνδρών - Ιδιοκτητών.

Ταυτόχρονα, (β) ή διαδικασία του έκδημοκρατισμού έκδιπλώθηκε εντός του πλαισίου καί τών όρίων του καπιταλιστικού κράτους, αποτελώντας μιά από τίς άποτελεσματικότερες μορφές ήγεμονικής επιβολής του. Καί τό ότι ή αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι ήγεμονική σημαίνει ότι ή συγκατάθεση πού έξασφαλίζει από τίς δυναστευόμενες τάξεις δέν στηρίζεται άπλώς στην παθητική ύποταγή τους. Άντίθετα, όπως λέει ο Πέρρυ Άντερσον, ή αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι μοναδική μορφή ταξικού νόμου γιατί άκριβώς «έχει τή μορφή μιάς πεποίθησης έκ μέρους τών μαζών ότι αυτές άσκοπών έναν έσχατο αυτόπροσδιορισμό εντός του ύπάρχοντος κοινωνικού πλαισίου». ² Η συναίνεσή τους λοιπόν βασίζεται όχι στην έκ μέρους τους άναγνώριση της ύπεροχής της κυρίαρχης τάξης αλλά άκριβώς στην άμφισβήτηση της ύπαρξης της κυρίαρχης τάξης — δηλαδή στην έκ μέρους τους πίστη στη δημοκρατική Ισότητα όλων τών πολιτών στη διακυβέρνηση του έθνους. Νά επαναλάβουμε όμως ότι αυτό δέν γίνεται μέ ταχυδακτυλογική έξαπάτηση. Έπιτυγχάνεται καί προϋποθέτει συμβιβασμούς πρós τίς κατώτερες τάξεις —ώς άποτέλεσμα τών άγώνων τών τελευταίων— πού μέ τή σειρά τους δίνουν νέες δυνατότητες αντίστασης σ' αυτές τίς τάξεις. Έτσι τό ότι ή άστική φιλελεύθερη δημοκρατία είναι ήγεμονική σημαίνει δύο πράγματα ταυτόχρονα: άφενός ότι έξυπηρετεί τά ειδικά συμφέροντα τών κυρίαρχων τάξεων, αλλά καί άφετέρου ότι οι διεδικήσεις της περί «καθολικής εκπροσώπησης» έχουν ένα στοιχείο αλήθειας. Αυτό, δηλαδή, σημαίνει ότι ή δημοκρατία είναι προϊόν ενός συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ τών τάξεων, προϊόν της ταξικής πάλης, καί έπομένως πότε μονόπλευρη.

Όμως μέ τήν διεύρυνση της καθολικής ψήφου καί τών αντιπροσωπευτικών θεσμών ή άστική φιλελεύθερη δημοκρατία φθάνει τά έσχατα όρια «λαϊκής κυριαρχίας» πού μπορεί νά άνεχθεί. Η διεύρυνση του δημοκρατικού έλέγχου άπαιτεί όχι διόρθωση ή επέκταση τών αντιπροσωπευτικών θεσμών αλλά ριζοσπαστικό μετασχηματισμό τους. Άς μή μάς διαφεύγει ότι τό Ιδιάζον στον καπιταλισμό είναι ότι, επιβάλλοντας έναν τυπικό χωρισμό μεταξύ «πολιτικού» καί «οικονομικού» πεδίου, κάνει δυνατή τήν επέκταση νομικών καί πολιτικών έλευθε-

ριών χωρίς όμως νά ύπονομεύεται ή οικονομική καί κοινωνική έκμετάλλευση, ή ταξική έκμετάλλευση, στην όποια στηρίζεται. Η έν μέρει συμμετοχή τών μαζών στην πολιτική διαδικασία (μέσω αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης καί έκλογικού άνταγωνισμού) δέν σημαίνει αναδιανομή της κοινωνικής έξουσίας ούτε ύπονομηση της ταξικής έκμετάλλευσης. Οι άστικοί φιλελεύθεροι δημοκρατικοί πολιτικοί θεσμοί συμβιβάζονται, καί στηρίζονται, στίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Καί ο έξαναγκασμός πάνω στον όποίο στηρίζεται ή καπιταλιστική Ιδιοκτησία, σέ αντίθεση μέ προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, παίρνει τή μορφή ενός ύποτιθέμενου «αυτόνομου» καί «ουδέτερου» κράτους. Έπέκταση της δημοκρατίας όμως στό «κοινωνικό πεδίο», όπως προτείνει ο Μουζέλης, προϋποθέτει, μετασχηματισμό αυτού του κράτους καί άντροπή τών καπιταλιστικών σχέσεων πού τό Ιδιο αναπαράγει. Προϋποθέτει κατάργηση τών σχέσεων πού κρατούν τή δημοκρατία σ' ένα ύποτιθέμενο «πολιτικό» πεδίο καί τά κέντρα πραγματικής οικονομικής καί κοινωνικής έξουσίας έξω από τόν έλεγχο τών μαζών. Μέ δύο λόγια, ή πάλη γιά διεύρυνση της δημοκρατίας προϋποθέτει ρήξη μέ τίς δομές κυριαρχίας στίς όποιες στηρίζεται ο καπιταλισμός. Καπιταλισμός (άτομική Ιδιοκτησία) καί ή ουσιαστική, κοινωνική δημοκρατία είναι άσυμβίβαστες έννοιες.

Γι' αυτό καί όποιαδήποτε σοσιαλδημοκρατική πολιτική, πού άκροβατεί μεταξύ έκσυγχρονιστικής διαχείρισης του καπιταλισμού καί διεύρυνσης της «δημοκρατίας στό κοινωνικό πεδίο», εμπλέκεται σέ παραδοξότητες πού άπλώς επιβεβαιώνουν τήν άφερεγγυότητα της. Έτσι παρατηρούμε τόν Μουζέλη από τό ένα μέρος νά ύποστηρίζει τά κινήματα γιά τήν «καλύτερευση της ποιότητας ζωής (π.χ. τό οικολογικό κίνημα), κι από τήν άλλη νά προτείνει ένσωμάτωση στη λογική της παγκόσμιας καπιταλιστικής συσώρευσης. Είναι στοιχειώδης παρατήρηση ότι ή οικολογική όπτική είναι ριζικά αντίθετη πρós τό μοντέλο ανάπτυξης πού ο Μουζέλης θέλει νά «έκσυγχρονίσει». Μέ τήν Ιδια παραδοξολογική εύκολία ή σοσιαλδημοκρατική πρόταση, πού ένστερνίζεται, τάσσεται ύπέρ τών κινήμάτων πού στοχεύουν «στην καταπολέμηση ενός τύπου άλλοτρίωσης του σύγχρονου ανθρώπου πού σχετίζεται μέ τήν τεχνοκρατική κουλτούρα...», ενώ τήν Ιδια άκριβώς σιγμή τά ύπονομείει προτείνοντας ένσωμάτωση στίς δομές πού παράγουν αυτήν τήν κουλτούρα.

Σέ τελευταία άνάλυση, τό αίτημά της «όσο τό δυνατόν πιό πλατιάς έξά-

πλώσης πολιτικών, οικονομικών καί κοινωνικών δικαιωμάτων στό κατώτερα στρώματα» συρρικνώνεται πολιτικά στη λύση πού βασίζεται στό «κράτος πρόνοιας» καί στον «ευέλκτο καί άποτελεσματικό παρεμβατισμό», πού, όπως ρητά λέει ο Ιδιος, ύλοποίησαν οι δυτικοευρωπαϊκές σοσιαλδημοκρατίες. Αυτήν τή λύση προτείνει στην έλληνική Άριστερά νοθετώντας τήν μάλιστα νά άπαγκιστρωθεί από τούς «στειρούς καί φορμαλιστικούς προβληματισμούς της»!

Η πρόταση δέν έρχεται ως κεραυνός έν αιθρία. Τώρα πού φαίνεται νά ολοκληρώνεται ή διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης — από τήν όποια ή σοσιαλδημοκρατία παρέμεινε άποκλεισμένη— καί μιά νέα έποχή οικονομικής ανάπτυξης διαφαίνεται στό πλαίσιο ενός παγκοσμιοποιούμενου γραφειοκρατικού καπιταλισμού, ή σοσιαλδημοκρατία, έχοντας τήν έμπειρία του κεύσινανου consensus, επανέρχεται καί προτείνει μιά στρατηγική συμβιβασμού καί συναίνεσης μέ τό μεγάλο κεφάλαιο στό πλαίσιο μιάς πιό άποτελεσματικής αλλά καί «έξανθρωπισμένης» διαχείρισης της αύξανόμενης οικονομικής ανάπτυξης. (Μέ τήν έπισημοποίηση μάλιστα της χρεωκοπίας του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» αυτοπροβάλλεται ιδεολογικά ως ή μόνη άριστερή άλτερνατίβα στό νεο-φιλελευθερισμό). Όμως, ενώ αυτό λειτούργησε στίς δεκαετίες του '50 καί '60, σήμερα πού τό μεγάλο κεφάλαιο έχει ήδη στρέψει τά νώτα του στον ταξικό συμβιβασμό καί εγκαινιάζει νέα έπιθετική νεοφιλελεύθερη άτζέντα, είναι άμφίβολο άν ή πρότασή της θά της άποδώσει καρπούς.

Έν τώ μεταξύ ή σοσιαλδημοκρατία όλο καί περισσότερο θά κολυμπάει μέ τό ρεύμα συμμορφούμενη μέ τίς στρατηγικές του κεφαλαίου («έκσυγχρονισμό», «παραγωγικότητα...»), μέ τήν έλπίδα νά διατηρήσει τήν έμπιστοσύνη του καί νά άποτελέσει έτσι φερέγγυα δύναμη βελτιωτικής διαχείρισής του σέ μιά μελλοντική άλλαγή του πολιτικού έκκρεμους. Άναμένοντας τήν κλίση του πολιτικού έκκρεμους όλο καί περισσότερο θά ένδιδει στη λογική του consensus καί του «έκσυγχρονισμού», κι όλο περισσότερο άφερεγγυα θά γίνεται.

Τό κενό του μεταμαρξιστικού «έπαναστατικού ρεφορμισμού»

Η πρόταση του Λακλάου διακρίνεται γιά τήν πολιτική άπροδιοριστία της, συνεπής άλλωστε μέ τό θεωρητικό ύπόβαθρο πού τήν ύποβαστάζει. Άποτελεί όμως συγκροτημένη έκδοχή έ-

νός αναδυόμενου μεταμαρξιστικού ρεφορμισμού με ριζοσπαστική ρητορεία και επιθετική απόσταση τόσο από τον «κομμουνισμό» όσο και τη σοσιαλδημοκρατία.

Η κοινωνική οντολογία του είναι «μεταμαρξιστική» και σχετικιστική.³ Τό κοινωνικό συγκροτείται από πολλαπλότητα διαλογικών πρακτικών (*discursive practices*) που (υπό)καθορίζουν ένα πλήθος ετερογενών κοινωνικών ταυτοτήτων, «ένα πλήθος περιορισμένων, κατακερματισμένων και επιμέρους κοινωνικών υποκειμένων» (δ.π., σ. 16), που καμιά ένοποιουσα αρχή (τήν έννοια της τάξης έννοει) δεν μπορεί να εκφράσει. Αυτό τό κοινωνικό μάγμα πολυδιάσπασης και κατακερματισμού μόνο μία «ριζοσπαστική και πλουραλιστική δημοκρατική αρχή» μπορεί να συναρθρώσει. «Άλλωστε ή ιστορία των δύο τελευταίων αιώων, κατά πώς λέει ο Λακλάου, δεν είναι παρά διεύρυνση της δημοκρατικής ιδέας, του «δημοκρατικού εικονικού συμβολισμού»: από τήν πολιτική και άστική ισότητα, στους αγώνες γύρω από τίς οικονομικές σχέσεις — έδω έντοπίζει τό σοσιαλισμό ως «στιγμή έσωτερική στή δημοκρατική επανάσταση»,⁴ λές κι ό σοσιαλισμός είναι μόνο για «οικονομικές» σχέσεις, λές και αυτές δεν είναι *κοινωνικές* σχέσεις — μετά μέ τό φεμινισμό στίς σχέσεις των φύλων, μέ τόν αντιρατσισμό στίς φυλετικές μειονότητες... και πάει λέγοντας.

Μ' έναν τέτοιο θεωρητικό και μεθοδολογικό εξοπλισμό ή πολιτική πρόταση που προκύπτει δεν εκπλήσσει.

Η «δξεία αντίπαράθεση μεταξύ του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού» δεν ύφισταται. Ός έκ τούτου ρόλος τής «'Αριστεράς» είναι «ρεαλιστικά να προτείνει... μία *μικτή οικονομία* τής μιάς ή τής άλλης μορφής», άποδεχόμενη μία «πραγματιστική αντιμετώπιση του προβλήματος τής κοινωνικής ρύθμισης» (δ.π., σ. 16). Και όσοι από έμάς δεν κατάλαβαν περί τίνοσ πρόκειται άς διαβάσουμε κι αυτό: «Η έναλλακτική λύση για τήν 'Αριστερά δεν μπορεί πιά να είναι ή προσπάθεια και ή εύχη να μήν ύπάρχουν περιορισμοί στά ιστορικά ύποκείμενα... αλλά να *συμβιβαστεί μέ αυτούς τούς περιορισμούς άποδεχόμενη ότι είναι έγγενείς στήν ίδια τή φύση τής κοινωνίας*». Νά πού ό δπαδός τής λογικής του ένδεχομενικού και τής άκαθοριστίας γίνεται ουσιολογιστής - άπολογητής *έγγενών* περιορισμών στήν ίδια τή φύση τής κοινωνίας!

Συνακόλουθα, ή «πολλαπλότητα των νέων ταυτοτήτων» και ή αντικειμενικότητα του κοινωνικού κατακερματισμού άκυρώνουν όποιαδήποτε έννοια συλλογικού κοινωνικού ύποκειμένου. Συγκεκριμένα άκυρώνουν ως «μυθική» τήν ένότητα τής εργατικής τάξης, όπως κι αν αυτή έννοηθεί. («Δέν ύπάρ-

χει κοινωνία μόνο τά άτομα και οι οικογένειές τους», τό λέει αυτό ή κ. Θάτσερ).

Υπό μία έννοια όμως τό σχέδιο του Λακλάου είναι ριζοσπαστικό: Προτείνει αναθεώρηση του σοσιαλιστικού σχεδίου μέ δρους ατομικιστικούς. Μόνο πού ένα τέτοιο σχέδιο είναι καταδικασμένο να παραχωρήσει πολύ περισσότερο στο ήθος του νεο-συντηρητικού, θατσερικού φιλελευθερισμού άπ' ότι μπορεί να προσδοκεί ότι θα κερδίσει στήν προσπάθειά του να διαφοροποιηθεί από τό δλοκληρωτικό μοντέλο του «ύπαρκτου σοσιαλισμού».

Η πολιτική πρόταση, βεβαίως είναι άπελπιστικά γνώριμη. Πίσω από ένα επιχειρούμενο μεταμαρξιστικό ρητορικό ριζοσπαστισμό (ρήξη μέ «παλιές βεβαιότητες» και «παλαιομοδίτικα πρότυπα»), άποκαλύπτεται ή θεωρητική και πολιτική κοινοτυπία του έγχειρήματος: να διευρυνθεί ό «χώρος τής εκπροσώπησης του πολιτικού συστήματος και να διαμορφωθεί μία νέα συλλογική βούληση, ως άποτέλεσμα τής πολιτικής συνάθροισης κοινωνικών αιτημάτων».

Σέ τελική ανάλυση, ή πολιτική των πολλαπλών και κατακερματισμένων ταυτοτήτων είναι ή άπάντηση του Λακλάου στον «οικονομικό ουσιολογικό» και «ταξικό ντετερμινισμό» (βλ. σχετικά τό βιβλίο του *H.S.S.*). Όμως, στήν προσπάθειά του να άποφύγει τή Σκύλλα παγιδεύεται στή Χάρυβδη: σ' έναν έμμεσο πλύν σαφή και άνορθόλογο *βολονταρισμό*. Οι πολλαπλές και κατακερματισμένες ταυτότητες φαίνεται πιά να διαλύουν όποιοσδήποτε αντικειμενικές κοινωνικές δομές, μέ άποτέλεσμα κι ό ίδιος ό καπιταλισμός να έμφανίζεται άπλώς ως μία άδόμενη ποικιλία επιμέρους ταυτοτήτων. Έτσι όμως ό κατακερματισμός τής πολιτικής, ή πολιτική του κατακερματισμού, μάς άφήνει μέ τήν έντύπωση ότι ό μεταβιομηχανισμός καπιταλισμός, στην μετασηματισμένη σημερινή έκδοχή του, έχει γίνει πολύ πιά εδπλαστος, δημιουργώντας πολλαπλούς κοινωνικούς χώρους όπου οι άνθρωποι μπορούν να πλάθουν τίς επιμέρους προσωπικές ταυτότητές τους.

Άλλά ό κατακερματισμός πού ύποτίθεται ότι άποκαλύπτει τίς πραγματικότητες των κοινωνικών ταυτοτήτων στον καπιταλισμό είναι άκριβώς εκείνο πού «μυθοποιεί» τόν καπιταλισμό, συγκαλύπτοντας τούς διάφορους τρόπους έξουσίας και κυριαρχίας πού προσιδιάζουν σ' αυτόν και οι όποιοι συγκροτούν τίς κοινωνικές ταυτότητες μέσα σ' αυτόν. Η άπόπειρα να έκλάβει κανείς τέτοιου είδους φαινόμενα (κατακερματισμού) σαν να ήταν ή έσχατη άποκάλυψη τής πραγματικότητας παίρνει λανθασμένα τό πρόβλημα για τή λύση του.

Η πολιτική του «κατακερματισμού» άπειλείται να όδηγηθεί σ' έναν

παραλογισμό πού τήν άκυρώνει. Άν ό τεμαχισμός και ή πολλαπλότητα διαλύουν τίς «ένότητες» (και αυτό δέν ύπονομεύει μόνον τήν ένότητα τής τάξης, αλλά και τήν ένότητα των γυναικών, τήν ένότητα των κοινωνικών μειοψηφιών, των άποκλεισμένων), αν λοιπόν ή πολλαπλότητα διαλύει τήν ένότητα, αυτή ή λογική δέν άκυρώνει μόνον τό σοσιαλισμό. Άκυρώνει τήν 'Αριστερά τήν ίδια. Ό Λ. προσπαθεί να άποφύγει τό πολιτικό πρόβλημα μέ μία εύχη: ή 'Αριστερά θα «συνενώνει πολλά αίτήματα και πολλές ταυτότητες *μέσω πολιτικού διαλόγου και διαπραγμάτευσης*» για τή δημιουργία μιάς «νέας συλλογικής βούλησης, ως άποτέλεσμα πολιτικής συνάθροισης κοινωνικών αίτημάτων». Όμως χωρίς «μυθικές ένότητες, πού τίς έχει ήδη έξορκίσει, πώς ή 'Αριστερά θα διαμορφώνει συλλογικές βουλήσεις και πολιτικές συναθροίσεις; Έχοντας άπορρίψει όποιαδήποτε ένοποιητική αρχή πού θα συνενώνει τά κατακερματισμένα ύποκείμενα έχει ήδη άφοκίσει θεωρητικά, ιδεολογικά και πολιτικά τήν πρότασή του από τή δυνατότητα μιάς τέτοιας «άριστερής» συνάθροισης.

Μέσα στή λογική του κοινωνικού κατακερματισμού και τής πολιτικής «των ταυτοτήτων», ή σχέση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, *σχέση πού καθοριστικά διαμορφώνει τόν τρόπο πού τά άτομα βιώνουν τήν ύπαρξή τους*, παραμένει μία έρμηνευτική άνωμαλία, παραμένει άνεξήγητη και μετέωρη. Η όπτική του Λακλάου παρουσιάζει μία διαστρεβλωμένη εικόνα του κόσμου πού συγκαλύπτει ένα βαθύ πολιτικό και ιδεολογικό κενό. Η πολιτική του πρόταση καταλήγει άπελπιστικά ίσχυρή: «Διάλογος και διαπραγμάτευση» για τήν πολιτική συνάθροιση κοινωνικών αίτημάτων». Άλήθεια τόσος ριζοσπαστικός ρητορισμός για... τό τίποτα;

Ό «ύπαρκτός σοσιαλισμός» ήττήθηκε δραματικά. Όμως τά προβλήματα πού τόν γέννησαν παραμένουν, κι είναι ακόμα πιά πολλά. Όσο ύπάρχει ό «ύπαρκτός καπιταλισμός», θα ύπάρχει ή 'Αριστερά ως άρνησή του. Μπορεί τά κόμματα τής έπίσημης άριστεράς να στρέφονται συνεχώς προς τό κέντρο. Όσο όμως οι δομικές αίτίες τής έκμετάλλευσης, των άνισοτήτων και των άποκλεισμών παραμένουν, τόσο οι άντιστασεις θα αναζητούν νέα κανάλια για να έκφραστούν. Γι' αυτό είμαστε αισιόδοξοι.

1. John Stuart Mill, "Considerations on Representative Government", *On Liberty and Considerations on Representative Government*. Oxford, 1946, σσ. 217 κ.ε.ε.

2. Perry Anderson, "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review* 100, Νοέμβρ. 1976-Ιανουάρι. 1977, σ. 30.

3. Βλ. Ernesto Laclau, *Hegemony and Socialist Strategy*, London, 1985.

4. δ.π., σ. 156.

Γαλλία

ὁ ρατσισμός σέ άνοδο

Μιά πρόταση τῶν Γάλλων κομμουνιστῶν στό γαλλικό κοινοβούλιο, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ προπαγάνδισή ρατσιστικῶν ιδεῶν ἀποτελεῖ ἀδίκημα, υἱοθετήθηκε καί ἀπό τήν κυβέρνηση Ροκάρ καί τελικά, παρά τή σφοδρή ἀντίδραση τῶν δεξιῶν κομμάτων, ὑπερψηφίστηκε. Τή θεωρητική καί τήν κοινοβουλευτική προστασία τοῦ ρατσισμού, μέσα στό γαλλικό Κοινοβούλιο, ἀνέλαβε ἡ παράταξη τοῦ Σιράκ πού, στό ὄνομα τοῦ πατριωτισμοῦ καί τῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης, θυμήθηκε τό Κατύν, τό γκουλάγκ, τίς δίκες τῆς Μόσχας. Βρέθηκε ἔτσι νά προασπίζει τή ρατσιστική ἰδεολογία τοῦ Λεπέν, παρόλο πού γιά λόγους ψηφοθηρικούς ἔχει ἀνοίξει πόλεμο ἐναντίον του, ἰδιαίτερα στίς περιοχές τοῦ Νότου ὅπου ὁ λεπενισμός ἀναπτύσσεται μέ γοργούς ρυθμούς.

Κατά πόσο ὁ νέος περί δίωξης τοῦ ρατσισμοῦ νόμος μπορεῖ νά περιστέλλει τό φαινόμενο, ἰδιαίτερα ἐπιφοβοστή Γαλλία σήμερα, μπορεῖ νά ἀφήσει πολλές ἐπιφυλάξεις καί ἐρωτήματα. Γιατί τώρα πού ὁ λεπενισμός, ἔχοντας φθάσει σχεδόν στό 15% (14,3% γιά τήν ἀκρίβεια), στόν πρῶτο γύρο τῶν προεδρικῶν ἐκλογῶν χωρίς ἔκτοτε νά δείχνει σημάδια κόπωσης, εἶναι σίγουρο ὅτι δέν μπορεῖ νά περιορισθεῖ μέ κατασταλτικά μέσα, τά ὁποία ἀλλοστε στήν πράξη ἐλάχιστα θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν. Τό φαινόμενο εἶναι καθαρά ἰδεολογικό καί μέσα στό κλίμα τῆς κοινωνικῆς ἀνασφάλειας πού βασιλεύει στή Γαλλία βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος νά ἀναπτυχθεῖ ἀνεμπόδιστα. Ἄλλωστε αὐτό τό κράμα λαϊκισμοῦ, ἔθνικισμοῦ, ρατσισμοῦ καί ἀντισημιτισμοῦ ἔχει σοβαρά ἱστορικά προηγούμενα. Ὁ Ζάν Μαρί Λεπέν δέν ἔπεσε ἀπό τόν οὐρανό. Εἶχε προηγηθεῖ, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα τό

κόμμα ἀντισημιτισμοῦ πού καλλιέργησε ἡ ὀνομαζόμενη «λαϊκή δεξιά» μετά τήν ὑπόθεση Ντρέυφους, στά χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου ἐπανεμφανίστηκε μέ τά ἴδια πάλι χαρακτηριστικά, γνώρισε ἡμέρες δόξης ἐπί Πελαῖν στήν Κατοχή μέ τοὺς ἀντισημιτικούς νόμους, ἐνῶ τή δεκαετία τοῦ '50, μέ τή μορφή τοῦ πουνταντισμοῦ βρέθηκε καί πάλι στό προσκήνιο ἐπιστρατεύοντας μικρομαγαζάτορες καί μικροϊδιοκτήτες. Ἐκεῖ θήτευσε κι ὁ σημερινός Ζάν Μαρί Λεπέν ὡς βουλευτῆς τοῦ πουνταντικῶν κόμματος. Ἦταν τότε πού εἶχε διακηρύξει τό ἀμίμητο ὅτι ἡ Γαλλία κυβερνῆται ἀπό τοὺς παιδεραστές Σάρτρ καί Καμύ.

Σήμερα ὁ λεπενισμός ἀρδεύεται ἀπό ὄλες αὐτές τίς ἱστορικές καταβολές καί συνεπικουρεῖται ἀπό νεότερα ἀκροδεξιά στοιχεῖα, τοὺς νοσταλγοὺς τῆς ἰμπεριαλιστικῆς δόξας τῆς Γαλλίας, τῆς «Γαλλικῆς Ἀλγερίας» (ὑπολείμματα τοῦ ΟΑΣ κ.λπ.). Βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος νά ἀναπτυχθεῖ μέσα στήν κοινωνική κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί τοῦ '80 κυρίως μέ τήν ἐκτεταμένη ἀνεργία, τήν κοινωνική ἀνασφάλεια καί τήν περιθωριοποίηση εὐρύτατων λαϊκῶν στρωμάτων. Ὁ φόβος τοῦ ἐργάτη ὅτι θά ἀπολυθεῖ καί θά ἀντικατασταθεῖ ἀπό Ἀλγερίνο, ἡ ἀνασφάλεια τοῦ μικροαστοῦ πού ἀποδίδει τίς δυσκολίες του στοὺς Ἑβραίους, τό ἀδιέξοδο τοῦ ἀγρότη γιά τόν ὁποῖο ἡ ΒΟΚ εἶναι ἡ νίκη τῶν Γερμανῶν, οἱ νοσταλγοὶ τῶν μεγαλειῶν τῆς Γαλλίας τῶν ἀποικιῶν, τοῦ Βερντέν, τοῦ στραρχῆ Πεταίν, ὁ λόγος τοῦ Λε Πέν μέ τόν βερμπαλιστικό πατριωτισμό του, τήν αἰσχροῦ ἀλλά ἐξυπνη δημαγωγία, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά: ἡ ἀνικανότητα τοῦ ΚΚ, ἡ ρατσιστικῶν πολλές φορές ἀποχρώσεων πολιτικῆ του ἰδίως στοὺς χώρους πού ἀσκοῦσε ἐξουσία (οἱ δῆμοι ἔξω ἀπ' τό Παρίσι, μέ μεγά-

λη ἐγκατάσταση μεταναστῶν Βορειο-αφρικανῶν), ἡ διάψευση τῶν ἐλπίδων ἔκ μέρους τῶν Σοσιαλιστῶν πού ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στήν ἐξουσία μετά τό 1981 ἀποδείχθηκαν οἱ συνεπέστεροι μονεταριστές τῆς Εὐρώπης, ἡ γενικότερη ἰδεολογική ἐκπτώση τῆς Ἀριστερᾶς, ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες, ἀλλοὶ ἄμεσα κι ἄλλοι ἔμμεσα, ἄφησαν ἐλεύθερο τό ἔδαφος στόν λεπενισμό. Σήμερα, ὄχι μόνο δέν δείχνει σημάδια κόπωσης, ἀλλά γνωρίζει ὀλοένα καί μεγαλύτερη ἐξάπλωση ἀκόμη καί σέ χώρους πού παλιότερα θά ἦταν ἀδιανόητο. Μιά πρόσφατη ἔρευνα τοῦ περιοδικοῦ *Nouvel Observateur* ἀναφέρει ὅτι ὁ λεπενισμός στρατολογεῖ πιά μαζικά στοὺς στρατευμένους καί στό Λύκεια. Στίς ἐκλογές τῶν Πανεπιστημιακῶν Συμβουλίων στή Μπορντώ, Νάντη, Νίκαια, Ρουέν, τό Ἐθνικό Μέτωπο συγκέντρωσε ποσοστό 15%, ἐνῶ σέ δημοτικές ἢ νομαρχιακές ἐκλογές στό Νότο τῆς Γαλλίας τά ποσοστά του φθάνουν τό 30%.

Κοντολογίς τό φαινόμενο Λεπέν εἶναι ἀπό τά πιό μελανά, τά πιό ἀνησυχητικά στήν Εὐρώπη ἂν μάλιστα τό συνδυάσει κανεῖς μέ τήν «ξενοφοβία» πού ἀπλώνει τή σκιά της στήν Ἰταλία καί τά νεοναζιστικά ρεύματα στή Γερμανία (πού πρόσφατα ἔκαναν δυναμικά τήν ἐμφάνισή τους καί στήν Ἀνατολική Γερμανία). Τό πιό ἀνησυχητικό ὅμως στήν περίπτωση τοῦ λεπενισμοῦ εἶναι ἡ μαζικότητά του. Τό ἴδιο τό Ἐθνικό Μέτωπο δηλώνει ὅτι ἔχει 100.000 μέλη. Κι ἂν ἀκόμη τό νούμερο εἶναι ὑπερβολικό, ὡστόσο δέν εἶναι φανταστικό. Πῶς ἄλλιῶς ἄλλωστε θά ἄγγιζε τό 15% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος;

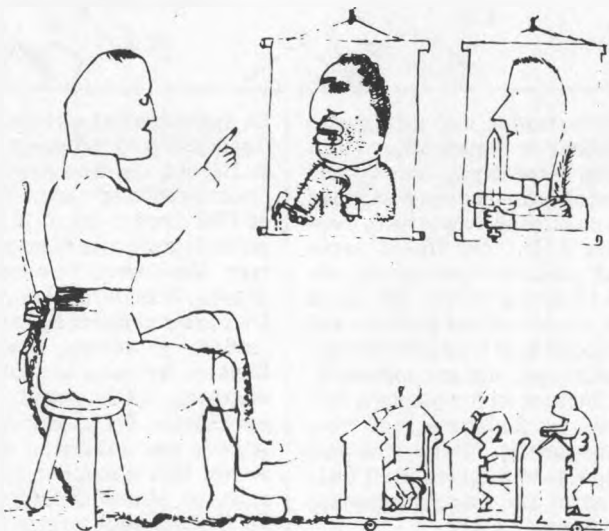
Τό πιό περίεργο, κι ἀκόμη πιό ἀνησυχητικό εἶναι ὅτι τά φαινόμενα ὅπως ὁ λεπενισμός, ἡ ξενοφοβία, ὁ ξέφρενος ἔθνικισμός σ' Ἀνατολή καί Δύση, ὁ

ρατσισμός, ο αντισημιτισμός, ο νεο-ναζισμός, τα νεοθρησκευτικά ρεύματα φανατικών πιστών, μουσουλμάνων στη Γαλλία, Καθολικών στην Ιταλία, μέσα σε μία Εύρωπη που τόσο συζητά για την πολιτική της ενοποίηση κάθε άλλο παρά έτυχαν της προσοχής που θά τους αξίζει. Οι αντιδράσεις δέν έχουν ξεπεράσει τό επίπεδο μίας άνευ νοήματος, τελικά, καταγγελίας εν όνοματι κάποιου ακαθόριστου δημοκρατικού καθωσπρεπισμού. Άνευ νοήματος γιατί η ουσιαστική απάντηση σε τέτοιου τύπου φαινόμενα είναι κοινωνική ώστε ο πλούτος που συσσωρεύεται θεαματικά νά προσφέρει και

στά κατώτερα στρώματα μίαν πραγματικότητα εϋημερίας. Άλλά κάτι τέτοιο φαίνεται έξ όρισμού αποκλεισμένο στην κοινωνία των «δύο τρίτων».

Έξάλλου σε μία εποχή στην όποία εξυμνείται όσο τίποτε ο άτομικισμός, που τά δράματα κοινωνικής αλληλεγγύης της Άριστερας έχουν έκπέσει εν όνόματι του έκσυγχρονισμού, μία σοβαρή άνασκευή των ιδεολογικών στηριγμάτων του ρατσισμού είναι προβληματική. Ή θά προϋπέθετε συνολικές άναθεωρήσεις των ιδεολογιών πάνω στις όποίες στηρίζεται ο σημερινός λόγος της εϋρωπαϊκής άριστερας, άνατροπή άκόμη πιο προβληματική.

Άγγελος Έλεφάντης

Ίταλία

ξενοφοβία και ρατσισμός

Τά άποτελέσματα των ιταλικών δημοτικών εκλογών ήταν και άναμενόμενα και άπροσδόκητα. Όλοι περίμεναν ότι τό ΚΚ θά χάσει ένα 5 με 6% από τή δύναμή του (ό Όκέττο μάλιστα δήλωνε προεκλογικά ότι άν τό κόμμα του περιορισθεί στό 23% θά θεωρούσε τήν άπώλεια «φυσιολογική»), ότι η Χριστιανοδημοκρατία και τό Σοσιαλιστικό Κόμμα κάτι θά έχαναν, κάτι θά κέρδιζαν, κι ότι η νεοεμφανιζόμενη Λέγκα Λομπάρντα και οι

άλλοι άυτονομιστικοί - τοπικιστικοί σχηματισμοί θά είχαν μίαν ίκανοποιητική γι' αυτούς προεμίερα. Τά άποτελέσματα επιβεβαίωσαν τις τάσεις.

Πράγματι τό Ίταλικό Κ.Κ έχασε 6 μονάδες, η Χριστιανοδημοκρατία 2, τό Σ.Κ. κέρδισε 2% επιβεβαιώνοντας τή συνεχή άνοδική του τάση, τά άλλα κόμματα μικροαπώλειες-μικροκέρδη. Όστόσο, η Λέγκα Λομπάρντα ξεπέρασε κάθε πρόβλεψη και άναγορεύεται σε τέταρτο Ιταλικό κόμμα. Ίδιότερη άνάπτυξη είχε στό Βορρά της Ίταλίας, άνάπτυξη που τή θεώρησε νίκη κατά του Νότου: και Νότος γι' ατήν θεωρείται η Ίταλία από τή Φλωρεντία και κάτω.

Τό νέο φαινόμενο, που δέν έχει νά κάνει με τους ζηλωτές του μουσολινισμού, όπως ήταν τό Μουβμέντο Σοτσιάλε, είναι άντιφατικό. Άπό τή μία εκφράζει τή δυσaráσκεια των Ίταλών για τήν πολιτική κακοδαιμονία της

χώρας, τόν πολιτικαντισμό που τήν κατατρέχει, τήν εμπλοκή της Μαφίας σε όλες τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες, εκφράζει άκόμη τήν αντίθεση στις συγκεντρωτικές δομές του Ιταλικού κράτους, γι' αυτό και ο έντονος τοπικιστικός χαρακτήρας του. Ή Ίδια άλλωστε ή Λέγκα δέν άποτελεί ένα ενιαίο οργανωμένο κόμμα αλλά μία δημοσπονδία, κατά κάποιο τρόπο, τοπικών (και τοπικιστικών) ψηφοδελτίων και τοπικών ομάδων, μία δημοσπονδιακή μορφή που επαγγέλλεται τήν δημοσπονδιοποίηση δλόκληρης της Ίταλίας. Σήμερα ή Λέγκα Λομπάρντα, με τό 5,5% που έλαβε σε εθνικό επίπεδο και τό 20% στην περιοχή Λομβαρδίας, άποτελεί πλέον μία νέα σημαντική πολιτική δύναμη, κι όχι μόνο στό χώρο της Τοπικής Άυτοδιοίκησης.

Μέ δεδομένη τήν έντονη κοινωνική δυσaráσκεια λόγω της άνεργίας και των σοβαρών άνακατατάξεων που επιβάλλει η καπιταλιστική άνασυγκρότηση στην Ίταλία, ή Λέγκα έχει στρατολογήσει όχι μόνο από τά δεξιά αλλά και από τά άριστερά. ΟΙ προτιμήσεις γι' ατήν έρχονται από όλους τους όρίζοντες: από κομμουνιστές και άυτόνομους ως χριστιανοδημοκράτες και οικολόγους.

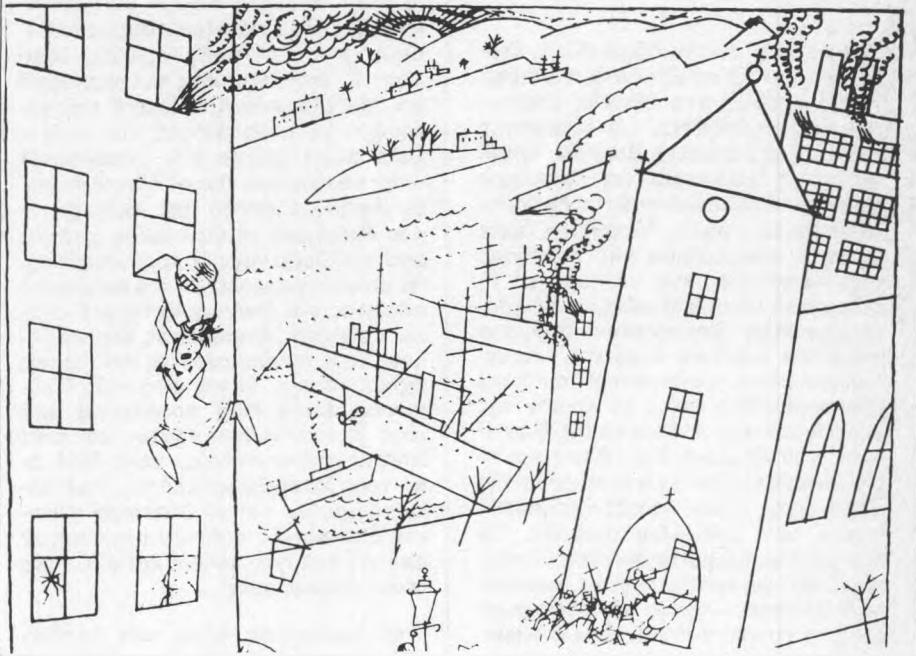
Ή άλλη διάσταση όμως της Λέγκα Λομπάρντα είναι ρατσιστική, που στην Ίταλία πήρε τό όνομα «ξενοφοβία». Έδώ δέν στοχεύεται μόνο ο μαύρος, ο Βορειοαφρικανός, αλλά γενικά ο «ξένος». Ξένοι είναι για τους Βόρειους όλοι οι Ίταλοί του Νότου. Ξένος στην περιοχή της Λομβαρδίας είναι και ο Σικελιάνος που εργάζεται στό Μιλάνο, που ή Λέγκα άπαιτεί νά γυρίσει σπίτι του. Έτσι, η όνομαζόμενη «ξενοφοβία» στην Ίταλία, χωρίς νά έχει τά χαρακτηριστικά του γαλλικού λεπενισμού, άποτελεί κι αυτή μία ειδική πλευρά ρατσισμού που επενδύεται μορφές προοδευτικές, καθώς επαγγέλλεται τήν άποκέντρωση και τή μεγαλύτερη δυνατή άυτονομία των περιοχών έναντι της κεντρικής έξουσίας. Γι' αυτό άλλωστε κατάφερε νά στρατολογήσει και από άριστερούς όρίζοντες.

Οι κομμουνιστές καλούνται τώρα νά εξαγάγουν τά συμπεράσματά τους από τή δεινή ήττα τους, από τήν άνοδο των Σοσιαλιστών (έστω, μόνο κατά 2%), από τήν εκρήξη των ρατσιστών, ό Όκέττο είχε προειδοποιήσει προεκλογικά ότι η πιθανή ήττα του κόμματος δέν μπορεί νά άποτελέσει λόγο άναθεώρησης της κομμουνιστικής του νά μετεξελιχθεί σε μη κομμουνιστικό κόμμα, διότι η άπόφαση του τελευταίου συνεδρίου είχε ληφθεί δημοκρατικά... Γι' αυτόν ή ήττα δέν θά ήταν σοβαρός λόγος άνησυχίας. Και μάλλον δέν

πρόκειται τίποτε ν' αλλάξει στις ειλημμένες αποφάσεις των πρώην κομμουνιστών. Τό τοπίο όμως πού τώρα διαμορφώνεται στην Ίταλία είναι περισσότερο από άνησυχητικό, κάθε άλλο παρά επαλήθευσε τις προσδοκίες δσων πίστευαν και πιστεύουν ότι τό «άλλο» κόμμα θά άνοιξει τούς όρίζοντες. Άντίθετα επαληθεύτηκε ότι ό άποπροσανατολισμός και ή σύγχυση όδήγησε πολλούς κομμουνιστές ψηφοφόρους στό Σ.Κ. κι άλλους στην «προοδευτική» Λέγκα Λομπάρντα. "Όταν οι όρίζοντες άνοίγουν στό λόγια, κλείνουν, συνήθως, στην πραγματική ζωή.

Παύλος Γεωργόπουλος

Δυτική Γερμανία:

ή ταυτότητα της 'Ακροδεξιάς

Τό φάντασμα της Άκροδεξιάς επανέρχεται γιά τρίτη φορά, στό μεταπολεμικά χρόνια, στην Δυτική Γερμανία. Μετά τούς νεοναζί των αρχών της δεκαετίας του '50 και τούς σκληροπυρηνικούς άκροδεξιούς του τέλους της δεκαετίας του '60, ένα νέο κόμμα, τό Ρεπουμπλικανικό, έκανε πέρυσι τή δυναμική του εμφάνιση στό πολιτικό προσκήνιο, και ή κοινωνική του άπήχηση δέν έπαψε από τότε νά μεγαθύνεται. Πρόκειται γιά ένα καθαρά ναζιστικό κόμμα ή γιά κάτι άλλο;

Τό 1989 ήταν ή χρονιά της πτώσης του Τείχους του Βερολίνου αλλά και ή χρονιά της θεαματικής άνόδου των Ρεπουμπλικάνων, ενός νέου κόμματος, άγνωστου στην υπόλοιπη Εύρώ-

πη, πού ιδρύθηκε τό 1983. Ή θεαματική του έπιτυχία στις περιφερειακές εκλογές του Δ. Βερολίνου στις 29 Ίανουαρίου 1989, όταν απέσπασε τό 7,5% των ψήφων και εισήλθε στό Περιφερειακό Κοινοβούλιο, πέρα από τή γενική έκπληξη πού προκάλεσε, αποτέλεσε τήν άφορμή νά επαναθεθεί τό έθνικό πρόβλημα της χώρας. Οι εύρωεκλογές του ίδιου έτους έπισημοποίησαν πλέον τήν πανεθνική του καταγραφή στό 7,1%, πράγμα πού σημαίνει 2.005.555 ψήφους, άναζωπυρώνοντας έκ νέου τις συζητήσεις και τις διαμάχες σχετικά με τά αίτια άνάδυσης του φαινομένου.

Ή άναζήτηση βέβαια αυτών των αιτιών δέν μπορεί νά γίνεται στό περιθώριο αυτών πού οι ίδιοι οι Ρεπουμπλικάνοι ύποστηρίζουν γιά τόν έαυτό τους. Άν και τό πρόγραμμά τους είναι έξαιρετικά άόριστο και έλλιπές, υπάρχουν σημεία τά όποια προδίδουν τήν ταυτότητα του κόμματος. Πρώτη προτεραιότητα είναι ή επανενοποίηση των Γερμανών, ή έπίτευξη της όποιας θά πρέπει νά περάσει, αν δέν γίνεται διαφορετικά, άκόμα και πάνω από τήν άρνηση της Άτλαντικής Συμμαχίας και της ΕΟΚ. Ή επανενοποίηση και όχι ένοποίηση, πράγμα πού σημαίνει έπιστροφή στό σύνορα του 1937... Τό «ναί στην Εύρώπη» συνοδεύεται από τήν κατηγορηματική τους άρνηση στόν έλλοχεύοντα κίνδυνο «διάλυσης της χώρας μέσα σέ μιά υπερεθνική Ένωση, προικισμένη με μιά δική της έξουσία».

Τό κοινωνικό πρόγραμμα των Ρεπουμπλικάνων έπιφυλάσσει τό μεγαλύτερο μέρος του στους ξένους εργάτες. Προτείνει τή σύναψη έποχιακών

συμβόλων εργασίας με καταληκτική ήμερομηνία γιά τούς μετανάστες, ώστε νά είναι εύκολη ή παλινοόσθησή τους και θέτει τό όρο αυτό νά μίν συνοδεύονται από τήν οικογένειά τους κατά τό χρονικό διάστημα παραμονής στη Δ. Γερμανία. Τέλος, δηλώνει πίστη στη συνταγματική νομιμότητα της χώρας και αυτοαποκαλείται «δημοκρατικό» κόμμα.

Είναι προφανές βέβαια ότι πρόκειται γιά ένα βαθιά αντιδημοκρατικό και άυταρχικό κόμμα, πού ή ίδια ή ύπαρξή του στηρίζεται στόν ρατσισμό και τήν ξενοφοβία. "Όσο γιά τούς νεοναζιστές στό έσωτερικό του αν και δέν είναι πολυπληθείς, έντούτοις ό αριθμός τους δέν είναι εύκαταφρόνητος. Ήπειτα από τις άπανωτές εκλογικές έπιτυχίες πού σημείωσε, αρκετά είναι τά μέλη και στελέχη άλλων νεοναζιστικών γκρουπούσκουλων πού τό θεωρούν ως προνομιακό πεδίο «ζύμωσης» και πέρασματος της πολιτικής γραμμής τους, έστω και αν φαντάζει «μετριοπαθές»... Ή άρχηγός του κόμματος, ό Φράντς Σέμπχουμπερ, στέλεχος ως τό 1982 του Χριστιανοκοινωνικού Κόμματος του Φράντς Γιόζεφ Στράους, στό βιβλίο του με τόν τίτλο «Ήμουν» θέτει σέ άμφισβήτηση τήν εύθύνη της χιτλερικής Γερμανίας γιά τό ξέσπασμα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, σκοπεύοντας στην άποενοχοποίηση ενός σημαντικού μέρους των πολιτών, πού και σήμερα βιώνουν αυτό τό γεγονός ως τραυματικό γιά τήν ένότητα και ανεξαρτησία της χώρας τους.

Ή εμφάνιση όμως των Ρεπουμπλικάνων και ή μακρόπνοη σταθεροποίη-

σή τους στην πολιτική ζωή της Δ. Γερμανίας δέν εξαντλείται στα κυρίαρχα δντως προβλήματα εθνικής κυριαρχίας και συνείδησης. 'Η οικονομική κρίση, ή αυξανόμενη ανεργία, ή κυβερνητική άδιαφορία για δλόκληρα τμήματα πληθυσμού παίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο. 'Η καθαρά δμως πολιτική αιτιολόγηση της ανάδυσης της 'Ακροδεξιάς έχει νά κάνει μέ τη σμίκρυνση των ιδεολογικών και προγραμματικών απόστάσεων ανάμεσα στα άλλα πολιτικά κόμματα. 'Αρκετοί είναι αυτοί που όποστηρίζουν ότι οι Ρεπουμπλικάνοι είναι τό προϊόν της «μετριοπαθούς» κυβερνητικής διαχείρισης του Χέλμουτ Κόλ, όπως και οι Πράσινοι όπήρξαν τό αποτέλεσμα της αντίστοιχης κυβερνητικής «μετριοπάθειας» των Σοσιαδημοκρατών. Τά δύο μεγάλα κόμματα φάνηκαν ανήμπορα νά συγκρατήσουν τίς «φονταμενταλιστικές» τάσεις στό έσωτερικό τους, τή στιγμή που ναί μέν ή κοινωνική διαπάλη γινόταν δλο και πιά «άπλη» αλλά και όπου ό κορπορατισμός και τό αίσθημα άνασφάλειας επέφερε νέου είδους κοινωνικές έντάσεις.

Τό ιδεολογικό και κοινωνικό προφίλ των ψηφοφόρων του κόμματος παρουσιάζει μεγάλες όμοιότητες μέ αυτό του 'Εθνικού Μετώπου του Ζ.Μ. Λεπέν στη Γαλλία. Κατά τό ήμισυ οι ψηφοφόροι των Ρεπουμπλικάνων είναι εργατικός πληθυσμός, αλλά συγ-

χρόνως διατηρεί ισχυρότατα έρείσματα στην λεγόμενη παλαιά μικροαστική τάξη. Παρουσιάζεται εξαιρετικά ισχυρό στις άγροτικές περιοχές, εξαιτίας της άπογοήτευσης που κυριαρχεί για τήν ευρωπαϊκή πολιτική του κυβερνητικού συνασπισμού και παράλληλα παρατηρείται μία άνισορροπία στην καταγραφή του σε εθνικό επίπεδο (ύψηλό ποσοστό στις περιοχές όπου διαμένουν οι καθολικοί, χαμηλό εκεί που διαμένουν οι προτεστάντες). 'Η πολιτική προέλευση του εκλογικού σώματος που άναγνωρίζεται στό κόμμα καλύπτει, άνισομερώς φυσικά, όλους τους προϋπάρχοντες πολιτικούς σχηματισμούς, έκτός από τους Πράσινους. Κατά 40% προέρχεται από τους Χριστιανοδημοκράτες και τους Χριστιανοκοινωνικούς, κατά 20% από τους Σοσιαδημοκράτες, από άλλα κόμματα, και τό υπόλοιπο ποσοστό από αυτούς που πάντοτε απέιχαν από τίς εκλογές καθώς και από τους νέους ψηφοφόρους.

Οι προσφιλείς αξίες των όπαδών του κόμματος άνετα άπεικονίζονται στα συνθήματα του άρχηγού τους: 'Ως άρχηγό κόμματος, κανείς δέν θά μέ έμποδίσει νά υπερασπιζόμαι πάνω άπ' όλα τά συμφέροντα της Γερμανίας· ή πράσινη σημαία του 'Ισλάμ δέν θά κυματίσει ποτέ πάνω από τή Γερμανία· σε όλη τή Γερμανία ή κουλτούρα και ή πολιτική έχουν έγκαταλειφθεί· ή Γερμανία πρέπει νά παραμείνει ή χώρα των Γερμανών· δέν είμαι έχθρός των

'Εβραίων, απεναντίας είμαι φίλος τους, αλλά τό 'Εβραϊκό Συμβούλιο της Γερμανίας συνιστά τήν πέμπτη δύναμη κατοχής της χώρας μας, κ.λπ.

'Η μεγάλη πλειοψηφία των ψηφοφόρων του κόμματος δηλώνει λίγο ή καθόλου εύχαριστημένη από τή συνολική λειτουργία των πολιτικών θεσμών, άμφισβητεί τό πολιτικό σύστημα εν γένει και έμπιστεύεται μόνο τό στρατό. 'Ενα πολύ μεγάλο ποσοστό (64%) θεωρεί ότι ό έθnikοσοσιαλισμός είχε «καλές και κακές πλευρές», ενώ ένα 15% πιστεύει ότι είχε μόνο «καλές πλευρές». 'Απόλυτη είναι ή όμοφωνία (99%) στην άρνηση δικαιώματος ψήφου στους μετανάστες για τίς κοινοτικές εκλογές.

'Η ιδεολογία της «εθνικής συλλογικότητας», στηριγμένης πάνω στην άπόπειρα άποενοχοποίησης του παρελθόντος μέσω της μερικής έπιδοκίμασias του, ή κυρίαρχη άντισημιτική διάσταση —που μετά τήν πτώση του Τείχους όγκώνεται συνεχώς— από κοινού μέ τήν μικροαστική φοβία για τους ξένους συνιστούν τήν ανάδυση μιάς, νέας, άκροδεξιάς ιδεολογίας και πρακτικής, ιδιαίτερα έπιθετικής και μέ τήν ύλική έννοια του όρου. Τά λόγια ενός νεαρού Βερολινέζου 'Εβραίου είναι ένδεικτικά γι' αυτό: «Αυτό που συμβαίνει αυτή τή στιγμή έδω πέρα μόνο έδω θά μπορούσε νά συμβεί... Ξεχνούν τό Τείχος, όπως ξεχασαν τό 'Ολοκαύτωμα. Φοβάμαι».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Κέκροπος 2 'Αθήνα 105 58 τηλ. 3228791

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

**ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΧΡΗΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΚΟΡΑΪΣΜΟΥ
ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ**

ΑΘΗΝΑ 1989

ο πολιτης

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ**

όψεις του Μεσοπολέμου

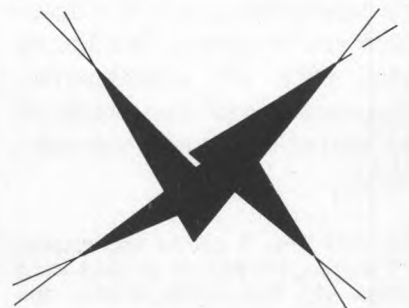
ο πολιτης

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Μιά εισαγωγή στην Επιστημολογία του Λούι Αλτουσέρ

ο πολιτης

ΑΘΗΝΑ 1990

Μέση Ανατολή:

Μιά νέα πραγματικότητα

Η διεθνής «ύφεση» απλώνει τὰ φτερά της και πάνω από τούς λαούς τῆς Μέσης Ανατολῆς. Χωρίς ὡς αὐτὴ τὴ στιγμή νὰ μπορούμε διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ νὰ διακρίνουμε ἐκεῖνες τὶς ἀλλαγές στὴ συμπεριφορὰ τῶν πρωταγωνιστῶν, τῶν ἀραβικῶν χωρῶν ἀπὸ τὴ μιά καὶ τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴν ἄλλη, πού θὰ σημάδευαν τὸ τέλος τοῦ πολυετοῦ ἐμπόλεμου ἀνταγωνισμοῦ, ἀναμφισβήτητα πρόδρομα σημάδια ἔχουν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους.

Ἡ ἀλλαγὴ στὴ συμπεριφορὰ τῶν πρωταγωνιστῶν εἶναι ἐμφανής, ἔστω καὶ ἀν συντελεῖται ἀργά, μὲ ἀντιφάσεις καὶ ἀντιθέσεις στὸ ἴδιο τὸ ἐσωτερικὸ τους. Εἶναι αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις καὶ ἀντιθέσεις πού φέρουν τὴ σφραγίδα τους σὲ μιά νέα πραγματικότητα, πού τείνει νὰ διαμορφωθεῖ, καὶ πού προσημαίνουν τὶς νέες ἐντάσεις στὴν περιοχὴ.

Τὸ ἐλπιδοφόρο μήνυμα, πού ἐρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ πλευρὰ εἶναι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς βαθμιαίας, καὶ δειλῆς γιὰ τὴν ὥρα, διαδικασίας ἐξορθολογισμοῦ καὶ ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν καθεστῶτων. Ἀκόμα καὶ στὴν Συρία, τὴν πιὸ κλειστὴ κοινωνία μὲ τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ ἐχθρὸ, τὸν «σιωνισμό», ὁ πρόεδρος Ἀσσαντ ἀρχίζει νὰ μιλᾷ γιὰ κοινοβουλευτισμὸ καὶ «διεύρυνση» τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν. Πρόσφατα ἡ ἀραβικὴ ἐφημερίδα «Ἑλ Γιόμ-Ἑλ-Σαάμπ» δημοσίευσε ἀποσπάσματα ἐνός ἀπόρητου Ἰρακίνοῦ ἐγγράφου ὅπου περιγράφεται μιά «πολιτικὴ στρατηγικὴ γιὰ μακρόπνοο ἐκδημοκρατισμὸ» τῆς χώρας.

Ὁ Σαντάμ Χουσεΐν, πρόεδρος τοῦ Ἰράκ, ἔδωσε πρόσφατα ἐμμεσα τὴ δικὴ του ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἀμβλυστὴ τῆς σκληρῆς τακτικῆς τῶν ἀραβικῶν χωρῶν κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ, ἀποδίδοντάς τὴν στὴν σταδιακὴ ἀπομάκρυνση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Μέσης Ανατολῆς: «**Ἡ ἔξοδος εἶναι τώρα ἀπασχολημένη μὲ τὰ ἐσωτερικὰ τῆς προβλήματα. Δὲν πρόκειται, στὸ ἀμε-**

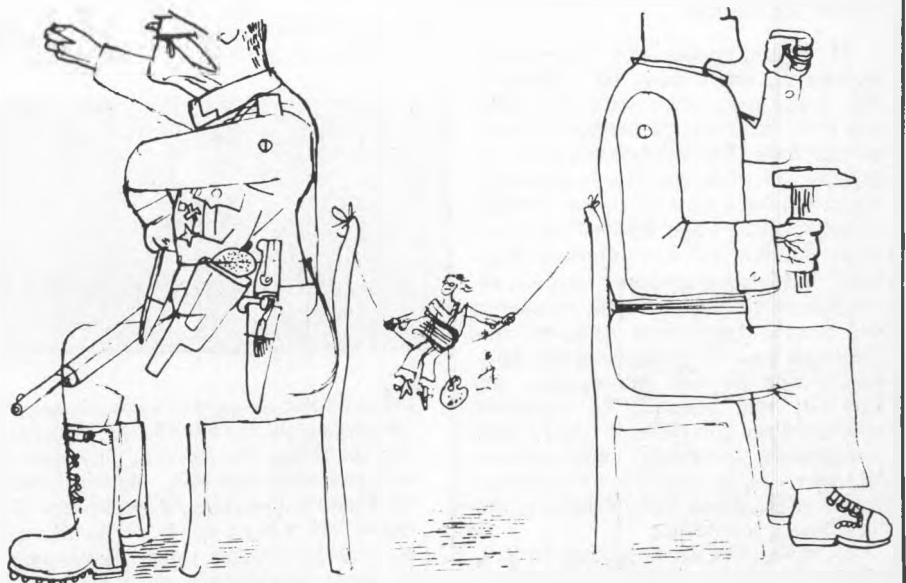
σα ὁρατὸ μέλλον, νὰ διεκδικήσει τὴν ἐξισορρόπηση τῆς ἐπιρροῆς τῶν ΗΠΑ σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Ἄς μὴν τρέφουμε αὐταπάτες: οἱ Ἀραβες ἔχασαν τὸν πρωταρχικὸ τους διεθνή συνήγορο.» Ἡ δραστηρικὴ μείωση τῆς στρατιωτικῆς βοήθειας πρὸς τὴ Συρία ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση εἶναι ἡ πιὸ τρανταχτὴ ἀπόδειξη γι' αὐτὸ.

Ἡ ἔρπουσα καὶ δειλὴ μέχρι στιγμῆς διαδικασία ἐξομάλυνσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἀραβικοῦ κόσμου ἀναμφίβολα δὲν εἶναι μονοσήμαντη. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις παρατηρεῖται μιά διόγκωση τοῦ ἰσλαμικοῦ φανατισμοῦ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, πού ἀπαιτεῖ νὰ ἐπαναθεθεῖ ὁ «σιωνιστικὸς ἐχθρὸς» ὡς πρῶτος πανεθνικὸς - παναραβικὸς στόχος. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀλγερίας, πού πρῶτη ἔταξε μιά διαδικασία ἐκδημοκρατισμοῦ τοῦ καθεστώτος τὸ Φθινόπωρο τοῦ 1988, μὲ τὸ φούντωμα τῆς ἰσλαμικῆς ἀδιαλλαξίας, πού ἀπειλεῖ νὰ ἀποσταθεροποιήσει ἄμεσα τὶς πρῶτες δημοκρατικὲς κατακτήσεις, συνιστᾷ μόνον μιά πλευρὰ τῆς κρίσης πού σίγουρα οἱ ἄλλες χῶρες θὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ πολλαπλάσια ἐνταση, καὶ κυρίως μὲ ἀδηλὴ ἐκβαση.

Κινητῆριος μοχλὸς γιὰ αὐτὲς τὶς ἀλλαγές ἀπετέλεσε σίγουρα ἡ πρὸ 18 μῶν ἀνακήρυξη τοῦ Παλαιστινιακοῦ κράτους ἀπὸ τὴν PLO στὸ Ἀλγέρι κα-

θὼς καὶ ἡ ἀπόρριψη ἐκ μέρους τῆς τῶν τρομοκρατικῶν ἐνεργειῶν ἐξω ἀπὸ τὰ κατεχόμενα ἐδάφη. Ὁ διπλωματικὸς πόλεμος πού ἐγκαινίασε ὁ Γιασέρ Ἀραφάτ στὸ Ἀλγέρι βρίσκεται ὁμοῦ καὶ στὴ βάση τῆς κυβερνητικῆς ἀστάθειας πού τὸ Ἰσραὴλ ἀντιμετωπίζει τούς τελευταίους μῆνες. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιο θὰ διενεργηθοῦν οἱ ἐκλογές στὰ κατεχόμενα ἐδάφη ἀποτελεῖ ἕνα πρόβλημα πού διχάζει τὴν Ἰσραηλινὴ ἡγεσία. Τὸ σχέδιο Μπίεκερ πού προβλέπει ἄτυπες συνομιλίες Ἰσραηλινῶν καὶ Παλαιστινίων γιὰ τὴ μορφὴ διενέργειας τῶν ἐκλογῶν ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸ κυβερνητικὸ κόμμα τοῦ Γιτζάκ Σαμίρ ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ μιά βάση συζήτησης γιὰ τὸν Σιμόν Πέρες. Πέρα ἀπὸ τὶς συνομιλίες ὁμοῦ, ἡ σύνθεση τῆς παλαιστινιακῆς ἀντιπροσωπείας συνιστᾷ ἄλλον ἕνα πονοκέφαλο γιὰ τὴν Ἰσραηλινὴ ἡγεσία. Ἡ PLO πέτυχε τὴν ἐμμεση συμμετοχὴ τῆς καθορίζοντας ὅτι ἡ παλαιστινιακὴ ἀντιπροσωπεία θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ προσωπικότητες τῶν κατεχομένων ἐδαφῶν, ἡ μιά ἐκ τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ διαμένει στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπου καὶ ἀποδεδειγμένα θὰ ἐργάζεται καὶ μιά ἄλλη ἀπὸ τούς ἐξόριστους τῆς Ὑπεριορδανίας καὶ τῆς Γάζας, κατοχυρώνοντας ἔτσι τόσο τὴν «ζωντανή» συμμετοχὴ τῆς ὅσο καὶ στὴν «ἀπὸ τὰ μέσα» στήριξή της κατὰ τὴ φάση τῶν διαπραγματεύσεων.

Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὶς ΗΠΑ τῆς παλαιστινιακῆς συμμετοχῆς φαντάζει στὰ μάτια τῶν Ἰσραηλινῶν, μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ συμπεριλαμβανομένου, ὡς «προδοσία». Ἡ στάση

των ΗΠΑ, αν και δέν υπόκειται σε δραματικές αλλαγές, δντως αλλάζει. 'Η περικοπή κατά 5% τής οικονομικής βοήθειας γιά νά διοχετευθεΐ στίς 'Ανατολικές χώρες είναι μία σημαντική ενδειξη. 'Ο Σιμόν Πέρες αποδεχόμενος τό πλάνο Μπέικερ γιά τίς εκλογές στά Κατεχόμενα τονίζει: «*Αν αρνηθούμε αυτό τό σχέδιο, ή έναλλακτική λύση είναι έτοιμη*», ύπονοώντας βέβαια τήν άμεση συμμετοχή τής PLO στίς διαπραγματεύσεις.

Οί διαφορετικές άπόψεις πού διατυπώνονται από τήν Ισραηλινή πολιτική ήγεςία και τό συνολικότερο πολιτικό κλίμα πού έπικρατεί άνατακλάται και στήν κοινωνία καθώς και στούς 'Εβραίους τής διασποράς, κυρίως στήν πολυάριθμη κοινότητα στίς ΗΠΑ. "Όταν τό Νοέμβριο του 1989 ο Γιτζάκ Σαμίρ έπισκέφθηκε τίς 'Ηνωμένες Πολιτείες δέχθηκε δύο έπιστολές. 'Η πρώτη, πού τήν υπέγραφαν περισσότεροι από διακόσιοι ραββίνοι, άνάμεσα στα άλλα ανέφερε: «*Γιά τό καλό του 'Ισραήλ και στό πλαίσιο τής εβραϊκής παράδοσης, άπευθυνθεΐτε στούς Παλαιστίνιους, άναγνώριστε ότι έχουν τά ίδια δικαιώματα και προτείνετε τους τήν άποχώρηση από τά κατεχόμενα μέ άντάλλαγμα τήν ειρήνη και τήν ασφάλεια*». 'Η άλλη έπιστολή πού τήν συνέταξαν 41 προσωπικότητες τής εβραϊκής κοινότητας, άνάμεσά τους πρώην πρόεδροι των Ισχυρότερων εβραϊκών οργανώσεων, έπεσήμεινε: «*Όταν έρχόμαστε νά σας ύποδεχθούμε γιά νά σας χαιρετίσουμε μέ δλη τήν όφειλόμενη φιλοφροσύνη γιά έναν πρσθυπουργό του 'Ισραήλ, σας ζητάμε μέ σεβασμό νά μήν εκλάβετε αυτή τήν ευγένεια ως συμφωνία, ούτε τά χειροκροτήματα ως στήριγμα γιά τήν όποιαδήποτε πολιτική σας δράση*».

'Η συμπεριφορά τής Ισραηλινής κοινωνίας, και κυρίως των 'Εβραίων τής διασποράς τόσο στίς ΗΠΑ όσο και στήν Εύρώπη, συμπεριφορά άντιφατική όπως δείχνουν οί τελευταίες έξι έλιξεις, σε κάθε περίπτωση τό αίσθημα (άν)ασφάλειας πού τή διακατέχει, τροφοδοτείται τόσο από τό ιστορικό παρελθόν όσο και από έπίκαιρα γεγονότα. Τό βασικό ιστορικό γεγονός είναι βέβαια τό όλοκαύτωμα, τό φάσμα του όποιου ζωνάνεψε από τήν παλαιότερα διακηρυγμένη θέση των άραβικών κρατών γιά διαμελισμό του κράτους του 'Ισραήλ. Τά γεγονότα του Μονάχου του 1972, οί τυφλές τρομοκρατικές ενέργειες μεμονωμένων παλαιστινιακών ομάδων παραμένου βαθιά χαραγμένες στή συνείδηση τής Ισραηλινής κοινωνίας.

'Ο σύγχρονος άντισημιτισμός πού εκδηλώνεται στήν Εύρώπη, τόσο στή

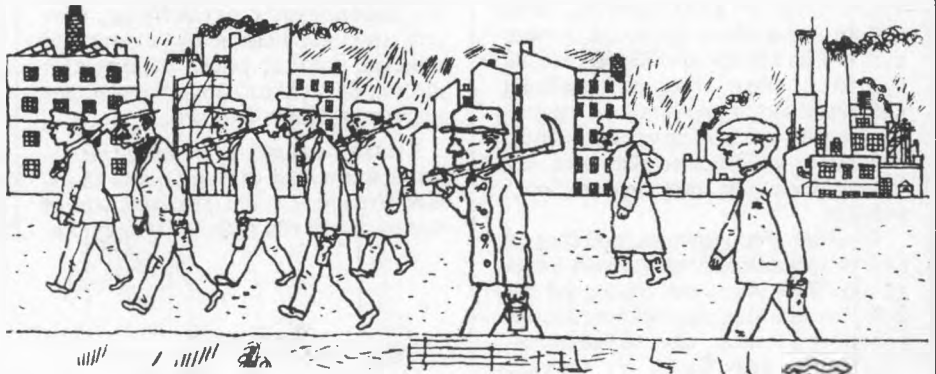
Δυτική όσο και στήν 'Ανατολική, είναι ο δεύτερος παράγοντας πού έντεινεί τό αίσθημα άνασφάλειας των 'Ισραηλινών. Οί έθνικιστικές εξάρσεις στήν 'Ανατολική Εύρώπη έποχούναι αρκετές φορές ενός σκληρού άντισημιτισμού, ένω στή Δυτική Εύρώπη ύπάρχουν τόσο οί Δυτικογερμανοί άκροδεξιοί ρεπουμπλικάνοι όσο και τό 'Εθνικό Μέτωπο του Λελέν στή Γαλλία. Οί πρώτοι θεωρούν τήν ένγένει δραστηριότητα των εβραϊκής προέλευσης Γερμανών πολιτών στή χώρα τους ως τήν πέμπτη δύναμη κατοχής στή χώρα τους, ένω ο δεύτερος εξακολουθεΐ νά θεωρεί, στίς έμμεσες αλλά συχνές επιθέσεις του κατά τής εβραϊκής κοινότητας του Παρισιού, τά κρεματόρια του 'Αουσβιτς και τά εκατομμύρια 'Εβραίους πού βρήκαν εκεί τόν θάνατο, ως μία άπλή «λεπτομέρεια», γιά τήν όποία ή ιστορία δέν έχει ακόμα άποφασίσει νά τήν αξιολογήσει...

Αυτού του είδους ή έχθρικότητα συνδυαζόμενη μέ τή μοναξιά πού οί 'Ισραηλινοί αισθάνονται μετά τήν σχετική άπομάκρυνση των 'Αμερικανών φαίνεται νά είναι διαχειρίσιμη, ως ένα τουλάχιστο βαθμό. 'Η κατάρρευση

των καθεστώτων των 'Ανατολικών χωρών συνοδεύεται από μία σύσφιξη των σχέσεων τους μέ τό 'Ισραηλινό κράτος. Στο περιθώριο τής επίσημης έπίσκεψης του Τσεχοσλοβάκου προέδρου Βάτσλαβ Χάβελ στήν 'Ιερουσαλήμ, άνώτατοι αξιωματούχοι του Ισραηλινού ύπουργείου 'Εξωτερικών τή θεωρούσαν ως ριζική έπαναδιάταξη των διεθνών προτεραιοτήτων του συνόλου των άνατολικο-ευρωπαϊκών κρατών, ως σαφέστατη ένδειξη ότι τό κλίμα δέν αλλάζει ως προς τή μία μόνο πλευρά. 'Αλλά και ή στάση των 'Αμερικανών φαίνεται νά λαμβάνει ύψη τή νέα διπλωματική κίνηση των άνατολικών χωρών. 'Η άναγνώριση εκ μέρους τής 'Αμερικανικής Βουλής τής 'Ιερουσαλήμ ως πρωτεύουσας του Κράτους του 'Ισραήλ, πού προκάλεσε τή ζωνρή αντίδραση τής PLO, έντάσσεται σε αυτό άκριβώς τό πλαίσιο.

Συνοψίζοντας θά λέγαμε ότι αυτό πού σήμερα παίζεται σε αυτή τήν ευαίσθητη περιοχή είναι, γιά άλλη μία φορά, αν θά έπικρατήσει ή μισαλλοδοξία και ο φανατισμός ή ή λογική και φυσικά ή ειρήνη.

'Ανδρέας Πανταζόπουλος

Δυτική Γερμανία

Θεσμική κατοχύρωση του 35ωρου

Μετά τρεις μήνες σκληρών διαπραγματεύσεων μέ τήν εργοδοσία, οί εργατές μετάλλου τής Δυτικής Γερμανίας πέτυχαν τό στόχο τους. 'Από τό 1995 θά ισχύει ή εργάσιμη βδομάδα των 35 ώρων. Γιά πρώτη φορά μία διεκδίκηση πού δέν άφορά μόνο οικονομικά αίτήματα των εργαζομένων έντάσσε-

ται σε μία συλλογική σύμβαση. 'Από τό 1984, πού γιά πρώτη φορά ή δυτικογερμανική όμοσπονδία εργατών μετάλλου, ή IG-Metall, διεκδίκησε και πέτυχε μείωση του εργάσιμου χρόνου κάτω από τίς 40 ώρες, μέχρι σήμερα ο δρόμος ήταν μακρύς. Χρειάστηκαν μεγάλοι και σκληροί άγώνες πού όμως σήμερα άντιπροσωπεύουν μία σημαντική παρακαταθήκη έν όψει τής γερμανικής επανένωσης.

Πρός τό παρόν ή σύμβαση άφορά μόνο τους εργαζομένους του Μπάντ-Βίρτεμπεργκ. 'Αλλά εκεί βρίσκεται ή καρδιά τής μεταλλουργικής βιομηχανίας και ή ύπογραφή τής σύμβασης θά έπηρεάσει τίς διαπραγματεύσεις και στίς ύπόλοιπες περιοχές.

Οί διαπραγματεύσεις τής IG-Metall,

ένος Ισχυρού συνδικάτου με 2,6 εκατομμύρια μέλη, με την εργοδοσία αρχισαν τον περασμένο Φεβρουάριο. Οι αρχικές διεκδικήσεις της ήταν εβδομάδα 35 ωρών και 8 με 9% αύξηση των μισθών. Ο Σύνδεσμος των Βιομηχάνων αρνιόταν να συζητήσει καν τη μείωση του εργασιμου χρόνου και αντιπρότεινε αυξήσεις που δεν θα ξεπερνούσαν το 5%.

Τό συνδικάτο απάντησε με απεργίες. Η επιτυχία των απεργιακών κινητοποιήσεων στις 28 και 30 'Απριλίου, η οποία ήταν μεγαλύτερη από αυτήν που αναμενόταν άλλαξε τό σκηνικό. Παρά τις απειλές διαφόρων βιομηχάνων, όπως του προέδρου της Μερσεντές που μίλησε για λόκ δουτ, η εργοδοσία αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Η συμφωνία προβλέπει την μετάβαση στή βδομάδα των 36 ωρών από την 1η 'Απριλίου 1993 και την καθιέρωση των 35 ωρών από την 1η 'Οκτωβρίου 1995. Παράλληλα, οι αυξήσεις στους μισθούς θα είναι της τάξης του 6%. Τό ποσοστό κρίθηκε ικανοποιητικό από την IG-Metall αφού συνοδεύο-

ταν από την επιτυχία στον βασικό στόχο που ήταν η μείωση του εργασιμου χρόνου.

Η κυβέρνηση της Βόννης δεν είδε με καλό μάτι αυτή τη συμφωνία. «Είναι ένα κακό προηγούμενο», δήλωσε ο Δυτικογερμανός υπουργός Οικονομικών. «Θά αυξηθούν κατακόρυφα τά έξοδα των επιχειρήσεων». Για τή δυτικογερμανική κυβέρνηση ο μεγάλος πονοκέφαλος είναι τό κόστος της επανένωσης. Τά ποσά που θά πρέπει να διατεθούν για τήν οικονομική ανάκαμψη της 'Ανατολικής Γερμανίας είναι βέβαιο ότι θά δημιουργήσουν έντονες πληθωριστικές πιέσεις και θά προσθέσουν καινούριους άνεργους.

'Αλλά η απάντηση της IG-Metall σ' αυτήν την επιχειρηματολογία είναι καλά θεμελιωμένη. «Είναι και για μās σίγουρο ότι η επανένωση θά προκαλέσει αύξηση της ανεργίας. Η μείωση του εργασιμου χρόνου είναι τό μόνο μέσο που μπορεί να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας». Σύμφωνα με τούς υπολογισμούς του συνδικάτου, η προηγούμενη μείωση του 1984 δημιούργησε 200.000 νέες θέσεις εργασίας μόνο

στον κλάδο της μεταλλουργίας.

Η κατάκτηση του 35ωρου επέτρεψε στην IG-Metall να συμβιβαστεί και στό ποσοστό των αυξήσεων. Τό 6% αντιπροσωπεύει σχεδόν τά ίδια χρήματα με τό 8% αν υπολογιστεί και η μείωση του εργασιμου χρόνου.

Τώρα, μετά την επιτυχία των εργατών μετάλλου, στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι εργαζόμενοι στον Τύπο και στά ταχυδρομεία, που ξεκίνησαν ήδη απεργιακές κινητοποιήσεις. Καθώς η οικονομική και νομισματική επανένωση είναι υπόθεση δύο μηνών, η επιτυχία των Δυτικογερμανών εργατών θά έχει άμεσο και εμμενή αντίκτυπο και στους συναδέλφους τους της 'Ανατολικής Γερμανίας. Στην πραγματικότητα, ίσως να είναι η μόνη θεσμική ρύθμιση στην οποία θά μπορούν να στηριχθούν, αφού καμία κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους δεν προβλέπεται από την σχεδιαζόμενη συνθήκη προσχώρησης.

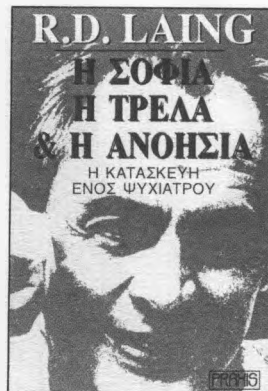
Θάνος Χατζόπουλος

Νέα Οικολογία

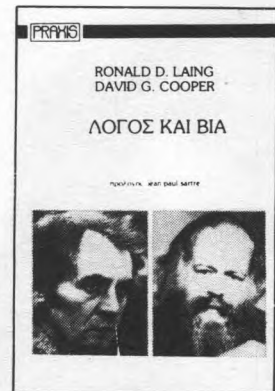

Τεύχος 67 • Μάιος 1990

Θανάσης Παπακωνσταντίνου: Λύσεις για την Αθήνα • Δημήτρης Κωστόπουλος: Σίφνος: ζει μόνο το καλοκαίρι • Μαρία Κάπαρη: Βιοτεχνολογία και περιβάλλον • Μιχάλης Μοδινός: Εναλλακτικό κίνημα και νέο πολιτικό παράδειγμα. Jacky Pruneddu: Η αναπόφευκτη βία. Επίσης θα βρείτε, τα Σχόλια επί Σχολίων του Ηλία Ευθυμίου, την Πράσινη Κατανάλωση του Γιώργου Βοϊκλή, τα Ορνιθολογικά Νέα της Μαρίας Γανωτή, το Διεθνές Περισκόπιο της Λιάνας Γαβριλάκη και άλλα πολλά.

RONALD D. LAING
Η Σοφία, η Τρέλα και
η Ανοησία:
η κατασκευή ενός ψυχιάτρου

R.D. LAING /
D.G. COOPER
Λόγος και Βία
Πρόλογος: J.P. SARTRE

Δύο κείμενα-σταθμοί στην ιστορία του αντιψυχιατρικού ρεύματος: το θεμελιώδες φιλοσοφικό έργο (1964) και η πνευματική αυτοβιογραφία του Ρόναλντ Λαινγκ (1985) από τις εκδόσεις PRAXIS.

Κεντρ. Διάθεση - Παραγγελίες: ΠΑΡΟΥΣΙΑ, Σόλωνος 94, Τηλ. 3615147

Δουλεύοντας ιέ τόν 'Αντουάν Βιτέζ

Συμβαίνει κάποτε στό δρόμο,
ὅπως λέει ὁ σύντροφός μας,
ἓνας φίλος ἓνας ἀδερφός νά μᾶς ἀφήσει,
κάποιος πού βάδιζε μαζί μας
στήν ώραία μεταφορά τοῦ δρόμον,
ἄνοιξε γιά νά βγεῖ τήν πόρτα,
— βάδιζε πάνω στίς μεταφορές, —
ν' ἀφήσει αὐτή τήν καπνισμένη κάμαρά μας,
κι ἡ πόρτα ἄνοιγε ἀκριβῶς, τή μέρα ἐκείνη,
πάνω στό κενό,
ὅπως αὐτός ὁ νέος πού τόν εἶχε πάρει ὁ ὕπνος
καί δέ βρήκανε ποτέ τά ἴχνη του πάνω
στό χῶμα
— τή λίμνη τοῦ αἵματος —
ἔπεσε, πέφτει ἀκόμα, σέ μιά ἀπέραντη
ἀπόσταση,
ἦ μᾶλλον ἀνεβαίνει, ναι, ἔχεις δίκιο, ἴσως
ἀνεβαίνει
μόνο πού τό ἀστεροσκοπεῖο ἔπαψε κιόλας νά
λαβαίνει
τά σήματα πού ἐκπέμπει.

'Αντουάν Βιτέζ
μετ. Χ.Π.

‘Ο θάνατος έφτασε ξαφνικά, πάνω στην καλή ώρα της δημιουργίας του ‘Αντουάν Βιτέζ. ‘Η είδηση πάγωσε τούς ανθρώπους της τέχνης, συγκλόνησε τούς φίλους του. Κι ήταν πολλοί οι φίλοι του σέ όλον τόν κόσμο και, βέβαια, στην ‘Ελλάδα. ‘Ανάμεσά τους κι αυτό έδω τό περιοδικό μέ τό όποιο του άρεσε νά κουβεντιάζει και συνεργαζόταν πρόθυμα όποτε του τό ζητήσαμε. Γιά τόν Βιτέζ γράφτηκαν πολλά αυτές τίς μέρες. Και άσφαλώς θά γραφτούν περισσότερα και πιο όλοκληρωμένα σέ πιο νηφάλιες συνθήκες. Κείμενα πού θά άποτιμήσουν τήν προσφορά του και θά προσπαθήσουν νά περιωύσουν ό,τι μπορεϊ νά περιωωθεί άπ’ αυτήν τήν εφήμερη τέχνη του θεάτρου. ‘Ο ίδιος άφησε πολλά γραφτά σφραγισμένα άπό τή βαθειά παιδεία του, τόν πρωτότυπο στοχασμό του, άπό τήν άγωνία του γιά τό θέατρο, τόν πολιτισμό, τίς πολιτικές περιπέτειες της εποχής μας. Κι άφησε πολλούς μαθητές σκορπισμένους σέ όλο τόν κόσμο νά προεκτείνουν τή διδασκαλία του. Μιλήσαμε μέ δυό φίλους του πού είχαν στενή συνεργασία μαζί του: μέ τόν Γιώργο Σεβαστίκογλου γιά τό θέατρο, μέ τήν Χρύσα Προκοπάκη γιά τίς μεταφράσεις. Γιά τόν τρόπο πού δούλευε και μέσα άπό κει γιά τή σχέση του μέ τήν τέχνη και τό λόγο. Θελήσαμε έτσι νά επιστρατεύσουμε τή μνήμη, νά ζωντανέψουμε τόν άνθρωπο. “Όσο γίνεται.

Μεταφράζω σημαίνει κοινωνώ, κατανοώ, προσφέρω

Μιά συζήτηση της Δημ. Καγγελάρη με την Χρύσα Προκοπάκη

Δημ. Καγγελάρη: Είναι γνωστό ότι ή συνάντησή σας —έσένα και του Νικηφόρου Παπανδρέου— μέ τόν ‘Αντουάν Βιτέζ υπήρξε καθοριστική γιά τήν γνωριμία του μέ τή σύγχρονη ‘Ελλάδα. ‘Ο ίδιος έλεγε ότι ήταν μία μοιραία συνάντηση στη ζωή του, ότι του δόθηκε ή εύκαιρία γιά μία ουσιαστική πολιτική πράξη. ‘Αλήθεια, πώς γνωριστήκατε;

Χρύσα Προκοπάκη: ‘Η συνάντησή μας έγινε τό καλοκαίρι του ‘67, στην Κάν, όπου έπαιζε τό Λίβινγκ Θίατερ. Είχαν μαζευτεί άνθρωποι του θεάτρου γιά νά συζητήσουν. Κάποια στιγμή μου λέει ό Νικηφόρος: «Βλέπεις αυτόν πού είναι δίπλα στόν Ντόρτ; Λέγεται Βιτέζ. Έχω δει ένα ώραίο μοντάζ πού έκανε μέ ποιήματα του Ντεσσόν. Δέν του προτείνουμε νά κάνει κάτι μέ τόν Ρίτσο;». ‘Ο Ρίτσοσ τότε ήταν έξορία στη Λέρο... Τόν πλησιάσαμε. Μάς ειπε ότι ήξερε λίγο τήν ποίηση του Ρίτσο από τόν ‘Αραγκόν, και κανονίσαμε νά συναντηθούμε στό Παρίσι. ‘Εκει μέσα στόν ένθουσιασμό μου, γιά νά τό πείσω, άρχισα νά του διαβάζω άποσπάσματα άπό τόν ‘Ορέστη, και ό,τι άλλο είχα μαζέψει. Σέ μία στιγμή, γυρίζει και μου λέει: «‘Αν μεταφράζαμε μαζί;». Αυτό ήτανε.

Δ.Κ.: Πού άποδίδεις αυτή τήν άμεση ανταπόκρισή του; ‘Ηταν ή άρχαία ‘Ελλάδα, μέ τήν όποία είχε συνναστραφεί, άφου είχε μεταφράσει κι άνεβάσει και τήν ‘Ηλέκτρα του Σοφοκλή, ήταν ή δικτατορία, ό Ρίτσοσ, ή φωνή σου, «αυτή ή θαυμάσια γυναικεία φωνή», πού χρησιμοποίησε στό δεύτερο άνέβασμα της ‘Ηλέκτρας μέ τίς «παρενθέσεις» του Ρίτσο;

Χ.Π.: ‘Ηταν άναμφισβήτητα όλ’ αυτά. Κομμουνιστής, πολιτικά ένήμερος γιά τά πάντα, είχε ήδη και κάποια γεύση άπό τήν ποίηση του Ρίτσο, ήταν κάπως έτοιμος. “Όσο γιά τή φωνή μου, δέν νομίζω ότι είχε τίποτα τό ιδιαίτερο. Πιστεύω πώς τόν άγγιξε εκείνο τό άνασούμπουλο διάβασμα πού έκανα, μετέφρασα κατευθείαν, προφορικά, γιά νά του τά προφτάσω όλα, γιατί διέκρινε μία άγωνία κι ένα πάθιασμα μ’ αυτή τήν ύπόθεση. Σ’ αυτό ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος. Θέλω νά πώ έπιανε πάντα άπό μιάν άκρη τήν ούσια. ‘Αλλά είναι και πού πέσαμε στην περίπτωση, όπως λένε. Γιατί ό Βιτέζ τό θέμα της μετάφρασης τό είχε αναγάγει σέ άποστολή. Είπε άλλωστε δημόσια γιά τήν περίπτωση μας πώς τό ξάφνιασμα του ήταν πού ήρθαν κάποιοι και δέν του ζητήσανε μία ύπογραφή διαμαρ-

τυρίας για τη δικτατορία, όπως συνηθίζεται, αλλά του είπαν υπάρχει και η σημερινή Ελλάδα, κι έχει μια υψηλή λογοτεχνία, φημιμένη τώρα, και αξίζει να τη γνωρίσεις και να το πούμε στον κόσμο. Μέ πηραν, λέει, απ' το χέρι κι ακολούθησα. Ο μεταφραστής για τον Βιτέζ, όπως κι ο σκηνοθέτης — αυτά τα δύο τα ταύτιζε — είναι ο μεσολαβητής για την επαφή μας με τα μεγάλα έργα του παρελθόντος και των πολιτισμών του κόσμου όλοκληρου. Μιλάει κάπου για ορισμένα αδιέξοδα της μετάφρασης, υπάρχουν πράγματα αμετάφραστα: «Δέν μπορείς να μεταφράσεις, λέει, αλλά είσαι υποχρεωμένος. Έχουμε κληθεί στο δικαστήριο του κόσμου να μεταφράσουμε. Είναι σχεδόν πολιτικό καθήκον, ήθικό, αυτή η δέσμευση στην αναγκαιότητα να μεταφράζουμε τα έργα».

Δ.Κ.: *Ο Βιτέζ μιλούσε θαυμάσια γαλλικά και γνώριζε τ' αρχαία. Δέν ήξερε όμως νέα ελληνικά. Πώς μεταφράζατε; Γινόταν μιά πρώτη μετάφραση από σένα, την οποία επεξεργάζασατε σέ δεύτερη φάση μαζί;*

Χ.Π.: Όχι. Καθόμαστε μπροστά στο κείμενο, τό εξηγοῦσα λέξη-λέξη, δείχνοντάς του τή δομή τής φράσης και του στίχου. Του εξηγοῦσα επίσης δ, τι ύπαινεκτικό διέκρινα, είτε αυτό ήταν μιά διακειμενική ἀναφορά είτε είχε σχέση με τήν ἱστορία ἢ τήν προσωπική ἱστορία του Ρίτσου. Πολλά ἀπ' αυτά του ήταν οικεία, ἑλληνική Ἀντίσταση π.χ. Ἐκείνος μιλοῦσε γιά ἀντίστοιχες ἐμπειρίες, ἢ γιά ἀναλογίες μέ στίχους του Χικμέτ, του Νερούντα, του Ἀραγκόν — ὁ περίφημος ἀστερισμός. Ἡ, πάλι, μιά ἐκφραση του ἀνακαλοῦσε στίχους του Ρεμπώ, του Ουγκώ, του Μιλό, εἰρῖσκε συγγένεια ἀνάμεσα στον νοσταλγικό παλαιῖκό Ρίτσο και τόν Μιλό. Ἄλλοτε θά 'ταν ὁ Ἐλιοτ ἢ ὁ Ζίντ, κολυμποῦσε μέσα στά κείμενα. Σοῦ διάβαζε οποιαδήποτε ὥρα. Στό τραπέζι μέ ξένους, μέ τά παιδιά του, μέ ἀσχετους πολλές φορές, ὑπῆρχε συχνά γιά ...ἐπιδόρπιο ἓνα ποίημα πού θυμήθηκε, ἓνα βιβλίο πού ἀνακάλυψε. Τό ἔφερε και διάβαζε ἓνα κομμάτι, στήν τύχη. Ἐφτιαχνε λοιπόν ἓνα κλίμα γύρω ἀπό τό ποίημα, μου ὑπέβαλλε κάποιες ἀναφορές, ὄχι γιά νά τίς χρησιμοποιήσουμε ὀπωσδήποτε, ἔτσι σάν ὑπόστρωμα, πρότεινε μιά μεταφραστική λύση πού εἶχε βρεῖ κάποιος ἄλλος ἄλλοῦ, ἀπ' τά ρώσικα, ἀπ' τά γερμανικά. Ξαναδιάβαζα ἑλληνικά, κανονικά τώρα, ν' ἀκουστεῖ ὁ ρυθμός, πιθανές συνηχήσεις, ἐσωτερικές ρίμες κ.λπ. Καταλήγαμε σέ μιά πρώτη διατύπωση. Κάτι δέν μου πήγαινε καλά. Ἀρχίζε ν' ἀραδιάζει λέξεις, παραλλαγές σέ μιά φράση — καταιγισμός. Κούναγα τό κεφάλι μου, ὄχι. Κάποια στιγμή, πές ὁ ἓνας πές ὁ ἄλλος, ἀστραφτε φῶς. «Ἄ, αὐτό εἶναι!», ἔκανε θριαμβευτικά, χωρίς νά περιμένει ἀπάντηση. Τό διάβαζε μεγαλοπρεπῶς. «Ἐξοχο. Ἐχε μου ἐμπιστοσύνη». Σύμφωνοι. Κάπου ἄλλοῦ, εἶχαμε ξεφύγει ἀπ' τό πρωτότυπο. Ἐγώ ἤμουνα ὁ χωροφύλακας. «Μά ἀφοῦ σοῦ λέω δέν λέγεται γαλλικά». «Μά οὔτε ἑλληνικά λέγεται», νά ἐπιμένω ἐγώ. Γελάγαμε, γιατί ἢ ἀτάκα ἦταν καθερα-

μένη. Βρισκόμαστε μπροστά στο δίλημμα τής υπερμετάφρασης ἢ τής ὑπομετάφρασης, πού ἔλεγε. Θά ἐξηγήσω, ἀν προλάβουμε. Ἄλλοτε ἀγωνίζοταν νά μέ πείσει ὅτι ὁ υπερθετικός εἶναι λιγότερο ἰσχυρός ἀπ' τόν θετικό βαθμό του ἐπιθέτου, ὅτι τό ὀλόγγυμος εἶναι λιγότερο γυμνός ἀπό τό γυμνός, ὅτι τό ὀριστικό ἄρθρο εἶναι συχνά ἀόριστο: π.χ. «μιά σημαία σ' ἓνα μπαλκόνι», τή βλέπω, ἐνῶ «ἢ σημαία στό μπαλκόνι» εἶναι μιά γενική εἰκόνα. Καί χιλιάδες ἄλλα. Γιά νά τελειῶνω μέ τή διαδικασία, ὅταν καταλήγαμε, φώναζε κάποιον ἀπ' τό σπίτι νά του τό διαβάσει.

Θά σκεφτεῖ κανείς τόση ἱεροτελεστία γιά ἓνα ποίημα; Ὅλ' αὐτά γίνονταν σ' ἓνα κλίμα ἀπόλαυσης, μέ ἄρκετό χιούμορ και χαλαρά. Ἦταν ἀγχώδης μέ τό χρόνο, ἀλλά στή δουλειά, ὅπως και στί πρόβες του, χαλάρωνε, του ἄρεσε αὐτή ἢ περιπλάνηση, γιά νά γεννησε κάτι ἢ νά ἐκμαιῶσει ἀπ' τούς ἄλλους. Μέ τά χρόνια βέβαια εἶχαν ἀπλουστευτεῖ τά πράγματα, εἶχαμε φτιάξει ἓναν δικό μας κώδικα, ἄλλωστε ὅταν ἀσχολεῖσαι μ' ἓναν ποιητή, ξέρεις πιά τά τίς του, ἔχεις σχεδόν ἐτοιμες τίς λύσεις. Τό τελευταῖο βιβλίο, τή *Γκραγκάντα* και ἄλλα ποιήματα, τό κάναμε πιά «δι' ἄλληλογραφίας» και μέ δυό σύντομα ταξίδια. Βεβαίως και αὐτά τά γράμματα εἶναι γεμάτα σημειώσεις και παραλλαγές ἐκατέρωθεν. Πολλές φορές ἔλεγε νά κάτσουμε νά τά συμπληρώσουμε και νά βγάλουμε ἓνα βιβλίο. Τό ἄλλο σχέδιο, πού δέν πραγματοποιήθηκε, ἦταν τ' ὄνειρό του νά μεταφράσουμε στά γαλλικά τόν ἄλλο Γιάννη, ὅπως ἔλεγε, δηλαδή τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο.

Δ.Κ.: *Εἶπες γιά τό Εὐαγγέλιο, και σκέφτηκε γιά τή σχέση πού εἶχε μ' αὐτά τά κείμενα. Δέν ἦταν Χριστιανός, ἀλλά ἀνέβασε στό θέατρο τά Θάύματα, στά γραφτά του ἀναφέρεται σέ χριστιανικές παραβολές, ἔχει γράψει γιά τόν Τσίρκα - ἀπόστολο Παῦλο μέ ἀναφορές στίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων...*

Χ.Π.: Ἡ σχέση του ἦταν θά ἔλεγα ποιητική, ὄχι ὅμως ἀπλῶς αἰσθητική. Εἰρῖσκε στήν Ἁγία Γραφή τήν ὁμορφιά του Λόγου και του μύθου, του Λόγου-μύθου, μιά σιβυλλική φράση, μιά παραβολή, ἓνα ἐπεισόδιο του κέντριζαν τή φαντασία. Π.χ. οἱ μαθητές στοῦ Ἐμμαούς: Ἡ ἰδέα ὅτι Αὐτός ἦταν δίπλα τους και δέν τόν ἀναγνώριζαν, κι ὅταν τόν γνώρισαν χάθηκε. Ἡ, ἢ φράση: «Ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος ἐμπροσθέν μου γέγονεν, ὅτι πρῶτός μου ἦν». Συσχέτιζε μέ ποιήματα, μέ καταστάσεις, μέ τήν πολιτική ἀκόμα. Οἱ Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες, λοιπόν, ἦταν ὁ λόγος γιά τόν κομμουνισμό, ἤθελε νά κάνει ἓνα φίλμ μέ τόν ἴδιο τόν Τσίρκα στήν Πνύκα νά μιλάει γιά τόν ἀγνωστο Θεό. Οἱ μαθητές του Χριστοῦ σίγουρα φραξιονίζανε, ἔκαναν ἀγῶνα ἐπικράτησης μεταξύ τους. Ὑπῆρχε πιθανῶς και τό Ἀνθρῶπακι. Ὁ Παῦλος ἦταν ὀπωσδήποτε «ἀναθεωρητής», κήρυξε ἓναν δικό του Χριστιανισμό, ἔπαιξε μεγάλο πολιτικό ρόλο στή λεκάνη τής Μεσογείου. Ἄλλοι παραμερίστηκαν, ὁ Θωμᾶς π.χ. παραδόθηκε στήν ἱστορία μέ ἓνα ἀρνητικό πρόσωπο, νομίζω τρόσκοκιζε λιγάκι. Ἄσε πιά τόν Ἰού-

Ἄς μᾶς ἀπαλλάξουν ἀπ' τήν κουλτούρα και θά ξαναβροῦμε τή φύση! λένε οἱ σειρήνες. Κι ἐγώ πού δέν εἶμαι πολιτικός οὔτε φιλόσοφος, παρά μονάχα ἓνας ἡθοποιός και σκηνοθέτης του θεάτρου, ἓνας παρουσιαστής σκιῶν, ὅπως λέει ὁ Τζόρτζιο Στρέλερ, τό εἰσπράττω αὐτό γιά μένα, γιά τό χῶρο μου, σάν νά μου λέγαμε ὅτι ξόφλησε ἢ σκηνοθεσία γιατί ξόφλησαν οἱ ἰδεολογίες. Ξόφλησε ἢ λογική. Ἄν μᾶς ἀφήσουν ἡσυχους γιά νά μπορέσουμε ἐπιτέλους νά συγκινηθοῦμε! Ν' ἀφήσουν τούς ἡθοποιούς νά ἐκφραστοῦν! Μόνοι! Μέ τό κείμενο! Ἄλλά ἐγώ ξέρω ὅτι μιά σκηνοθεσία λαθραία, ἀθέλητη κι ἀσύνειδη θά μπεῖ στή θέση τής ἄλλης. Καί καθῶς πιστεύω ὅτι εἶναι καλύτερο νά εἶναι κανείς συνειδητός παρά ἀσύνειδης, τοποθετοῦμαι ἐπ' αὐτοῦ καταγγέλλοντας τήν ὑποχώρηση, τήν ἐγκατάλειψη, τή συνθηκολόγηση.

A.B.

Ἄπό τό Σαγιό στό Σαγιό,
1981

δα... Γελάω, γελοῦσε καὶ ἐκεῖνος, ἀλλὰ τὸν ἐνθουσίαζαν αὐτοὶ οἱ συσχετισμοί.

Καὶ γιὰ νὰ ἐπανεῦρω στὰ μεταφραστικά, ὁ Βιτέζ μοῦ ἔδωσε τὴ μετάφραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τοῦ Μεσονίκ. "Ἐνα ποίημα. Μ' ὄλες αὐτές τίς σκοτεινάδες καὶ τὰ διαφοροῦμενα πού ὁ ἱεραποστολικὸς ζήλος κατέστρεψε ἐξηγώντας, ἀναλύοντας γιὰ νὰ τὸ κάνει δόγμα. "Ἐχουμε κι ἐμεῖς τέτοιες μεταφράσεις τοῦ Εὐαγγελίου. Μόνο τέτοιες, κατηχητικές, διδακτικές. "Ἐκεῖνο πού τοὺς ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ μεταφέρουν τὸ «μῆνυμα». "Ὁμως τὸ μῆνυμα, καὶ γιὰ τὸν πιστό, δέν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτός ὁ κατασκευασμένος ὀρθολογισμός. Τὸ μῆνυμα ἐπικαλεῖται τὴν πίστη, εἶναι ὑπερβατικό, ἀλληγορικό, ὑπαινικτικό κι ἐκεῖ βρίσκεται ἡ δραστηριότητά του. Αὐτές οἱ ἀμφισημίες, οἱ σκοτεινὲς ζώνες, ἡ ὑποβολή καὶ ἡ ὑπερβολή, ὅπως στὴν ποίηση, τὸν γοήτευαν τὸν Βιτέζ. Κάτι τέτοιο θέλαμε νὰ κάνομε καὶ μέ «τὸν ἄλλο Γιάννη».

Δ.Κ.: *Μίλησες προηγουμένως γιὰ μεταφραστικές δυσκολίες, γιὰ ὑπερμετάφραση, ὑπομετάφραση. Σὲ μιά συνέντευξή του, εἶχε πει, ὅτι στὸν Ρίτσο ὑπῆρχαν λάθη. Καὶ εἰσαστέ ὀρισμένες φορές ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπομεταφράζετε ἢ νὰ ὑπερμεταφράζετε. Θέλεις νὰ ἐξηγήσεις τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ;*

Χ.Π.: Δέν ξέρω ἂν μιλάει γιὰ πραγματικά λάθη ἢ γιὰ θελημένα. Πάντως καὶ γιὰ πραγματικά νὰ πρόκειται, ὁ ποιητὴς ἔχει πάντα δίκιο. "Υπάρχουν καὶ λάθη ἱστορικά. "Ἄς θυμηθοῦμε ἐκεῖνο τὸ «ἐπέστρεφε καὶ παῖρνε με». Τὸ ζήτημα τίθεται σοβαρὰ γιὰ τὰ θελημένα λάθη. Μιά γραφή πού παραβιάζει κάπου τὸ συντακτικό ἢ τὴ γραμματική, ἐκβιάζει τὸ νόημα μιᾶς λέξης. Μπορεῖ νὰ 'ναι μιά ὠραία λαϊκὴ σύνταξη, ἢ σπασίματα τοῦ λόγου, ρήξεις, ἕνα «στραμπούληγμα» πού κάτι δηλώνει. Καὶ δὲ μιλάω γιὰ μιά συστηματικὴ ἀνατροπὴ τύπου Τζόους ἢ, ἄς ποῦμε, τοῦ Χειμωνᾶ, γιατί ἐκεῖ τὰ πράγματα δηλώνονται ἀπ' τὴν ἀρχή, ἔχεις ἕναν κώδικα. Αὐτὰ τὰ σποραδικὰ «ἀτοπήματα» πῶς νὰ τὰ μεταφέρεις στὴ γλώσσα τῆς ὑποδοχῆς, νὰ δείξεις ὅτι κάτι τρέχει ἐδῶ, χωρὶς νὰ θεωρηθοῦν δικά σου λάθη, σκέτη ἀγραμματοσύνη δηλαδή; "Ἐνας τρόπος φυσικά εἶναι νὰ ἐξομαλύνεις τὸ κείμενο, ἂν κρίνεις ὅτι δέν πρόκειται γιὰ στοιχειο-κλειδί, πού λέμε, ἢ ἂν θέλεις νὰ σώσεις κάποια ἄλλη συνιστώσα, πῶς σημαντική. Στὴν περίπτωση αὐτῆ *ὑπομεταφράζεις* κατὰ Βιτέζ. "Ἄν ὅμως πρέπει νὰ διατηρήσεις τὸ «λάθος», τὸ διογκώνεις μέ διάφορους τρόπους, εἶναι σάν ἕνα καμπανάκι, ὅτι ἐδῶ κάτι συμβαίνει. Αὐτὸ εἶναι *ὑπερμετάφραση*. Εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ ἐμπεριέχει μιά ἐπεξηγηματικότητα. "Ἀλλὰ ἐκτός ἀπὸ τὰ λάθη, ἡ ὑπερμετάφραση ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση ὅπου στὴ γλώσσα τῆς ὑποδοχῆς μιά ἔκφραση ἀκούγεται πῶς βαριά, μιά ἐπανάληψη θελημένη μοιάζει ἀδεξιότητα. "Ὁ μόνος τρόπος εἶναι νὰ κάνεις πῶς βαριά τὴν ἔκφραση, τὴν ἐπανάληψη νὰ τὴν τονίσαι περισσότερο, ὅποτε προκαλεῖς κι ἀπ' τὴ μεριά σου ἕνα «γεγονός» ἀντίστοιχο. Εἶναι τελικά μιά θεατρικὴ κίνηση. Πολλὲς φορές «ὑπερμετέφραζε» ὁ Βιτέζ στὸ θέατρο, μέ μιά ἔμφαση τοῦ λόγου ἢ τῆς χειρονομίας,

δημιουργοῦσε ἕνα στυλ, ἔξω ἀπ' τὸ στυλ τοῦ ὑπόλοιπου ἔργου, ἕνα πεδίο διαφορετικῆς σήμανσης.

Δ.Κ.: *Ἐλεγε πῶς ἀνακάλυψε κάποτε ὅτι σκηνοθετώντας ἢ μεταφράζοντας ἔκανε τὴν ἴδια δουλειά...*

Χ.Π.: "Ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψη, εἶναι αὐτὸ πού ἔλεγα πρὶν, ἡ ἴδια ἀνάγκη νὰ μεταφέρεις στοὺς ἄλλους ἕνα ἔργο, νὰ τοὺς κάνεις κοινωνοῦς μιᾶς πολιτιστικῆς ἀξίας. Τώρα τὸ κοινὸ στοιχεῖο πού ἐννοεῖ εἶναι ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε μίαν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου, μιά ἐρμηνεία. Μποροῦν νὰ ὑπάρξουν πολλές μεταφράσεις τοῦ ἴδιου ἔργου ὅπως πολλές σκηνοθεσίες. "Ἀλλωστε, ὅσο ὀλιγόζωση εἶναι ἡ σκηνοθεσία, ἄλλο τόσο, ἢ σχεδόν, εἶναι καὶ ἡ μετάφραση. Οἱ διαφορετικὲς γενιὲς κι οἱ διαφορετικοὶ ἄνθρωποι δέν θὰ πάσουν νὰ προτείνουν τὴ δική τους ἀνάγνωση, ἕνα καινούργιο ἀντίκρουσμα τῶν ἔργων τοῦ παρελθόντος πού ἀντιστοιχεῖ στὴν ἰδεολογία τους, στὸν κόσμο πού ἀλλάζει, στὴ γλώσσα πού ἀλλάζει, στὴν αἰσθητικὴ, στὸ αἰσθητήριο κάθε ἐποχῆς. Καὶ ἡ μετάφραση λοιπὸν καὶ ἡ σκηνοθεσία εἶναι ἐρμηνεία. "Ἀλλωστε χρησιμοποιοῦμε αὐτὴ τὴ λέξη γιὰ τὸν ἠθοποιὸ πού «ἐρμηνεύει» ἕνα ρόλο. "Ἐκεῖνο πού τὸν ἐξόργιζε ἦταν ἡ ἀρτηριοσκληρωμένη, ἀκαδημαϊκὴ, ἄς ποῦμε, ἀποψη ὅτι τὰ κείμενα πρέπει νὰ σκηνοθετοῦνται «ὅπως εἶναι γραμμένα», νὰ λένε αὐτὸ πού «θέλει νὰ πει» ὁ συγγραφέας. Τί θέλει νὰ πει ὁ συγγραφέας καὶ σέ ποιούς; Τὰ κείμενα ἔλεγε ὁ Βιτέζ, εἶναι ἕνα αἶνιγμα πού καλοῦμαστε νὰ λύσουμε κάθε φορά, πρέπει κάθε τόσο νὰ τὰ «μεταφράζουμε».

Δ.Κ.: *Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ σχέση του μέ τοὺς κλασικούς, ἢ σχέση του μέ θεσμούς ἀκαδημαϊκούς ὅπως μέ τὸ Κονσερβατοῦρ ἢ τελευταῖα τὴν Κομεντί Φρανσαίζ δίνουν τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀνθρώπου προσηλωμένου στὴν παράδοση.*

Χ.Π.: "ὦ, αὐτὸ εἶναι ἕνα μεγάλο θέμα. "Ἀνανέωση γιὰ τὸν Βιτέζ δέν σημαίνει καθόλου ἀνανέωση ὅπως τὴν ἐννοοῦσαν στὴ δεκαετία τοῦ '60, τὴν ἐπικαιροποίηση δηλαδή τῶν θεατρικῶν ἔργων μέσω τοῦ μπλου-τζήν — οἱ τραγικοὶ ἐδῶ καὶ τώρα. Σ' αὐτὴ τὴ δημαγωγία, πού τὴ θεωροῦσε ἐπιπλέον καὶ πολιτικά καὶ αἰσθητικά ἀναποτελεσματικὴ δέν ἐνέδοσε ποτέ. "Ὅπως δέν ἐνέδοσε, μέσα στὴ μέθη τοῦ Μάη τοῦ '68, σ' ἕνα θέατρο τύπου ἀγκίτ-πρόπ, στὸ θέατρο τοῦ δρόμου, ἢ τῆς «γροθιάς στὸ στομάχι», πού λέμε. "Υπερασπίστηκε ἐπίσης, στίς πῶς ἐξημμένες καὶ ἐξημμένες στιγμές, τὸ ρόλο τοῦ σκηνοθέτη καὶ τὸ ρόλο μιᾶς κρατικῆς πολιτικῆς γιὰ τὸ θέατρο. "Ὁ ριζοσπαστισμὸς του ἀντλοῦσε ἀπὸ ἄλλου. Εἶναι δύσκολο νὰ περιγράψω αὐτὸ τὸ κρᾶμα τοῦ εἰκονοκλάστη καὶ τοῦ κλασικοῦ. Καί, ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος. "Ἡ σχέση του μέ τὴ γλώσσα, ἡ ἀποκατάσταση τῆς γλώσσας, μορφολογικὴ καὶ ἠχητικὴ. "Ἐφτανε νὰ τὸν ἀκούει κανεὶς νὰ μιλάει — γευόταν τίς λέξεις, τὰ σύμφωνα, διατηροῦσε τὸ μήκος τῶν φωνηέντων. Διάλεγε τίς λέξεις του σὰ χαλίκια. Μεσολαβοῦσαν κάποιες παύσεις πού δέν σοῦ ἔδιναν καθόλου τὴν αἴσθηση τῆς δυσλεξίας,

τό αντίθετο, μιās θέλησης να κυριολεκτεί και συγχρόνως να ανασημασιοδοτεί. Μιλώ για την καθημερινή κουβέντα. "Όσο για τον τρόπο που διάβαζε ένα κείμενο, δέν έρω να υπάρχει πιά άλλος Γάλλος μ' αυτή την αισθησιακή σχέση με τή γλώσσα και τήν αίσθηση του στίχου. 'Ωραία διάβαζε ποίηση ο Ροζέ Μπλέν, ο Μισέλ Μπουκέ.

Δ.Κ.: Έδω αναφέρεσαι στην έκφορα του λόγου, και ακριβώς αυτό ήθελα να προσθέσω στην προηγούμενη ερώτηση, σχετικά με τήν παράδοση: αυτή τή συνηγορία για τήν προσωδία.

Χ.Π.: 'Ακριβώς. Έχουμε κι έδω ένα δείγμα αιμοδότησης τής παράδοσης. 'Η άρχή του ήταν να ακούγεται ο στίχος. Τόν άλεξανδρινό στίχο τόν εκμεταλλεύτηκε με διάφορους τρόπους. 'Ενα παράδειγμα δραματοποίησης τών ήχων: Στή Φαίδρα του Ρασίν υπάρχει ο στίχος: *Aricie a son coeur! Aricie a sa foi!* (ή 'Αρισί έχει τήν καρδιά του ή 'Αρισί έχει τήν πίστη του, τής είναι πιστός). Και ακολουθεί: *Ah, Dieu!* ("Αχ Θεοί). "Όταν τό πρόφερε αυτό ή Φαίδρα, ακούγονταν τά έφτά α σχεδόν τραγουδιστά, σάν ξέσπασμα άπελπισίας. Θέλω να πώ, ότι ή ανανέωση τής προσωδίας γινόταν μέσα από τήν προσωδία, μιά μουσικότητα που συνειρμικά περνούσε άπ' τήν τραγωδία, τό γιαπωνέζικο *No* ως τήν όπερα κι ως τήν άναρθρή κραυγή του πάθους ή τής καταστροφής. 'Η Ιστορία τών μορφών, ή αναδίφηση τών παθών και ή ίδια ή Ιστορία ήταν μέσα στο λόγο και στην έκφορα του λόγου όπως και στή συμπεριφορά τών σωμάτων. "Αλλωστε είχε γράψει ότι τό θέατρο είναι «ό χώρος όπου ένας λαός έρχεται ν' ακούσει τή γλώσσα του». "Ότι είναι τό εργαστήρι τών κινήσεων και τών λόγων τής κοινωνίας και συγχρόνως αυτό που συντηρεί τις άρχαιες μορφές έκφρασης. Αυτά, σέ αντίθεση με τήν τηλεόραση που αναπαράγει και έπιστρέφει στο θεατή τή φυσική, άποδεκτή και «άναγνωρίσιμη» εικόνα του. Θεωρούσε ότι με τό να αντικαθιστά κανείς τις σωματικές και τις φωνητικές συμπεριφορές δίνει ένα χαστούκι στο γούστο του κοινού κι αυτό έχει τεράστια πολιτική σημασία. Μισούσε τό προκατασκευασμένο, τό στερεότυπο, τήν εδκόλια που φτωχάινει. Γι' αυτό, όταν έμαθε ότι στην Ελλάδα έπιβλήθηκε τό μονοτονικό, μου 'γραψε: «Σās δυσκολεύουν οι τόνοι; Τότε γιατί όχι άγγλικά; Είναι πιό εύκολα». Αυτός θρηνούσε ακόμα τό άπαρέμφοτο. Τό θεωρούσε μεγάλη άπώλεια για τά νέα έλληνικά. Μάλιστα, νομίζω για να μάς πειράξει, έχει γράψει ένα ποίημα που παίζει με άπαρέμφατους τύπους και με τήν ίδια τή λέξη άπαρέμφοτο και τό επιγράφει: «Ποίημα που δέν μπορεί να μεταφραστεί στα νέα έλληνικά». Για να τελειώνω, ανανέωση για τόν Βιτέζ ήταν τό καθάρισμα τής σκουριάς, όχι τό πέταγμα του άγάλματος. 'Ο αντικομοφορισμός του ήταν ρήξη και με κάποια κλίση του αντικομοφορισμού. 'Από κει και πέρα, πολλά που φαίνονται αντιφατικά εξηγούνται. Αυτό που λέει «έθνική παράδοση» π.χ. έμπεριείχε και τήν επαναστατική και τή σοσιαλιστική παράδοση τής Γαλλίας — στο θέατρο, τόν

Κοπώ, τόν Ντυλέν, τόν Ζουβέ, τόν Βιλάρ, μιά κληρονομιά που ήξερε να εκτιμήσει και να αξιοποιήσει. 'Η άγάπη του στον πολιτισμό τής Γαλλίας συνδυαζόταν με τό διεθνισμό του. 'Ηξερε να εκτιμά τούς πολιτισμούς τών άλλων και είχε μιά άδηφαγία να τούς γνωρίσει. Τήν εποχή τής πολιτιστικής επανάστασης στην Κίνα, ήταν έξω φρενών όταν άκουγε τούς Γάλλους να λένε: ή Κίνα είναι άλλο πράγμα δέν μπορούμε να καταλάβουμε εμείς αυτές τις νοοτροπίες, έπομένως καλύτερα έχει. Πίστευε ότι τό έγκλημα είναι έγκλημα και τό ψέμα ψέμα, παντού. 'Εχει γράψει ότι τόν πιάνει φρίκη μ' αυτή τήν ιδέα, πώς τάχα υπάρχουν άπαγορευτικές διαφορές, έτσι που να μην μπορεί να καταλάβει τούς άλλους. «Λοιπόν δέν θα καταλάβαι τις γυναίκες επειδή είμαι άντρας, και τούς 'Αφρικάνους επειδή είμαι Εύρωπαίος; Στην κυριολεξία με τρελαίνει αυτό. "Αν πρέπει να σκεφτώ έτσι, δέν μπορώ πιά να ζήσω. 'Η ίδια ή ουσία τής ύπαρξης μου στηρίζεται στη δυνατότητα να μεταφράζω (...). 'Η ιδέα ότι δέν μπορούμε να μεταφράζουμε μου είναι άπαράδεκτη». 'Ερχόμαστε πάλι στο θέμα τής μετάφρασης με τή διπλή σημασία τής. Μεταφράζω ίσον κοινωνώ, κατανοώ και προσφέρω στους άλλους.

Δ.Κ.: Αυτή ή στάση του φαίνεται και από τό γεγονός ότι συναναστρεφόταν πολλούς ξένους και συνεργαζόταν με ξένους.

Χ.Π.: Φυσικά. Κι αυτό, όχι μόνο για τήν προετοιμασία του έργου, τό σκηνικό, τή μουσική, ή περίπτωση του Κόκκου και του 'Απέργη, που άλλωστε είχαν κι ένα όνομα. Χρησιμοποιούσε άγνωστους ξένους ήθοποιούς, άπ' όλα τά πλάτη και τις φυλές, κάτι σχεδόν άδιανόητο στη Γαλλία, και λόγω τής άνεργίας αλλά κυρίως τής προφοράς. Ξέρουμε πόσο άσκημα είναι τά άνακλαστικά τών Γάλλων με τις προφορές. 'Ο Βιτέζ εκμεταλλεύονταν και τις προφορές. Τις έκανε οργανικό στοιχείο τής παράστασης, σηματοδοτούσε μέσα άπ' αυτές άλλες συλλογικότητες και συμπεριφορές, άνακαλούσε Ιστορικές μνήμες ή ύπαινισσόνταν κάτι παράξενο, όπως έγινε με τόν άξέχαστο 'Αγγλο Κόλλιν Χάρις, που έκανε αυτό τό άγόρι με τόν περιεργο ψυχισμό στην *Παρέλαση* τής 'Αναγνωστάκη. 'Ηξερε ν' άντλεί άπ' τόν καθένα, άπ' τις ιδιομορφίες, άπ' τά έλαττώματα, φυσικά ή άλλα, όταν διέβλεπε ένα πάθος. 'Ηξερε ν' άντλεί άπ' τις δυσκολίες, να τις κάνει έρέθισμα, όπως όταν έπαιζε σ' εκείνες τις άπιθανες αίθουσες στη γειτονιά. Κι ακόμα, ήξερε να πιάνει από κάπου τό ώραίο που άλλοι δέν έβλεπαν και να κάνει τούς ανθρώπους ν' άνθίζουν. 'Η Νάντα Στραγκάρ μου εξομολογόνταν, ήταν τότε είκοσι χρονών, ότι στη σχολή τή βάζανε να παίζει ρόλους καρατερίστας, γρηές, κι είχε πιά σχεδόν καμπουριάσει. «'Ηρθε, λέει, ο 'Αντουάν και μου είπε "είσαι ώραία". Και μου έδωσε να κάνω άλλα πράγματα. Και έγινε ώραία». 'Ετσι άλλά. 'Από τότε ή Νάντα έχει παίζει μεγάλους ρόλους του διεθνούς ρεπερτορίου. Είναι αυτή που έκανε Λουκρητία Βοργία στο 'Ηρώδειο.

'Επίσης, κάτι άλλο χαρακτηριστικό του ήταν ή έμπιστοσύνη στο τυχαίο ή σέ κάτι αυ-

'Ανακαλύπτω ότι όλόκληρη ή ζωή μου (...) έχει τραφεί από τήν πολιτική. 'Όλη μου ή δουλειά στο θέατρο, έπίσης. Δέν θα γλιτώσω πιά.

'Ο άρρηκτος δεσμός τής τέχνης με τήν πολιτική διαλύεται και άποκαθίσταται άδιάκοπα. 'Η πολιτική δέν βρίσκεται πάντα στην καθαρή έκφραση τών ιδεών· πιό συχνά στην κριτική τών μορφών. Και οι μεγάλες μορφές τής Δεξιάς και τής 'Αριστεράς υπάρχουν ύπογεια κάτω άπ' όλη τή ζωή του θεάτρου.

Τό θέατρο μπορεί να συγκριθεί, περισσότερο άπ' όλες τις άλλες τέχνες, με τήν πολιτική και με τόν πόλεμο, γιατί πραγματοποιείται μέσα στο χρόνο. Ζεί με νίκες, με ήττες, με στρατηγικές, και τά μέγαλα έργα του θεάτρου είναι πολιτικές πράξεις.

"Εξησα ως τά τώρα τή ζωή μου στην τέχνη άποκλειστικά σέ μιά χώρα όπου κυβερνά ή Δεξιά. Συνήθιζες τελικά στην ιδέα ότι τό θέατρο δέν υπάρχει παρά για να ύποκαθιστά τήν 'Ιστορία. 'Αλλά τά χρόνια που έρχονται είναι πρωτάκουστα. 'Η ευθύνη μας γίνεται πιό βαριά.

'Εμπρός, ακόμα λιγότερη άνάπαυση.

'Απ' τόν έπίλογο του βιβλίου του 'Αντουάν Βιτέζ «'Από τό Σαγιό στο Σαγιό», που έκδόθηκε τό 1981).

θαίρετο πού γινόταν καταλύτης. Θα αναφέρω ένα περιστατικό. Έπρόκειτο ν' ανεβάσει στο Σαγώ το βιβλίο του Μισέλ Τουρνιέ *Παρασκευάς ή η πρωτόγονη ζωή*, αυτή την «αντιστροφή» του *Ροβινσώνα Κρούσου*. Όχι διασκευασμένο για το θέατρο — αυτή είναι μία άλλη ιστορία, ανέβαζε τὰ κείμενα όπως ήταν. Τέλος πάντων. Είχε γίνει η διανομή, ωστόσο το τηλέφωνο δέν σταματούσε. Νέοι ήθοιοι εκλιπαρούσαν για κάποιο ρολάκο. 'Ο Βιτέζ στενοχωριόταν αλλά είχε πιά εκνευριστεί. 'Ημουν εκεί και δουλεύαμε. Τέλος, τόν άκούω νά λέει ενοχλημένος: «Μά επιτέλους, τί θέλετε, δεσποινίς. Δέν υπάρχει ρόλος. Τί θά κάνετε δηλαδή;». Κι εκείνη: «'Ισως θά μπορούσα νά κάνω τό νησί». Έγινε φως. Άλλαξε δλόκληρη τή σκηνοθεσία.

Βεβαίως, τυχαίο δέν θά πεί τίποτα. Πρέπει νά 'σαι έτοιμος νά τό δεχτείς, άνοιχτός, αλλά και ν' άκουπάει σέ κάτι μέσα σου. Για τόν Βιτέζ ή ιδέα ότι τό θέατρο είναι τό σώμα του ήθοιοιού και ή φωνή του, ότι όλα του κόσμου τούτου, μαζί και τά όνειρα, μπορείς νά τά δείξεις μέ τό σώμα του ήθοιοιού ήταν κυρίαρχη στή δουλειά του. Γράφει σ' ένα ποιήμά του (μεταφράζω πρόχειρα): «*Χάρη σέ σένα κατάλαβα πώς τό σώμα μας είναι ό ίδιος ό κόσμος. Και γι' αυτό δέ θά δείξω ποτέ τίποτ' άλλο από σώματα και νά παίξουν τά σώματα μέ τά σώματα και μέ τίς φωνές τους στό κρεβάτι του θεάτρου*».

Δ.Κ.: Άς επανέλθουμε στίς «φωνές τους»... Έλεγεσ προηγουμένως έν άρχή ήν ό Λόγος...

Χ.Π.: Και ό Λόγος σάρξ έγινετο!

Δ.Κ.: Θά 'θελες νά πεις γενικά τί νομίζεις ότι χρωστάς στόν Βιτέζ ως πρός τό λόγο και συγκεκριμένα σέ δ, τί άφορᾶ τή μετάφραση;

Χ.Π.: Χρωστώ τά πάντα. Έβγαλε πολλούς μαθητές στό θέατρο, θέλω νά συγκαταλέγομαι ανάμεσα στους μαθητές του. Δέν μ'άς επιτρέπει ό χώρος νά μ'οδμε σέ τεχνικές λεπτομέρειες, θά σταθώ σέ μερικές άρχές, μ'όλο τόν κίνδυνο νά είμαι δογματική. Πρώτα από όλα, έμαθα νά εκτιμώ τό ήθος του μεταφραστή. Ξέρω, ή λέξη είναι φθαρμένη, αλλά συνήθως δέν μιλάμε για ήθος του μεταφραστή. Αυτό σχετίζεται και μέ τίς επιλογές του μεταφραστή — έδώ όμως υπάρχει ένα πρόβλημα βιοπορισμού πού δέν μου επιτρέπεται νά άγνοήσω—, κυρίως όμως μέ τήν τιμιότητα του άπέναντι στά κείμενα. Μισώ τή δημιουργική μετάφραση, τή μετάφραση πού «καπελώνει» τό πρωτότυπο μέ διάφορους τρόπους. Διορθώνει, διανθίζει, προβάλλει τό πρόσωπο του μεταφραστή, κλείνει τό μάτι στόν αναγνώστη ή στό θεατή μ' ένα υπαινιγμό στήν επικαιρότητα, μ' ένα έξογκωμένο άστείο, μέ ώραία εύρήματα, μέ «ώραία ελληνικά» τέλος. Όλοι θά πουν: ένα κείμενο πού ρέει. Άλλά και γιατί πρέπει νά ρέει ή μετάφραση όταν τό πρωτότυπο δέν θέλει νά ρέει;

Φαντάζεσαι έναν Μπέκετ πού «ρέει»; Γιατί πρέπει νά 'ναι γλωσσικά πλούσια ή μετάφραση όταν τό κείμενο θέλει νά 'ναι λιτό; Δέν μπορώ ν' άκούσω για ποιότητα μετάφρασης ανεξάρτητα άπ' τό πρωτότυπο. Δέν άρνούμαι ότι υπάρχουν θαυμάσια κείμενα στά ελληνικά, πού έχουν γράψει ιστορία, π.χ. περίπτωση μεταφράσεων του Λόρκα. Δέν

είναι μόνο Λόρκα, είναι και Έλύτης είναι και Γκάτσος. Έκεί σέβομαι τό καινούργιο έργο. Είναι οι σπάνιες περιπτώσεις, όπως ή μετάφραση του Φάουστ από τόν Ζεράρ ντέ Νερβάλ π.χ. Δέν μιλω λοιπόν για εξαιρέσεις, πού συνδέονται μέ μεγάλα αισθητικά ρεύματα, όπως εκείνο του γαλλικού ρομαντισμού ή, ως πρός τά δικά μας, μέ τό πρότυπο του δημοτικού τραγουδιού πού επικράτησε στό μεταπόλεμο. Για νέες δημιουργίες δηλαδή μέ συνειδητό προσανατολισμό. Άρκει νά τό ξέρουμε. Έγώ θά έγραφα π.χ.: *Ό κύκλος μέ τήν κιμωλία* των Μπρέχτ - Έλύτη. Δέν είναι κακό, ειλικρινά. Όμως τό τρέχον είναι άλλο. Γι' αυτό λέω, δέν θέλω νά δογματίζω, θέλω μόνο νά πω τί πιστεύω έγώ σήμερα και σέ ποιο βαθμό ή συνάντηση μέ τόν Βιτέζ μέ ύποψίασε για δλ' αυτά σέ χρόνια δύσκολα, όπου οι άμεσες πολιτικές σκοπιμότητες έσπρωχναν σέ αντίθετη κατεύθυνση. Παρένθεση: Είναι αυτονόητο ότι δέν μιλω για τίς άγοραίες μεταφράσεις πού κυκλοφορούν. Έκεί ούτε ώραία ελληνικά υπάρχουν μέ εισαγωγικά ή χωρίς, ούτε καν ελληνικά. Άλλη ιστορία.

Τίθεται λοιπόν τό ζήτημα τής πιστότητας πού νομίζω στίς μοντέρνες μεταφράσεις στήν Ευρώπη κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος. Πιστότητα όμως είναι ένας λόγος. Σέ τί άπ' όλα, λέει ό Μουνέν, στό νόημα, στίς λέξεις, στό ύφος, στό ρυθμό, στή ρίμα; Και χίλια δυό άλλα. Πρέπει νά κάνεις κάθε φορά τίς επιλογές σου. Νά κρίνεις τί κυριαρχεί για τό αισθητικό αποτέλεσμα. Τό ίδιο ισχύει ακόμα και για λέξεις μέ διπλή ή διφορούμενη σημασία. Ό Κλωντέλ, μεταφράζοντας *Όρέστεια*, στάθηκε μπροστά στή λέξη «άγωνία» άμήχανος, μιά και πρόκειται συγχρόνως για τήν καθημερινή άγωνία, αλλά

καί γιά τήν ἐπιθανάτια ἀγωνία. Ἐγραψε λοιπόν καί τά δύο: «quelle angoisse, quelle agonie». Δέν μπορείς ὁμως νά κάνεις κατάχρηση. Πρέπει νά διαλέγεις.

Ἐνα θέμα πιά σημαντικό εἶναι ἡ ἀπόσταση πού δημιουργεῖς σέ σχέση μέ τό πρωτότυπο. Τά πράγματα συμβαίνουν σ' ἕναν ἄλλο χώρο καί σέ μιά ἄλλη ἐποχή. Πόσο τό ἀπομακρύνεις τό κείμενο ὥστε νά γίνεται ἀντιληπτό ὄλο τό ἱστορικό βάθος του καί ἡ πολιτισμική του ἰδιαιτερότητα, δείχνοντας ὅτι αὐτά συμβαίνουν π.χ. σέ μιά ρώσικη ἐπαρχία τοῦ 19ου αἰώνα καί ὄχι στή Θεσσαλία σήμερα καί πῶς συγχρόνως τό πλησιάζεις, τό φέρνεις κοντά μέ ἄλλα μέσα, ὥστε τό ποιητικό ἢ τό δραματικό στοιχεῖο του νά ἀγγίζει τόν σύγχρονο ἀναγνώστη ἢ θεατή;

Ἡ μετάφραση στά καθ' ἡμᾶς προδίδει τό κείμενο καί ἐπιπλέον εἶναι συνήθως φολκλωρική. Ἄλλά καί ἡ συστηματική σηματοδότηση τοῦ ἄλλου χώρου μπορεῖ νά προσδώσει ἕναν ἐξωτισμό, κάτι τό ἀξιοπεριέργο πού πάλι προδίδει καί σκεπάζει τήν οὐσία.

Δ.Κ.: Ἀσφαλῶς ἀναφέρεσαι στό Θεῖο Βάνια.

Χ.Π.: Ναι, ἦταν μιά ἐνδιαφέρουσα ἐμπειρία, καί εὐτυχῶς εἶχαμε τίς ἴδιες ἀνησυχίες μέ τόν Δευτέρη Βογιατζή. Ἄλλωστε ἡ μετάφραση καθορίζει σέ μεγάλο βαθμό τή σκηνοθεσία καί ἐπρεπε συγχρόνως ν' ἀντιμετωπίζουμε μιά παράσταση. Εἶναι συναρπαστικό. Ἄλλη μιά βιτεζική ταύτιση τῆς μετάφρασης καί τοῦ σκηνοθέτη. Ἄλλά τά ἴδια προβλήματα εἶχα καί μέ τά μυθιστορήματα τοῦ Τσίρκα στά γαλλικά. Ἑλληνες ναυτεργάτες π.χ. διαφορετικῶν προελεύσεων, νησιῶτες κυρίως βρίσκονται στή Μέση Ἀνατολή, μιλοῦν μιά λαϊκή γλώσσα — ἡ ταξική ὁμιλία, ἡ

διαφοροποίηση τοῦ λόγου τῶν ποικίλης προελεύσεως ἡρώων στόν Τσίρκα, ἡ ταξική ὁμιλία ὅπως καί ἡ κομματική γλώσσα εἶναι ἕνα ἀπό τά μεγάλα προσόντα τοῦ βιβλίου. Παρασύρθηκα ὁμως. Πῶς αὐτούς λοιπόν τοὺς ναυτικούς θά τοὺς βάλεις νά μιλοῦν κάπως διαφορετικά, ἀποφεύγοντας ὁμως ἀντιστοιχίες πού θά εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νά τοὺς βλέπει ὁ γάλλος ἀναγνώστης καθισμένους σέ κάποιο καφενεδάκι τῆς Μασαλίας; Τό λέω, γιατί πολλοί τίς ψάχνουν ἀκριβῶς αὐτές τίς ἀντιστοιχίες. Ἄργκό χρησιμοποιοῦν οἱ ἥρωες στό γαλλικό βιβλίο; Τῆ γλώσσα τῶν Ἑξαρχείων θά σοῦ βάλει κάποιος Ἑλληνας μεταφραστής. Καί θεωρεῖται ἐπιτυχία. Φυσικά αὐτές οἱ ἰσορροπίες δέν εἶναι εὐκολες. Ὑπαινίχθηκα ἑσποῖες δυσκολίες. Ὁ καθένας δίνει λύσεις λιγότερο ἢ περισσότερο εὐτυχεῖς. Σημασία ὁμως γιά τή λύση εἶναι νά τίθενται τά ἐρωτήματα. Ὁ Βιτέζ ξάφνιαζε πάντα μέ τοὺς συλλογισμούς του, ἀμφισβητοῦσε τά αὐταπόδεικτα. Δίδασκε μέ τή στάση του ὅτι τίποτα δέν πρέπει νά θεωροῦμε λυμένο ὅπως καί τίποτα δέν εἶναι ἄλυτο. Αὐτό ἦταν τό μάθημα τῆς μεγάλης συνάντησης.

Ἀρχίσαμε καί τελειώσαμε τήν κουβέντα μας μέ τή συνάντηση καί μέ τή μετάφραση. Θά σέ παρακαλοῦσα τώρα ν' ἀντιγράψεις λίγους στίχους του, ἕτσι ὅπως εἶναι, ἀμετάφραστους, γιατί ὁ θάνατος εἶναι ἀμετάφραστος. Μόνο αὐτός.

La séparation —disais-je—, c' est cela: le même sens et non point le sens inverse, même sens, et parallèlement, les autres croient que nous marchons l' un à côté de l' autre, et pourtant nous ne nous rencontrerons plus.

ΡΙΤΣΟΣ, ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ, Η ΕΛΛΑΔΑ, ΗΛΕΚΤΡΑ ΙΙΙ

Ἡ τρίτη σκηνοθεσία τῆς *Ἡλέκτρας*, εἴκοσι χρόνια μετά τήν πρώτη, δέν θά περιλαμβάνει τά ἀποσπάσματα ἀπό τήν ποίηση τοῦ Ρίτσου, πού ἀκούγονταν μέσα σέ παρενθέσεις στή δεύτερη. Ἄλλά ὁ Ρίτσος θά εἶναι παντοῦ παρών μέ τό πνεῦμα του. Αὐτή ἡ ὀπτική τῶν χαρακτήρων εἶναι ἡ δική του· καί ὁ καφές, τά λεφτά στό συρτάρι τῆς τουαλέτας, ὅπου ἡ Κλυταιμνήστρα βάφει τά «κυκλαμένα» νύχια τῶν χεριῶν καί τῶν ποδιῶν της, εἶναι δικά του· καί ἡ γριά παιδίσκη, κλεισμένη στό βαθύβουο θόλο τῆς φωνῆς της, σάν τό γλωσσίδι τῆς καμπάνας, πού χτυπιέται καί χτυπάει τήν καμπάνα, κι αὐτό δικό του. Ἄλλά ὄχι γιά νά ποῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι αἰώνια καί ὅτι τίποτα δέν ἀλλάζει. Ὅχι, μᾶλλον γιά νά προσοικειωθοῦμε τό παρελθόν, τήν ἀρχαία ποίηση, τήν Ἑλλάδα τῶν ἀγαλμάτων, νά τήν καταλάβουμε, νά τήν καταστήσουμε οἰκεία.

Καί μαζί ὁ Τσαρούχης, ὁ ζωγράφος πού σίγουρα κουβαλάει —φτάνει νά τόν δεῖ κανεῖς— ὀλόκληρη τήν ἱστορία τοῦ τόπου, ὅπως θά ἔπρεπε νά ἦταν πάντα. Εἶναι ζήτημα ἂν ἡ

στολή τῶν ναυτῶν ἀλλάξε ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Περικλή.

Σάν μιά ἀσκηση προφορᾶς. Μόλις προφέρουμε στά νέα ἑλληνικά τά ἀρχαία κείμενα, ἡ ἀρχαία γλώσσα ξαναγεννιέται, καταλαμβάνουμε ὅτι ἦταν ἡ ἴδια γλώσσα, ἔστω κι ἂν εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶχαν ἄλλη προφορά· διαβάζοντας Σοφοκλή ὅπως θά διάβαζα Καβάφη, τόν ἀποσπῶ ἀπό τό σάβανο τῆς ἐρασμιακῆς προφορᾶς· τόν ἀκούω σάν μιά μακρινή διάλεκτο τῆς σημερινῆς γλώσσας (ἢ μᾶλλον τό ἀντίθετο, ἐμεῖς εἴμαστε ἡ διάλεκτος) ἀλλά αὐτή τουλάχιστον εἶναι ζωντανή. Στό θέατρο, ὅπως καί μέ τήν προφορά, ἔχουμε νά κάνουμε κάτι ἀνάλογο· διαβάζω τήν *Ἡλέκτρα* καί σκέφτομαι: ναι, ἐκεῖ ἄνοιγαν ἕνα παράθυρο· ἐκεῖ διψοῦσαν· ἐκεῖ αὐτό τό ἀγόρι πού ἦρθε ἀπό μακρινή χώρα ἐκτελοῦσε ἕνα ἐγκλημα, σάν αὐτά πού διαβάζουμε στίς ἐφημερίδες· μαθαίνω τήν ἱστορία· προσπαθῶ νά μή φοβᾶμαι τήν ἱστορία περισσότερο ἀπό τή Γραμματική — ὁ ἀόριστος δεύτερος, ἡ ἀπαρεμφατική πρόταση, ἡ μέση φωνή.

Ἄποσπασμα, «ἀπό ἕνα σημειωματάριο»
φθινόπωρο — χειμῶνα
1985-86
(περιοδικό «L' art du Théâtre»
No 4, ἀνοιξή 86)

Για την Παρέλαση της Λούλας Αναγνωστάκη

Πρώτα-πρώτα ήταν ένας τρόπος να αγωνιστούμε ενάντια στις αντιξοότητες, τις δυσκολίες της ζωής. Νά αποδείξουμε ότι μπορούμε πάντα να κάνουμε θέατρο, ότι αρκεί γι' αυτό ένα ποίημα και το σῶμα και η φωνή των ἡθοποιῶν. Είμαστε πολύ φτωχοί τότε. Θυμάμαι τὰ λόγια που είπα στον Κόλιν και την Μπριζίτ τη μέρα που τους μίλησα για την Παρέλαση στὰ 1968, θυμάμαι με ἀκρίβεια τὸ μέρος, ὁδὸς Βωζιζάρ, στὸ μετρό Βολονταίρ. Γυρνούσαμε με τὰ πόδια ἀπὸ τὴ σχολὴ Λεκὸκ, μετὰ τὸ μάθημά μου, καὶ τούς είπα: «Θά προσπαθήσουμε νὰ κάνουμε θέατρο, οἱ τρεῖς μας, μπορεῖ καὶ νὰ μὴ φτάσουμε ὡς τὴν παράσταση ἀλλὰ τουλάχιστον θά 'χουμε αὐτὴ τὴν ἐμπειρία, θά 'χουμε περάσει μαζί αὐτές τις στιγμές. Καὶ μόνο μετὰ, δταν ἀρχίσαμε νὰ παίζουμε, καταλάβαμε ὅτι αὐτὴ ἡ παράσταση ἦταν μιά κανονικὴ παράσταση, τὴν συγκρίναμε μάλιστα μετὰ τις πιὸ σημαντικές, θυμᾶσαι.

Ξαναπαίρνω κουράγιο κάθε φορά που θυμᾶμαι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς Παρέλασης, γιατί ἀντλῶ ἀπὸ κεί τὴ βεβαιότητα ὅτι μπορούμε πάντα νὰ κάνουμε θέατρο, ὅπως μπορούμε πάντα νὰ γράφουμε ποιήματα, φτάνει τὸ χαρτί καὶ τὸ μολύβι (τὸ ξέρω, ὑπάρχουν περιστάσεις ὅπου σοῦ στεροῦν ἀκόμα καὶ τὸ χαρτί καὶ τὸ μολύβι). Ξέρω τί κίνδυνος ὑπάρχει σ' αὐτὴ τὴ διαβεβαίωση (ὅτι μπορεῖ κανεὶς πάντα νὰ παίξει, ἔστω καὶ χωρὶς μέσα), εἶναι σὰν νὰ δικαιολογῶ τὴν πολιτικὴ λιτότητα τῶν κυβερνήσεων που χαίρονται νὰ βλέπουν τούς καλλιτέχνες τόσο φρόνιμους, τόσο ὀλιγαρκεῖς, ἀλλὰ τί νὰ γίνε;

Αὐτὴ ἡ μάχη τοῦ θεάτρου ἐνάντια στις ἀντιξοότητες, στὴ σκληρότητα τῶν καιρῶν, πῆγαινε μαζί μετὰ τὴ μάχη μας ἐνάντια στὴν πολιτικὴ ἀπελπισία. Ὁ οὐρανὸς ἦταν τότε μαῦρος πάνω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ, τὸ θυμᾶσαι, δέν ἀπελπίστηκα ποτέ, προσπαθοῦσα νὰ σᾶς ἐγκαρδιῶν (ἦταν ἴσως εὐκολογία μὲν, πάντως τὸ ἔκανα ἐλικρινᾶ). Τὸ νὰ παίζουμε τὴν Παρέλαση ἔτσι, ἔδῳ κι ἐκεῖ, στὰ πιὸ περιεργὰ μέρη, ἦταν σὰν νὰ καταθέτουμε μιά μαρτυρία, νὰ ζοῦμε, νὰ ἐπιμένουμε. (...)

Θυμᾶμαι ἀκόμα πῶς ἀφομοίωνα με ὅλες τις ἐξωτερικὲς ἐνοχλήσεις, π.χ. τὸ θόρυβο τοῦ δρόμου. Ἐκανα αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη — εἶναι ἀπλὸ ἀλλὰ προηγουμένως δέν τὸ εἶχα ποτέ σκεφτεῖ. Παίζουμε, καὶ στὸ δρόμο περνᾶει ἓνα αὐτοκίνητο· λοιπὸν λέμε στὸν ἑαυτό μας: δέν πρέπει νὰ ἐνοχληθεῖς ἀπ' αὐτὸ τὸ αὐτοκίνητο, πρέπει νὰ τὸ ὑποδεχτεῖς, νὰ ἀνοιχτεῖς στὰ τυχαῖα συμβάντα τοῦ κόσμου, νὰ ἀκούσεις αὐτὸ τὸ θόρυβο, νὰ σταματήσεις, νὰ διακόψεις τὸ κείμενο καὶ τὴ δράση, κι ἔτσι νὰ κάνεις τούς θεατὲς νὰ τὸν ἀκούσουν, νὰ τούς τὸν προσφέρεις. Νά προσφέρεις τούς κοινούς θορύβους, τὰ κοινὰ ἀντικείμενα τῶν αἰθουσῶν ὅπου παίζαμε, νὰ με-

τατρέψεις τὸ σίδηρο σὲ χρυσάφι, τὸ νερὸ σὲ κρασί, νὰ μεταμορφώσεις τὴν καθημερινότητα σὲ τελετουργία, αὐτὴ ἦταν ἡ δουλειά μας.

Κι ἀκόμα, ὅλα τὰ εἶχαμε μαζί μας, πάνω μας, δέν ὑπῆρχε σκηνικό, τὴν πολυθρόνα τὴ βρῖσκαμε ἐπὶ τόπου, μιά ὀποιαδήποτε καρέκλα — ἦταν ὁ κανὼνας νὰ χρησιμοποιοῦμε αὐτὸ πού ὑπάρχει κι ὄχι νὰ μεταφέρουμε τὸ μικρὸ μας κόσμο. Μεταφέραμε μόνο τούς ἑαυτούς μας, τὴ μνήμη τῶν ἡθοποιῶν, τὸ κείμενο τῆς Λούλας.

* Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντουάν Βιτέζ στὸν Νικηφόρο Παπανδρέου με ἡμερομηνία 9.3.1980. (Δημοσιεύθηκε στὰ Θεατρικὰ Τετράδια, ἀριθ. 3).

Ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ σύγχρονη τραγωδία

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τὸ 1966, μ' ἀπασχολοῦσε κυρίως τὸ θέμα τῆς νομιμότητας καὶ τοῦ σφετερισμοῦ, τοῦ ἐγκλήματος πρὸς ἐξιλέωση. Καὶ σκεφτόμουν συγχρόνως τὸν πόλεμο τῆς Ἀλγερίας καὶ τὸ σταλινισμό. Οἱ θεατὲς, δταν παίζαμε τὸ ἔργο στὴν Ἀλγερία, ἀντέδρασαν σὰν νὰ 'χε γραφτεῖ τὸ κείμενο γι' αὐτούς. Οἱ Ἀλγερινοὶ εἶδαν σ' αὐτὸ τὴ δική τους ἱστορία κι εἶχαν δίκιο. Ἡ Ἡλέκτρα εἶναι μιά γυναίκα που περιμένει τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἐκδικητῆ, τὴν ἀποκατάσταση τῆς νομιμότητας. Δέν ξέρουμε ἀπὸ πότε. Αὐτὴ ἡ ἀσάφεια εἶναι πιὸ τονισμένη στὴ σημερινὴ παράσταση ἀπ' τὰ κείμενα τοῦ Ρίτσου, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ χρόνος εἶναι παλινδρομικός, ἀπερίοριστος — καὶ ξαφνικὰ σκέφτομαι τὸν Ντεσσόν: «Στὸ χθεσινὸ ταχυδρομεῖο θά τηλεγραφήσεις». Μπορεῖ νὰ περιμένει εἴκοσι χρόνια, ἑκατὸν εἴκοσι πέντε, τρεῖς χιλιάδες χρόνια. Ἡ Ἀλγερία πάντως περιμένε τὸ γυρισμὸ τοῦ Ὁρέστη ἑκατὸν εἴκοσι πέντε χρόνια. Ὅσο γιὰ τὸ σταλινισμό, δέν ξεκαθαρίσαμε ἀκόμη τούς λογαριασμούς μαζί του, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἐπίσης σκέφτομαι τὴν Ἡλέκτρα, γιατί ἡ Ἡλέκτρα βεβαιώνει ὅτι «ὅλα τελικὰ μαθαίνονται», ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀνρί Ἀλλέγκ (βλέπετε τ' ἀνακατεύω ὅλα), κι ὅσο κι ἂν θάβουμε τὰ ἐγκλήματα κάτω ἀπὸ ἓνα βουνὸ ψέματα, τὸ θαμμένο ἐγκλημα ἀργὰ ἢ γρήγορα κάνει νὰ σαπίσει τὸ βουνό, πού θά καταρρεύσει. Ὅλα μπορεῖ νὰ ἔχουν καλὰ ταχτοποιηθεῖ καὶ ἡ ἡσυχὴ συνείδηση νὰ ἀντικαθιστᾶ τὴν παραμένη, κι ὁμως αὐτοὶ που νομίζουν ὅτι εἶναι ζωντανοὶ εἶναι κιόλας νεκροὶ ἐξαιτίας τοῦ ἀρχικοῦ μὴ ἐξιλεωμένου ἐγκλήματος, θέλω νὰ πῶ τοῦ μὴ ἐξηγημένου. Γιατὶ στὴ δική μας πολιτικὴ σκέψη ἡ «ἐξιλέωση» δέν ἔχει νόημα ἂν δέν εἶναι «ἐξήγηση». Ὅσο τὸ ἐγκλημα δέν ἐξηγεῖται, τὸ βουνὸ ἐξακολουθεῖ νὰ σαπίζει. Εἶναι ἓνας ἀπ' τούς λόγους γιὰ ν' ἀνεβάσω τὴν Ἡλέκτρα.

* Ἀπόσπασμα ἀπὸ συνέντευξη τοῦ Ἀντουάν Βιτέζ στὸν Νικηφόρο Παπανδρέου, στὸ ἀντιδικτατορικὸ περιοδικὸ τοῦ Παρισιοῦ L' Autre Grèce, ἀρ. 3, Ὁκτώβριος 1971, σ. 12-14.

«'Αριστοκρατικό θέατρο για όλους»

Συζήτηση
μέ τόν
σκηνοθέτη
Γιώργο
Σεβαστίκογλου

Δηώ Καγγελάρη: Διδάξατε μαζί με τόν Βιτέζ, στό 'Εργαστήρι του 'Ιβρύ, εκεί όπου «τό τυχαίο γινόταν τέχνη», όπως είχε πει ο 'Ιδιος πρόσφατα, με νοσταλγία. Πώς άρχισε αυτή ή συνεργασία σας;

Γιώργος Σεβαστίκογλου: Γνώρισα τόν 'Αντουάν Βιτέζ τό 1968, τήν εποχή πού ανέβασα γιά πρώτη φορά τόν «'Ορέστη», στό θέατρο τής Ναντέρ. Ήμουν ήδη στό Παρίσι από τό '67 και είχα ένα εργαστήρι στό 'Ινστιτούτο Θεατρικών Σπουδών τής Νέας Σορβόννης. Ένα βράδυ, ο Βιτέζ είδε τήν παράσταση, και μου πρότεινε μετά νά διδάξω μαζί του στό Θεατρικό 'Εργαστήρι του 'Ιβρύ.

Δ.Κ.: Είχατε και οι δύο ξεκινήσει από τό σύστημα Στανισλάφσκι. Ή πορεία σας όμως ήταν τελείως διαφορετική.

Γ.Σ.: 'Ο Βιτέζ ήξερε ότι έρχομουνά από τήν Σοβιετική Ένωση κι ότι εκεί είχα διδαχθεί τό σύστημα Στανισλάφσκι. Και ο Βιτέζ ξεκίνησε από τήν ίδια σχολή. Στά πρώτα του βήματα, είχε παρακολουθήσει τά μαθήματα τής Μπαλασόβα, πού ήταν ή πρώτη πού έθετε στή διδασκαλία τής δραματικής τέχνης, στή Γαλλία, τό θέμα του συναισθηματος. Βέβαια, ο καθένας μας άκολουθήσε στή συνέχεια τελείως διαφορετική γραμμή. Έγώ είχα καταλήξει σέ μία προέκταση τής τεχνικής τής Μπαλασόβα, έχοντας ως άρχή ότι γιά τή διδασκαλία όλων τών συναισθημάτων πρέπει ο ήθοποιός νά γνωρίζει τόν στόχο στόν όποιο ύπακούουν. 'Ο Βιτέζ προσέθεσε στό συναισθημα, πού δίδαξε ή Μπαλασόβα, τό στυλιζάρισμα. Στήν άρχή απόλυτα, δημιουργώντας φανατικούς όπαδούς και φανατικούς έχθρούς.

Δ.Κ.: Οι ήθοποιοί του όνομάσθηκαν «άκροβάτες του κειμένου», και αυτός ο χαρακτηρισμός αποδίδει, πιστεύω, πολύ καλά όλο τό πάθος του Βιτέζ γιά τήν κίνηση αλλά και γιά τόν λόγο.

Γ.Σ.: 'Ο Βιτέζ είχε λατρεία γιά τήν κίνηση και γιά τή γλώσσα, και συγχρόνως τό θάρρος νά έρευνά και νά πειραματίζεται πάνω σέ πολλές τεχνικές. Τήν εποχή πού ξεκίνησε ή σχολή του 'Ιβρύ, ήταν ή βασιλεία του Γκροτόφσκι, του Λίβινγκ Θήατερ, τών Χάπενινγκς. 'Ο 'Αντουάν παρακολουθούσε τά καινούρια ρεύματα, δοκίμαζε νέους τρόπους στή διδασκαλία του ήθοποιού. Οι απόλυτοι πειραματισμοί του ανταποκρίνονταν πολύ στό πνεύμα εκείνης τής εποχής στίς απαιτήσεις ενός κοινού ιδιαίτερα νέου. 'Αλλά και σέ πρόσφατες δηλώσεις του είχε πει ότι ή θητεία του στή σχολή τής Μπαλασόβα ήταν καθοριστική στή διαμόρφωση τής δουλειάς του. 'Ο Βιτέζ πίστευε μέ πάθος στήν παντοδυναμία του έντεχνου θεατρικού λόγου, και όλες του οι έρευνες ξεκινούσαν από μία ριζοσπαστική, άναρχική θά έλεγα, διάλυση του στερεότυπου τύπου έκφώνησης. Είχε ένα ριζοσπαστικό πνεύμα, τολμούσε. 'Από άγάπη στό λόγο, ειρωνευόταν τήν πλαστή γλώσ-

σα, τά έβαζε μέ τή γλώσσα τήν ψευδοθεατρική.

Δ.Κ.: Και ως κομμουνιστή, τόν ένδιέφερε σ' αυτούς του τούς πειραματισμούς νά συμμετέχει τό λαϊκό κοινό.

Γ.Σ.: Τόν είχε άπασχολήσει πολύ πώς θά δώσει ένα «άριστοκρατικής ποιότητας» θέαμα, όπως έλεγε, «γιά τούς πολλούς». Έτσι ξεκίνησε τό θέατρο και τό 'Εργαστήρι στό 'Ιβρύ, μία λαϊκή συνοικία, μέ κομμουνιστή δήμαρχο, λίγο έξω από τό Παρίσι. Δέν είχε όμως προβλέψει ότι στό 'Εργαστήρι του 'Ιβρύ θά πήγαινε πολύς κόσμος, όχι μόνον από τούς κατοίκους τής εργατικής συνοικίας αλλά, προπάντων, άπ' όλο τό Παρίσι. Έρχόντουσαν διάφοροι άπογοητευμένοι από άλλες σχολές, πού είχαν άκούσει τό όνομα του Βιτέζ, μία και είχε ήδη κάνει τίς πρώτες του έρευνες.

Δ.Κ.: Τό 'Εργαστήρι του 'Ιβρύ ήταν τόπος συνάντησης γιά πολλούς ανθρώπους του θεάτρου, διαφόρων ειδικοτήτων.

Γ.Σ.: Τό 'Εργαστήρι δέν ήταν μόνον γιά επαγγελματίες ήθοποιούς, ήταν άνοιχτό γιά όλους. Συχνά, διάφοροι γνωστοί άνθρωποι του θεάτρου έκαναν από εκεί ένα πέρασμα. Θυμάμαι μία φορά είχε έρθει και ο Ντόρτ, οι περίφημος θεωρητικός. Του είχε προτείνει ο Βιτέζ νά κάνει κι αυτός ένα μάθημα «πρακτικό».

Δ.Κ.: 'Αλλά τελικά τόν κέρδισε γιά πάντα ή θεωρία.

Γ.Σ.: Ναι, πήρε άπλώς μία γεύση θεατρικής πρακτικής. Αυτό πού ήθελα νά πω είναι ότι έκτός από τούς μόνιμους μαθητές, πού ήταν περίπου 25, υπήρχαν και οι επισκέπτες. Μερικές φορές τύχαινε νά είναι παρόντες 70 μαθητές. Οι περισσότεροι ήταν φυσικά άκροατές. Είχαμε συμφωνήσει ότι θά δουλεύουμε μέ όρισμένους από τούς τακτικούς σέ κάθε μάθημα, γιά νά μπορεί νά γίνεται τό μάθημα πίο έμπεριστατωμένο. Στήν άρχή δίδασκε δύο φορές τήν εβδομάδα ο 'Αντουάν και δύο φορές έγώ, αλλά όταν δραστηριοποιήθηκε στό Θέατρο του Σαγιά, άραιώσε τά μαθήματα στό 'Ιβρύ.

Δ.Κ.: Παρακολουθούσε τά μαθήματά σας;

Γ.Σ.: Ποτέ δέν ήρθε στήν τάξη μου, ούτε έγώ πήγα στήν δική του. Πιστεύω ότι αυτό έγινε από ευγένεια, από ένα είδος άλληλοσεβασμού. Τό μάθημα ο ένας του άλλου τό βλέπαμε στήν πράξη, στά άποτελέσματα στους μαθητές μας. Οι μαθητές άλλωστε πού παρακολουθούσαν και τό μάθημά του φαινόταν. «Τό έκανε και στόν Βιτέζ» τούς έλεγα. Μέ τούς μαθητές του ο Βιτέζ έκανε και παραστάσεις. Είχε ένα σταθερό πυρήνα και ανάλογα μέ τήν παράσταση πρόσθετε κι άλλους, και όχι μόνον από τό 'Εργαστήρι. Στά πρώτα στάδια, τό στυλιζάρισμα ήταν απόλυτο. Σιγά σιγά όμως ο Βιτέζ άπαλλάχτηκε από τήν ύπερβολή. Αυτό όμως πού θά ήθελα νά τονίσω είναι ότι ο 'Αντουάν Βιτέζ ήξερε νά έκφράζει θεατρικά άκόμη και τήν ύπερβολή. 'Ο 'Ιδιος άλλωστε ήταν θαυμάσιος ήθοποιός, ήξερε τί θά πει ήθοποιός και σέ όλες του τίς σκηνοθεσίες αυτό φαινόταν.

“Όταν σκέφτομαι τή Σχολή, τή βλέπω πάντα σαν έναν κύκλο: είναι «ο κύκλος τής προσοχής». Δέν συμπαθώ τά παιδαγωγικά προγράμματα, τήν κατάταξη σέ σπουδαστικά έτη και διαδοχικά επίπεδα απόδοσης. Ύπάρχει μόνον ο κύκλος· μπορεί νά διαρκέσει όσο θέλουμε, οί μαθητές ανακατεύονται, αρχάριοι μέ προχωρημένους. Τά βλέμματά τους συγκλίνουν πρός τό κέντρο, όπου παίζουμε. Ο δάσκαλος είναι καθισμένος μέσα στόν κύκλο, ο ρόλος του δέν είναι νά πει πώς πρέπει νά παίζεις, αλλά νά γυμνάζει τόν κύκλο στό νά αποσαφηνίζει τά σημεία πού δίνει τό κέντρο. Καί φυσικά, μεταφερόμαστε αδιάκοπα από τό κέντρο στήν περιφέρεια. Μ’ αυτό τόν τρόπο, ή εκπαίδευση του ήθοποιού είναι δημιουργήμα τής ίδιας του τής νοημοσύνης.

«Σκέψεις για τή “σχολή” “L’art du théâtre”
No. 8/Χειμώνας ’87, “Ανοιξη ’88

Στό σημερινό ούρανό μας πού είναι τόσο μαύρος, είναι ίσως παράλογο αλλά ο θάνατος του Στρατή Τσίρκα φάνηκε στά μάτια μου σαν ένας οίωνός. Πιστεύω πώς, αν τό όνομα κομμουνιστής μās μιλά για τιμή, αν ανακαλεί για μās τό άλως τής γής, τότε μπορούμε νά πούμε άληθινά ότι ο Τσίρκας τό έφερε επάξια. Η ζωή του ολόκληρη συνδέθηκε μέ τήν υπεράσπιση και μέ τή διάδοση τής Ίδέας. Ακόμη περισσότερο, μέ τό χρονικό αυτής τής υπεράσπισης και τής διάδοσης και πόσο ήταν δύσκολο, άγωνιώδες και άντιφατικό. “Όλες οί τραγωδίες τής Ελλάδας βρίσκονται στό έργο του μέσα από ένα χώρο πού δέν είναι ή ίδια ή Ελλάδα — ή Έγγύς Ανατολή, ή Αλεξάνδρεια, ή ανατολική Μεσόγειος. Του έλεγα ότι είναι ή μετενάρκωση του άποστόλου Παύλου και γελούσαμε πολύ μ’ αυτό. Θυμάμαι, όταν ήταν άρρωστος, πριν λίγο καιρό, πήγα νά τόν δω στό νοσοκομείο και ήταν μέ τίς πιτζάμες του στό δωμάτιο, και γελάσαμε μέ τήν εικόνα του Άποστόλου Παύλου μέ πιτζάμες. Πράγματι όμως, μπορούμε κάλλιστα νά φανταστούμε ότι ο άπόστολος Παύλος κάποιες ώρες θά φορούσε τίς πιτζάμες

του! Είχα τήν έντύπωση ότι μετενάρκωνε τόν άπόστολο, τήν ιδέα του Άποστόλου. Κάποιου πού δέν έφηυρε τίποτα, πού δέν έφηυρε τήν Ίδέα, αλλά πού μεταφέρει τό Λόγο και πού οργανώνει τή διαδοχή του Λόγου και τής σκέψης ενός άλλου. Πού διασχίζει τή θάλασσα για νά οργανώσει αυτή τή διάδοση. Και πρόκειται για τήν ίδια θάλασσα, στην ίδια περιοχή του κόσμου, τήν ανατολική Μεσόγειο. Φέρει τό Λόγο από τή μιά κοινότητα στην άλλη, χωρίς άνάπαυλα, χωρίς κούραση. Και τό ίδιο τό έργο του τελικά μοιάζει μ’ ένα άρχιπέλαγος. Είναι τό έργο ενός όδοιπορικού, ή αναπαράσταση ενός όδοιπορικού, σκορπισμένου στα νησιά τής θάλασσας.

Μαγνητοφωνημένο μήνυμα για τό θάνατο του Τσίρκα πού μεταδόθηκε από τό Γ΄ Πρόγραμμα στο «Αφιέρωμα Τσίρκα» τής Ειρήνης Λεβίδη — Χρύσας Προκοπάκη, τόν Μάρτιο του 1980

“Όλα τὰ ἔχει ἡ Μαρριόρη

ὁ Ντερριντά τῆς ἔλειπε

ΖΑΚ ΝΤΕΡΡΙΝΤΑ

Περί Γραμματολογίας Ἐκδόσεις «Γνώση». Φιλοσοφική καὶ Πολιτική Βιβλιοθήκη, τ. 32, μετάφραση Κώστας Παπαγιώργης, Ἀθήνα 1990

Εἰσαγωγή

Ἡ «Φιλοσοφική καὶ Πολιτική Βιβλιοθήκη» τῶν ἐκδόσεων «Γνώση», πού διευθύνει ἀθόρυβα ἀπὸ τὴν Ἰδρυσὴ τῆς ὁ Παναγιώτης Κονδύλης, συνεχίζει σταθερὰ τὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴ προσφορά της. Μὲ δεδομένες τὶς ἑλληνικὲς ἐκδοτικὲς —καὶ ὄχι μόνον— συνήθειες, ἡ σειρά αὐτὴ ἀποτελεῖ φαινόμενο. Ἡ σημασία τῶν ἔργων πού ἐπιλέγονται, ἡ ἐγκυρότητα τῶν μεταφράσεων, ἡ ὅλη ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια ὄχι μόνον ἀποτελοῦν πρότυπο τοῦ εἴδους ἀλλὰ καὶ πιστοποιοῦν ὅτι σημαντικὰ πράγματα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι δυνατὰ στὸν τόπο μας. Ἀκόμη, ἡ μεγάλη σχετικὰ κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία τῆς σειράς δείχνει ὅτι τὸ ἐνδιαφερόμενο ἑλληνικὸ κοινὸ διαθέτει ἀκόμη τὰ ἀνταντακλαστικὰ ἐκείνα πού τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσει ἐμπρακτὰ τὴν ποιότητα μιᾶς προσφορᾶς. Καὶ αὐτὸ, γιὰ τὰ ἐπικρατοῦντα ἦθη, πρέπει νὰ θεωρεῖται παραπάνω ἀπὸ ἀρκετὸ. Ξέροντας ὅτι ἡ Ἀκαδημία καὶ τὰ ἄλλα ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα τοῦ τόπου ἔχουν ἄλλα σοβαρότερα πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦν, εἶναι μάταιο νὰ περιμένουμε ὅτι θὰ ὑπάρξει ἐπίσημη ἀναγνώριση. Αὐτὸ ὅμως εἶναι τὸ μικρότερο κακό.

Ὁ τόμος 32, λοιπόν, τῆς «Φιλοσοφικῆς καὶ Πολιτικῆς Βιβλιοθήκης» παρουσιάζει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὸ σημαντικότερο ἴσως ἔργο τοῦ Ζάκ Ντερριντά, τὸ *Περί Γραμματολογίας*, στὴν καλὴ μετάφραση τοῦ Κωστῆ Παπαγιώργη. Μοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο ἀκόμη καὶ τὸ νὰ ἀποπειραθῶ

νὰ παρουσιάσω τὸ περιεχόμενο τοῦ ἰδιαίτερα σύνθετου αὐτοῦ ἔργου μέσα σὲ λίγες, ἀναγκαστικὰ, γραμμὲς πού μπορεῖ νὰ διαθέσει τὸ ἀνά χεῖρας περιοδικό. Ἡ προσπάθεια γίνεται ἀκόμη δυσκολότερη γιὰ ἓναν πρόσθετο λόγο: ἂν καὶ φαίνεται πῶς, ὡς λαὸς καὶ τόπος, ἔχουμε πλέον ξεπεράσει τὴν ἐποχὴ ὅπου τὸ ἐπιφώνημα «ὄλα τὰ ἔχει ἡ Μαρριόρη, μόνον ὁ Ντερριντά τῆς ἔλειπε» γράφτηκε —ἐλάχιστα μόλις χρόνια πρὶν— γιὰ νὰ ὑπερασπίσει μὲ σαφήνεια καὶ μὲ ἐπάρκεια τὸ αἷτημα νὰ προστατευθοῦν τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια τῆς φυλῆς ἀπὸ τὸν κίνδυνο πού πάντοτε ἀντιπροσωπεύει ἡ ἀνεξέλεγκτη εἰσαγωγὴ ἐξωτικῶν προϊόντων τῆς Ἑσπερίας, τὸ ξεπέρασμα αὐτὸ ἐπιτεύχθηκε μὲ τὸν τρόπο πού πάντοτε ἐπιτυγχάνονταν ὄλα τὰ σχετικὰ ξεπεράσματα στὴ μακραίωνη ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ: σήμερα ὅλοι ξέρουν τὸν Ντερριντά καὶ χρησιμοποιοῦν μὲ ἀνεση τὸ ὄνομά του σὲ γραπτὲς καὶ τὶς προφορικὲς προσπάθειές τους νὰ συμβάλουν στὴ διαφώτιση τῶν συμπατριωτῶν τους. Τὸ ὄνομά του, ἀνάκατα μὲ τὰ ὄνόματα Πῶλ Ντέ Μάν, Χάρολντ Μπλούμ καὶ μερικὰ ἀκόμη, ἔχει γίνει σημεῖο πού παραπέμπει σὲ κάποιες νέες καὶ ἰδιαίτερα μπερδεμένες θεωρίες περὶ λογοτεχνίας —ἡ σκοτεινότητα τῶν ὁποίων φαίνεται πῶς ἀπάδει στὸ καταναγάζον νεοελληνικὸ πνεῦμα— καὶ, ὡς τέτοιο, ἔχει ἀναχθεῖ σὲ ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῆς οἰκοσκευῆς κάθε Νεοέλληνα διανοούμενου πού σέβεται τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ λειτούργημά του. Ἡ ἀποδόμηση, ἴσως ἀκόμη καὶ ἡ «διαφορά», ἐμφανίζεται ὄλο καὶ πῶς συχνὰ στὰ περὶ τῆς λογοτεχνίας ἐξειδικευμένα ἔντυπα

—καὶ ὄχι μόνον σ’ αὐτὰ— ἔτσι, χωρὶς πρόγραμμα, χωρὶς ἀνάλυση, χωρὶς ἐξήγηση, χωρὶς ἐρμηνεία, χωρὶς αἰτιολόγηση.

Τὰ παραπάνω σημαίνουν ὅτι ἔχει γίνει πλέον ἀπαραίτητη μιὰ συστηματικὴ κατὰ τὸ δυνατόν εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Ντερριντά. Καὶ αὐτὸ ὄχι μόνον γιὰ τὸ ὄνομά του κυκλοφορεῖ πλατιά καὶ πρέπει ἐπιτέλους νὰ μάθουμε κάπως ὑπεύθυνα περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο οὐσιαστικότερο λόγο. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, πού δέν εἶναι βέβαια μόνον δική μου, ὁ Ντερριντά δέν εἶναι θεωρητικὸς τῆς λογοτεχνίας, ἂν ὑπάρχει καθόλου τέτοιο πράγμα. Ἄπλως εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους φιλόσοφους τῆς ἐποχῆς μας. Ἄν τὸ ἔργο του ὄντως παρέχει κάποια κλειδιά ἀνάγνωσης καὶ λογοτεχνικῶν κειμένων, αὐτὸ συμβαίνει μόνον γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἔργο αὐτὸ προσεγγίζει τὴ σύγχρονη φιλοσοφία καὶ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, ὑποχρεώνει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο νὰ θεματοποιήσει φιλοσοφικὰ τὶς στοιχειώδεις «πράξεις» τῆς γλώσσας, δηλαδὴ τὴν ὁμιλία, τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἀνάγνωση. Ἐπειδὴ δὲ σὲ τὶς μέρες μας οἱ σημαντικοὶ φιλόσοφοι δέν εἶναι δὰ καὶ κανένα διαδεδομένο εἶδος, ἡ προσπάθεια κατανόησης τοῦ ἔργου τους δέν μπορεῖ παρά νὰ συνιστᾷ καὶ οὐσιαστικὴ συνθήκη αὐτογνωσίας.

Ὅμως, ὅπως μόλις εἶπαμε, τὸ ὄνομα Ντερριντά, μερικοὶ ἐντυπωσιακοὶ ὄροι, πού αὐτὸς εἰσήγαγε, διάφορα ἄλλα σχετικὰ καὶ ἀσχετὰ ὄνόματα καὶ ὄροι, ἔχουν φτάσει νὰ στροβιλίζονται ἀπὸ κοινὸ σὲ μιὰ τρελὴ δίνη γύρω ἀπὸ τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «δέον» τῆς λογοτεχνίας, μὲ τρόπο πού δέν μπορεῖ παρά νὰ δημιουργεῖ ἴλιγγο σὲ ὅποιον ἢ ὁποια προσπάθει ἀφελῶς νὰ πλησιάσει αὐτοὺς πού «γνωρίζουν», γιὰ νὰ καταλάβει τὸ περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται. Ἐπιπλέον, καθὼς ἡ πιᾶστα σήμερα «ξέρει» καὶ ὀφείλει νὰ «ξέρει» τὸν Ντερριντά, ἡ ἀνεπιτήδευτη ἔκφραση ἀγνοίας σχετικὰ προκαλεῖ εὐθέως τὸν οἶκτο ἂν ὄχι τὴν περιφρόνηση τῶν ἐπαϊόντων καὶ ἄρα καμιὰ γνήσια ἀπορία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ὄλα τὰ σημαντικὰ αὐτὰ ζητήματα δέν εἶναι σήμερα ἀπευθυντέα. Γιὰ ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, μιὰ εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Ντερριντά, εἰσαγωγὴ πού σέβεται τὸν ἑαυτὸ της, δέν μπορεῖ παρά νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἀρχή, δηλαδὴ θεωρώντας πῶς ἀπολύτως τίποτε σχετικὸ μὲ ὄλοκληρο τὸ ἔργο αὐτὸ δέν εἶναι σήμερα γνωστὸ ἢ δεδομένο.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς τέτοιας συστηματικῆς εἰσαγωγῆς καὶ μὲ δεδομένες ὁδὸς τὶς δυσκολίες πού ἀνέφερα, διαλέγω ἐδῶ τὸν εὐκολότερο γιὰ μένα δρόμο. Τὰ πῶς πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ πού ἀκολουθοῦν ἀποτελοῦν οὐσιαστικ-

κά απλή παράφραση, αν όχι κατά λέξη μετάφραση, ενός μέρους της συνοπτικής και, κατά τη γνώμη μου, εξαιρετικά σαφούς παρουσίασης του πυρήνα του ντερριντιανού έργου — όπως αυτός εκφράζεται ειδικότερα στο *Περί Γραμματολογίας* — που κάνει η Barbara Johnson, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Χάρβαρντ, στην εισαγωγή στην δική της αγγλική μετάφραση της συλλογής άρθρων του Ντερριντά με τίτλο *Dissemination* (The University of Chicago Press, 1981). *Ας σημειώσω εδώ ότι η ελληνική μετάφραση του άρθρου «Τό φαρμακείο του Πλάτωνα», που περιέχεται σε αυτή τη συλλογή, έχει ήδη αναγγελθεί, αν δεν κάνω λάθος, από τις εκδόσεις «Άγγρα».

Λίγα λόγια για τον Ζάκ Ντερριντά

Ο Ζάκ Ντερριντά γεννήθηκε στο Άλγερνι το 1930 και διδάσκει φιλοσοφία στην Ecole Normale Supérieure στο Παρίσι. Στή Γαλλία έγινε γνωστός στα μέσα της δεκαετίας του '60 πρώτα ως συνεργάτης του «πρωτοποριακού» περιοδικού *Tel Quel*, υπεύθυνος του οποίου ήταν ο Φιλίπ Σολλέρς. Το περιοδικό αυτό, που επεδίωξε να είναι το άπαυγασμα της nec plus ultra παρισινής διανόησης της 'Αριστερής 'Οχθής (με όλες τις σημασίες!), κρατήθηκε στον άφρο της μόδας για μερικά χρόνια, με μία θεματολογία που περιλάμβανε κυρίως θέματα γλωσσολογίας, σημειολογίας, λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και πολιτικής. Αυτή τη στιγμή ωστόσο, για μία σειρά λόγους που δεν είναι του παρόντος, η αναγνώριση της σημασίας του έργου του Ντερριντά είναι πολύ μεγαλύτερη στις 'Ηνωμένες Πολιτείες παρά στη Γαλλία. Και μάλιστα, ακόμα ένα παράδοξο, η οικειοποίηση του έργου αυτού εκεί έγινε κατά βάση από τμήματα λογοτεχνίας και γλώσσας παρά από τμήματα φιλοσοφίας. Αυτός είναι ένας πρόσθετος λόγος που ο Ντερριντά έφθασε να θεωρείται και στις δικές μας επαρχίες ως «θεωρητικός της λογοτεχνίας». *Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Ντερριντά γνώριζε την 'Αμερική ήδη από το 1956-57, όταν ήταν οικότροφος μαθητής του Χάρβαρντ, ενώ μετά το 1970 αυτός υπήρξε επισκέπτης καθηγητής στα πανεπιστήμια Johns Hopkins και Yale και επισκέπτεται την 'Αμερική συχνά. Η φήμη του Ντερριντά πέραν του 'Ατλαντικού μεγαλώνει κάθε μέρα και περισσότερο ενώ πλέον και τα εκεί τμήματα φιλοσοφίας έχουν αρχίσει να ενδιαφέρονται για το έργο του.

Τό 1967 εκδόθηκαν τρία βιβλία του Ντερριντά: *La voix et le phenomène* (μιά εισαγωγή στο πρόβλημα του σημείου στη φαινομενολογία του Χούσερλ), *L'écriture et la difference* (μιά

συλλογή κειμένων με αντικείμενο την προβληματική της γραφής στή λογοτεχνία, τή φιλοσοφία, τήν ψυχανάλυση και τήν ανθρωπολογία) και τό προκείμενο *De la grammatologie*. Τό 1972 εκδόθηκαν άλλα τρία βιβλία του συγγραφέα: τό *Positions* (μιά σειρά από συνεντεύξεις), τό *Marques de la Philosophie* (μιά συλλογή κειμένων σχετικών με τό τί συνιστά περιθώριο της φιλοσοφίας, της γλωσσολογίας και της λογοτεχνίας) και τό *Dissemination* (μιά ακόμη συλλογή κειμένων με αντικείμενο τήν ανεξέλεγκτη διασπορά των γλωσσικών σημείων προς άπρόβλεπτες κατευθύνσεις). *Από τό 1972 ο Ντερριντά εξέδωσε ακόμη τό *Glas*, τό *La verité en peinture*, τό *La carte postale: de Socrate à Freud et au-déla*, όπως και άλλα έργα, και συνεχίζει να παράγει με άμειώτους ρυθμούς. Σέ αρκετά από τά κείμενά του ο Ντερριντά προσπαθεί όχι μόνο να «αναλύσει» τό ζήτημα της γραφής συνδέοντάς το, όπως είπαμε, με τή φιλοσοφία και τήν παράδοσή της, αλλά και να «εφαρμόσει» τήν ανάλυση αυτή στή δική του γραφή. Γι' αυτόν τό λόγο, αν δεν είναι κανείς εξοικειωμένος με τους στόχους και τήν προβληματική του δλου έγχειρήματος του συγγραφέα, πολλά από αυτά τά κείμενα μοιάζουν άπροσπλάστα. *Ωστόσο ο ύποψήφιος αναγνώστης του *Περί Γραμματολογίας* μπορεί να ήσυχάσει: τό πρόβλημα δεν έμφανίζεται στο έργο αυτό.

Μιά κριτική της σύνολης δυτικής φιλοσοφίας

Κύριος στόχος του έργου του Ντερριντά είναι η «συστηματική» κριτική έπεξεργασία δλόκληρης της δυτικής «μεταφυσικής» σκέψης. *Όπου αυτός περιλαμβάνει εκεί όχι μόνον τήν καθαυτή φιλοσοφική παράδοση, από τόν Πλάτωνα μέχρι τόν Χάιντεγκερ, αλλά και όλες τις εκφάνσεις της σκέψης αυτής μέσα στις διάφορες μορφές έκφρασης που χρησιμοποιεί ή καθημερινή γλώσσα.

Κατά τόν Ντερριντά, ή δυτική σκέψη, φιλοσοφική και καθημερινή, είναι δομημένη στή βάση όρισμένων θεμελιωδών διχοτομιών: καλό/κακό, είναι/μηδέν, παρουσία/άπουσία, αλήθεια/λάθος, ταυτότητα/διαφορά, νοός/βλη, άνδρας/γυναίκα, ψυχή/σώμα, ζωή/θάνατος, φύση/πολιτισμός, όμιλία/γραφή. Τά αντιτιθέμενα μέλη αυτών των ζευγών δεν άποτελούν ισότιμες όντότητες, ανεξάρτητες μεταξύ τους. Τό δεύτερο μέλος κάθε ζεύγους θεωρείται ή έκφυλισμένη, ανεπιθύμητη, άποβλητέα και άρνητική έκδοχή του πρώτου. *Έτσι, ή άπουσία είναι έλλειψη παρουσίας, τό κακό είναι ή πτώση από τό καλό, τό λάθος

είναι διαστρέβλωση της αλήθειας κ.ο.κ. Μέ άλλα λόγια, τά μέλη κάθε ζεύγους δεν έχουν άπλώς αντίθετο νόημα: αυτά είναι μεταξύ τους ιεραρχημένα με τρόπο ώστε τό πρώτο να είναι *πρότερο* του δεύτερου και με τή χρονική και τήν ποιοτική έννοια του όρου. *Η προτεραιότητα αυτή πριμοδοτεί πάντοτε τήν ένότητα, τήν ταυτότητα, τήν άμεσότητα, τήν τοπική και χρονική παρουσία έναντι της διαφοράς, της άπόστασης, της συγκάλυψης, της μετατόπισης, της παρέκκλισης, της αναβολής. Συνοπτικά, αναζητώντας μιά άπάντηση στο έρώτημα του Είναι, ή δυτική μεταφυσική προσδιόρισε τό Είναι ως *παρουσία*.

*Η κριτική του Ντερριντά στή δυτική μεταφυσική, όπως αναπτύσσεται στο *Περί Γραμματολογίας*, εστιάζεται συγκεκριμένα στην πριμοδότηση από αυτήν της όμιλίας έναντι της γραφής. Σέ όλόκληρη τήν Ιστορία της, ή μεταφυσική απέδιδε μεγαλύτερη άξία στον προφορικό έναντι του γραπτού λόγου, με τήν έξής απλή σκέψη: Στήν περίπτωση της προφορικής έπικοινωνίας, δεν μεσολαβεί καμιά άπολύτως άπόσταση μεταξύ όμιλητή, άκροατή και όμιλητικού ένεργήματος. *Ο όμιλητής άκούει τόν έαυτό του να μιλά ταυτόχρονα με τόν άκροατή, δηλαδή όμιλητή, άκροατή και προφορική έκφορα του λόγου συν-παρίστανται. Αυτή δέ ή άμεσότητα, αυτή ή συν-παρουσία συνιστά, κατά τή δυτική μεταφυσική, καταρχήν έγγύηση ότι με τόν προφορικό λόγο ξέρουμε τί έννοούμε, έννοούμε αυτό που λέμε, λέμε αυτό που έννοούμε και ξέρουμε τί είπαμε. *Ανεξάρτητα από τό αν έπιτυγχάνεται ή όχι στην πράξη ή «πλήρης» έπικοινωνία ή κατανόηση, αυτή ή εικόνα ενός νοήματος τέλεια παρόντος έν έαυτώ συνιστά, κατά τόν Ντερριντά πάντα, ιδεώδες που ύποβαστάζει όλόκληρη τή δυτική σκέψη και τόν δυτικό πολιτισμό. Τήν πίστη δέ στή δυνατότητα μιάς τέτοιας αυτο-παρουσίας του νοήματος ο ίδιος όνομάζει *λογοκεντρισμό*.

Μέσα στο πλαίσιο του λογοκεντρισμού, ο γραπτός λόγος θεωρείται απλή αναπαράσταση του προφορικού, δηλαδή ύποκατάστατο, τό όποιο έφευρέθηκε για να χρησιμοποιείται μόνον όταν ή προφορική έπικοινωνία είναι άδύνατη. Αυτό σημαίνει πώς ή γραφή είναι μιά δευτερεύουσα σημασίας δραστηριότητα, ή όποια προσπαθεί να υπερνικήσει τήν άπόσταση χρησιμοποιώντας την: ο γράφων βάζει τή σκέψη του στο χαρτί, δηλαδή τή μετασχηματίζει, άπομακρύνοντάς την από τόν έαυτό του με τρόπο ώστε αυτή να μπορεί να μεταδοθεί (να διαβαστεί), ακόμα και μετά τό θάνατο του ίδιου, από κάποιον που βρίσκεται μακριά. Αυτή ή συσχέτιση της γραφής με από-

και γράμματα γνωρίζω • και γράμματα

σταση, με διαφορά και με θάνατο θεωρείται από τον λογοκεντρισμό ως διαφορά της αυτο-παρουσίας του νοήματος και ως άνοιγμα του σε όλες τις μορφές νοθείας, τις όποιες ή άμεσότητα του προφορικού λόγου θά μπορούσε να εμποδίσει.

Ο Ντερριντά, αναπτύσσοντας την κριτική του, δεν αναστρέφει απλώς τις προτεραιότητες ισχυριζόμενος ότι η γραφή προέχει της ομιλίας. 'Αντ' αυτού προσπαθεί να δείξει ότι η ίδια ή δυνατότητα της αντιπαράθεσης των δύο ως συνάρτηση των ζευγών παρουσία/άπουσία ή άμεσότητα/άναπαράσταση είναι φενακή: *Και* ο προφορικός λόγος, όπως ο γραπτός, είναι ήδη δομημένος μέσω διαφοράς και απόστασης. Τό γεγονός ότι κάθε λέξη συνίσταται από ένα φωνητικό σημαίνον και ένα νοητικό σημαίνόμενο, όπως και τό γεγονός ότι ή γλώσσα, όπως έδειξε ο Σωσσύρ, συνιστά ένα σύστημα διαφορών και όχι ένα θροίσμα μονάδων, ή κάθε μιά από τις όποιες έχει νόημα άφ' εαυτής και ανεξάρτητα από τις άλλες, άποδεικνύουν ότι ή γλώσσα συνίσταται ως γλώσσα από εκείνες ακριβώς τις άποστάσεις και τις διαφορές τις όποιες ή ίδια επιδιώκει να ξεπεράσει. Μέ μιά λέξη, τό έχουν νόημα είναι αυτόματα *μή* είναι ή μέ, άλλα λόγια, ή ίδια ή ύπαρξη νοήματος συνεπάγεται την ύπαρξη απόστασης και διαφοράς.

Ο όρος πού χρησιμοποιεί ο Ντερριντά για να άποδώσει αυτήν τή συνεχή και αναπόδραστη διαφυγή του νοήματος από τον ίδιο του τον εαυτό είναι ο συνειδητά άνορθόγραφος «*differance*». Ο όρος προέρχεται από τό ρήμα «*differer*», τό όποιο στά γαλλικά σημαίνει εξίσου και «διαφέρω-ξεχωρίζω» και «άναβάλλω-παρέλκω» και άκουστικά δεν διαφέρει από τό ορθόγραφο «*difference*». Η «*difference*», δηλαδή αυτό τό μόνιμο «διαφέρω-παρέλκω» ως προς τον ίδιο μου τον εαυτό, συνιστά τή θεμελιώδη «δομή-μή δομή» του νοήματος και τής συνείδησης και έγκατοικεί στον πυρήνα του όποιουδήποτε «πράγματος» παρουσιάζεται ως άμεσο, άδιαμεσολάβητο, συν-παρόν με τον εαυτό του, άκόμη και άν αυτό άφορά τις φαινομενικά έξωγλωσσικές δομές και περιοχές του συνειδητού και του άσυνειδητού. Η ύπαρξη τής «*differance*» άποκαλύπτει ως ψευδαίσθηση τήν αυτο-παρουσία του νοήματος και τής συνείδησης ενώ ταυτόχρονα δείχνει ότι ή ψευδαίσθηση αυτή είναι άποτέλεσμα τής άπώθησης—μέσα στο πλαίσιο του λογοκεντρισμού—των διαφορικών «δομών» τής συνείδησης και του νοήματος, πού είναι ακριβώς ή «*differance*».

(Κατά τά φαινόμενα, ή άπόδοση του «*differance*» ως «διαφορά» έχει επι-

κρατήσει. Αυτή είναι και ή άπόδοση του Κωστή Παπαγιώργη. Τό θέμα δεν είναι του παρόντος, άλλα μιά διεξοδικότερη συζήτηση γι' αυτή τήν άπόδοση ίσως δεν θά ήταν άσκοπη. Π.χ. θά μπορούσε κανείς να προτείνει τήν άπόδοση «δια-φορά»).

Μέ βάση τά παραπάνω, τό αντικείμενο του *Περί Γραμματολογίας* μπορεί να περιγραφεί: Για τον Ντερριντά, «Γραμματολογία» είναι ή επιστήμη πού μελετά τό γράμμα ή τή γραφή μέ στόχο να άναδείξει τά άποτελέσματα τής «*differance*» (ας τή λέμε και μεις από δω και μπρός διαφορά), τά όποια ή δυτική μεταφυσική άπώθησε συστηματικά κατά τήν άναζήτηση μις Άλήθειας συν-παρούσας με τον εαυτό τής.

Ο Ντερριντά παραδέχεται ότι ή έννοια μις «τέλειας», δηλαδή άπολύτως άληθούς, έπιστήμης (ή -λογίας) ύπόκειται άναγκαστικά στον λογοκεντρισμό, δηλαδή σε αυτό ακριβώς πού ή επιστήμη τής γραμματολογίας καλείται να έπερωτήσει. Μέ άλλα λόγια, τό έγχειρημα του Ντερριντά φαίνεται άπολύτως άδιέξοδο: Αυτό άποπειράται να λογοδοτήσει για ένα λάθος (τή λογοκεντρική πίστη στην Άλήθεια) με τά μέσα πού παρέχει τό ίδιο τό λάθος αυτό. Γιατί, βέβαια, είναι άδύνατο να δείξει κανείς ότι ή πίστη στην Άλήθεια είναι λάθος χωρίς να ύπολανθάνει αυτό πού «μετρά» αυτό τό λάθος ως λάθος, δηλαδή, ακριβώς, ή ίδια ή έννοια τής Άλήθειας. Τό άδιέξοδο αυτό δεν άφορά μόνον τό ζεύγος άλήθεια/λάθος άλλα όλα τά ζεύγη πού αναφέραμε πίο πάνω τά όποια, όπως είπαμε, συγκροτούν κατά τον Ντερριντά τή δυτική μεταφυσική: Τό να δείχθει ότι οι δυαδικές αυτές αντιθέσεις άποτελούν, ως τέτοιες, ψευδαισθήσεις, σημαίνει επίσης—και ίσως αυτό είναι τό πίο σημαντικό—τό να δείχθει επιπλέον ότι δεν είναι δυνατό να αντιπαραθεθεί κανείς σε αυτές τις ψευδαισθήσεις ως ψευδαισθήσεις χωρίς να άναπαράγει με αυτήν του τήν κίνηση τή συστατική ψευδαίσθηση του λογοκεντρισμού. Μέ βάση αυτές τις παρατηρήσεις, τό ζήλωμα τής ιστορίας του λογοκεντρισμού πού θά άναδείξει τή διαφορά, δηλαδή τό καθήκον πού θέτει στον εαυτό τής ή γραμματολογία, παρουσιάζεται ως έγχειρημα διπλά άδύνατο: Άπό τή μιά μεριά, τό έγχειρημα δεν μπορεί να επιτελεσθεί παρά στη βάση έννοιών όπως άποκάλυψη, άναπαράσταση, διόρθωση κ.λπ., δηλαδή τις έννοιες πού είναι οι κατεξοχήν λογοκεντρικές. Άπό τήν άλλη μεριά, ο στόχος του έγχειρήματος είναι άνύπαρκτος μέ τήν έννοια ότι τό μόνο «πράγμα», τό όποιο τό ζήλωμα του λογοκεντρισμού είναι σε θέση να άνασύρει—ή διαφορά—, δεν μπορεί να συνιστά πα-

ρά ένα κυριολεκτικό τίποτε: μιά μετέωρη διαφορά, ένα άδειο διάστημα, ένα κενό, ένα ίχνος.

Τό *Περί Γραμματολογίας* συγκροτείται ως άντιμετώπιση αυτού του άδύνατου.

Ο Ντερριντά ως άναγνώστης

Τό έν λόγω άδύνατο είναι, ακριβώς, άδύνατο έν λόγω—για να άποπειραθώ κι εγώ στη δική μας γλώσσα ένα άπό εκείνου του είδους τά λογοπαίγνια (μέ όλες τις σημασίες), από τά όποια βριθεί κάθε κείμενο του Ντερριντά. Μέ άλλα λόγια, τό ζήλωμα του λογοκεντρισμού και ή άνάδειξη τής διαφοράς δεν μπορεί να επιτευχθεί στο επίπεδο ενός άφηρημένου θεωρητικού λόγου. Ο θεωρητικός λόγος, ως λόγος, είναι άναγκαστικά λογοκεντρικός και τό «έξω» τό λογοκεντρισμού δεν ύπάρχει. Μέ άλλα λόγια, ο Ντερριντά γνωρίζει ότι κινείται ύποχρεωτικά στο έσωτερικό του λογοκεντρισμού και δεν διαθέτει κανέναν άσο στο μανίκι πού θά του επιτρέψει να «εξέλθει». Η στρατηγική του συνίσταται στην προσπάθεια να προσεγγίσει από τά «μέσα» τά «όρια» του λογοκεντρισμού (τά «περιθώρια» τής φιλοσοφίας) για να *δείξει* ή να επιδείξει—δηλαδή να άναδείξει και *όχι* να άποδείξει—τή διαφορά πού έγκατοικεί στο συγκεκριμένο λόγο πού ξετάζει κάθε φορά. Η στρατηγική αυτή είναι μιά στρατηγική άνάγνωσης.

Τό Κεφάλαιο του *Περί Γραμματολογίας* μέ τίτλο «Αυτό τό επικίνδυνο συμπλήρωμα...», όπου ο Ντερριντά διαβάσει, μέ τό δικό του τρόπο, τις *Έξομολογήσεις* του Ρουσσώ, παρουσιάζει άνάγνωφα και συμπυκνωμένα τον τρόπο δράσης αυτής τής στρατηγικής. (Τό ρήμα «παρουσιάζω», ως—σύμφωνα με αυτά πού είπαμε—κατεξοχήν λογοκεντρικό, ίσως δεν είναι έδω τό καταλληλότερο. Μιά παρουσίαση—τό ίδιο πρόβλημα—του έργου του Ντερριντά, ή όποια θέλει να είναι πιστή στο πνεύμα του έργου αυτού, σίγουρα δεν είναι τό εύκολότερο των πραγμάτων...).

Άφετηρία τής άνάγνωσης του Ντερριντά είναι ο τρόπος με τον όποιο ο Ρουσσώ διαπραγματεύεται ρητορικά τή γραφή, από τή μιά μεριά, και τον άδυνατισμό από τήν άλλη. Ο Ρουσσώ χρησιμοποιεί και για τις δύο δραστηριότητες τον όρο *supplement* (όρος πού μπορεί να άποδοθεί ελληνικά ως *συμπλήρωμα* ή/και ως *αναπλήρωμα*, όπως θά άναπτύξουμε παρακάτω): Τόσο ή γραφή όσο και ο άδυνατισμός άποτελούν συμπλήρωμα ή/και άναπλήρωμα τής φυσικής (ή φυσιολογικής) συνεύρεσης, με τήν έννοια τής συνομιλίας στην πρώτη περίπτωση, με

τήν έννοια τής συνουσίας στή δεύτερη. Αυτό δέ πού ή ανάγνωση του Ντερριντά έν προκειμένο βρίσκει καί αναδεικνύει είναι ένα παράδοξος διχασμός στό έσωτερικό των δσων γράφει ο Ρουσσώ καί γιά τή γραφή καί γιά τόν άυνανισμό, διχασμός πού έχει νά κάνει μέ τήν έπιθυμία τής παρουσίας.

“Ας έξετάσουμε πρώτα τή γραφή. “Από τή μιά μεριά, ο Ρουσσώ καταδικάζει τή γραφή γιατί αυτή είναι μονομιά άναπαράσταση τής όμιλίας καί, κατά συνέπεια, λιγότερο έπιθυμητή καθότι λιγότερο άμεση. “Εδω δηλαδή ο Ρουσσώ πριμοδοτεί τήν όμιλία ως τήν περισσότερο εύθεια έκφραση του έαυτου. “Από τήν άλλη μεριά όμως, σέ δ,τι άφορά τήν καθαυτό έμπειρία του ζωντανού προφορικού λόγου, ο Ρουσσώ βρίσκει πώς ο ίδιος εκφράζεται πολύ πιό έπιτυχημένα γράφοντας παρά μιλώντας. “Η δειλία του τόν κάνει νά ξεφουρνίζει πράγματα πού τόν έμφανίζουν στό μάτια των συνομιλητών του ως τό αντίθετο από αυτό πού είναι. “Ετσι είναι ή άπουσία πού έξασφαλίζει τήν αλήθεια ενώ ή παρουσία συνεπάγεται τή διαστρέβλωσή της. Δηλαδή, ο Ρουσσώ, ενώ από τή μιά μεριά καταδικάζει τή γραφή ως καταστροφή τής παρουσίας καί ως άσθένεια τής όμιλίας, από τήν άλλη, τήν άποκαθιστά στό βαθμό πού αυτή του ύπόσχεται τήν επανιδιοποίηση εκείνου πού ή όμιλία είχε έπιτρέψει νά τής στερήσουν. Αυτό όμως τό εδύρωτο τής όμιλίας στή στέρηση δέν μπορεί παρά νά σημαίνει ότι ή άπώλεια τής αυτοπαρουσίας της έχει άείποτε ξεκινήσει, δηλαδή ότι ή όμιλία ύπόκειται σέ μιά γραφή —άφου γραφή είναι άκριβώς ή έλλειψη αυτοπαρουσίας τής όμιλίας— ξεπηδά λοιπόν από μιά άποξένωση, από μιά διαφορά ή όποία έχει τή δομή τής γραφής.

Θά μπορούσε νά άντιτείνει έδω κάποιος ότι ο Ρουσσώ τελικά έπιτυγχάνει νά επανιδιοποιηθεί τήν χαμένη παρουσία μέσω τής παραδοχής του γιά τήν αναγκαιότητα τής άπουσίας. Ουσιάζοντας δηλαδή τό έαυτό του μέ τήν έννοια του «έγώ είμαι παρών», αυτός σώζει ή επανιδιοποιείται τόν έαυτό του μέσω τής γραφής μέ τήν έννοια του «αυτό πού είμαι» ή «αυτό πού αξίζω». “Ομως ή ιδέα ότι ή αυτοθυσία άποτελεί όδó πρός τήν σωτηρία συνιστά έναν από τους κλασικούς τόπους τής δυτικής μεταφυσικής. Καί ο Ντερριντά δείχνει ότι αυτό τό πρόγραμμα επανιδιοποίησης έπιθυμεί κανείς αυτό μέ τό όποιο ταυτίζεται, τό ίδιο τό σημείο έκκίνησης του προγράμματος δέν άποτελείται από τήν παρουσία πού θυσιάζεται αλλά από τήν έπιθυμία μιάς άείποτε χαμένης παρουσίας, άρα από τήν έλλειψη παρουσίας. Τό σημείο έκκίνησης, δηλαδή, δέν άποτελεί ση-

μείο αλλά είναι ήδη διαφορά.

Κατά τήν ανάγνωση του Ντερριντά, τά δσα γράφει ο Ρουσσώ γιά τή σεξουαλικότητα παρουσιάζουν τήν έπιθυμία τής παρουσίας μέ τόν ίδιο παράδοξο τρόπο. “Από τή μιά μεριά, ο Ρουσσώ καταδικάζει τόν άυνανισμό ως τρόπο πού έξαπατά τή Φύση καί ύποκαθιστά τήν παρουσία του σεξουαλικού συντρόφου μέ μιά άπλή εικόνα (μέ μιά άπουσία). “Από τήν άλλη μεριά, ο ίδιος παραδέχεται ρητά πώς αυτή ή «διαστροφή» παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο θέλητρο γιά μιά ζωηρή φαντασία, άφου ο άυνανιζόμενος έχει στή διάθεσή του όλόκληρο τό γυναικείο φύλο καί μπορεί νά ύποχρεώσει κάθε γυναίκα πού θεωρεί ώραία νά του ικανοποιήσει κάθε του έπιθυμία χωρίς τή συγκατάθεσή της. “Ο άυνανισμός είναι έτσι ταυτόχρονα καί ή συμβολική μορφή τής ιδανικής ένωσης, άφου εκεί τό ύποκείμενο καί τό άντικείμενο τής έπιθυμίας είναι κυριολεκτικά ένα, αλλά ή ριζική άποξένωση του έαυτου από κάθε επαφή μέ έναν άλλο. “Η ένωση πού θά ικανοποιούσε άπόλυτα τήν έπιθυμία έξαφανίζει έξίσου άπόλυτα τό πεδίο τής ίδιας της τής δυνατότητας.

“Η ίδια ή «λογική» παρουσίας/άπουσίας διέπει αυτά πού γράφει ο Ρουσσώ σχετικά μέ τήν προοπτική τής σχεδόν αίμομικτικής σχέσης του μέ μιά γυναίκα πού άποκαλεί «μαμά». Συγκεκριμένα, έξομολογείται ότι ένοιωθε νά τόν κυριεύει ο πόθος μόνον δσο δέν τήν έβλεπε (όταν ήταν άπουσία) ενώ συγχρόνως δέν μπορούσε νά φανταστεί πώς ή άσθενική του φύση θά μπορούσε νά άντέξει, έστο καί γιά μιά φορά, τίς χαρές τής έρωτικής πράξης μαζί της (μέ τήν παρουσία της). “Η έρωτική πράξη θά μπορούσε νά άποβεί γι' αυτόν θανατηφόρα.

“Η παρουσία είναι λοιπόν γιά τόν Ρουσσώ ένα διφορούμενο, άκόμη καί επικίνδυνο, ιδεώδες. “Οπως ή όμιλία ήταν, κατά τά προηγούμενα, αυτοβιασμός έτσι κι ο τέλειος έτεροερωτισμός είναι θάνατος. “Η προσφυγή τόσο στή γραφή δσο καί στον αυτοερωτισμό είναι άναγκαία γιά νά επανυσληφθεί μιά παρουσία από τής όποιος τήν έλλειψη δέν προηγήθηκε καμιά πληρότητα. “Ωστόσο, καί οι δύο αυτές δραστηριότητες άναπλήρωσης καταδικάζονται ως περιττές. Τό ζεύγος όμιλία/γραφη καί τό ζεύγος έτεροερωτισμός/ αυτοερωτισμός έχουν άρα τήν ίδια άκριβώς σχέση μέ τό ζεύγος παρουσία/άπουσία, μέ άλλα λόγια, μέσα στό κείμενο του Ρουσσώ, ή διαφορά έγκατοικεί καί στήν έρωτική έπιθυμία μέ τόν ίδιο τρόπο πού έγκατοικεί στό λόγο.

“Ο Ντερριντά άποδίδει ιδιαίτερη σημασία στό γεγονός ότι ο Ρουσσώ άπο-

καλεί τόσο τή γραφή δσο καί τόν αυτοερωτισμό «supplements». Καί αυτό γιά τους έξής λόγους.

“Οπως ήδη άναφέραμε ο όρος «supplement» έχει στό γαλλικά δύο σημασίες, αυτήν του συμπληρώματος καί αυτήν του πράγματος πού άναπληρώνει, δηλαδή, βιάζοντας ως ένα βαθμό τά έλληνικά, του άναπληρώματος. “Ετσι, ή γραφή καί ο άυνανισμός ως «supplement», μπορεί νά συμπληρώνουν κάτι πού είναι ήδη παρόν —όπότε είναι περιττά— ή/καί νά άναπληρώνουν κάτι πού δέν είναι παρόν —όπότε είναι άναγκαία. Κατά τήν ανάγνωση του Ντερριντά, άναγκαίο καί ταυτόχρονα περιττό, επικίνδυνο καί ταυτόχρονα σωτήριο, τό «supplement» ή (δικινδυνεύω τήν άπόδοση) τό συναναπλήρωμα κινείται μέσα στό κείμενο του Ρουσσώ σύμφωνα μέ τους «νόμους» μιάς έντελώς ιδιότυπης λογικής γραμματικής. “Η έκθεση αυτής τής λογικής γραμματικής από τόν Ντερριντά δέν συνιστά τίποτε λιγότερο από επανάσταση στον τρόπο μέ τόν όποιο άντλαμβανόμαστε μέχρι τώρα τό νόημα.

Συγκεκριμένα, ή λογική γραμματική πού διέπει τό συναναπλήρωμα τινάζει στον άέρα τήν καθαριότητα των μεταφυσικών δυαδικών άντιθέσεων: “Αντί «τό Α άντιτίθεται στό Β» έχουμε τώρα πώς «τό Β καί συμπληρώνει καί άναπληρώνει τό Α». Δηλαδή τό Α καί τό Β ούτε άντιτίθενται πλέον ούτε ίσοδυναμούν. Μάλιστα δέν είναι καν ίσοδύναμα μέ τόν έαυτό τους. Αυτό δέν «είναι» παρά ή δική τους διαφορά σέ σχέση μέ τόν έαυτό τους. Γιά παράδειγμα, ή γραφή δέν σημαίνει πιά άπλώς «λέξεις στό χαρτί», αλλά μιά διαφορική δομή ίχνους, μιά δομή ή όποία έγκατοικεί άκόμη καί στήν όμιλία. Κατά συνέπεια, ή γραφή καί ή όμιλία δέν μπορούν πιά νά άντιπαρατεθούν μεταξύ τους. Αυτό όμως δέν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι γραφή καί όμιλία ταυτίζονται. “Αντίθετα, έπερωτάται ή ίδια ή έννοια τής ταυτότητάς τους.

Σάν νά μίν έφταναν τά παραπάνω πού άφορούν τά σημαινόμενα του κειμένου, τό άδιάκριτο των δύο έννοιών τής λέξης (του σημαίνοντος) «supplement» καθιστά έπιπροσθέτως προβληματικό κάθε ίσχυρισμό πού τήν περιέχει. “Οσο κι άν ή έκπεφρασμένη πρόθεση του Ρουσσώ είναι νά κρατήσει αυστηρά διακριτές τίς δύο χρήσεις —δηλαδή νά γνωρίζει πότε ο ίδιος έννοει συμπλήρωμα καί πότε άναπλήρωμα— ή σκιά της παρουσία του νοήματος, τό όποιο ή κάθε συγκεκριμένη χρήση επιδιώκει νά έξοβελίσει, κατορθώνει πάντα νά ύπονομεύει τή διάκριση. Κατά συνέπεια, δέν είναι δυνατό νά άκινητοποιηθούν ή καθηλωθούν οι διαχωριστικές γραμμές άνάμεσα σέ

πλεόνασμα και έλλειψη, αναπλήρωση και νόθευση, οπτε στο επίπεδο του σημειομένου οπτε στο επίπεδο του σημαινομένου. 'Η άμφισμμία τής λέξης «supplement» φέρει τίς σημαινούσες δυνατότητες του κείμένου του Ρουσσώ πέραν τών δσων θά μπορούσαν νά αποδοθοούν στίς συνειδητές προθέσεις του συγγραφέα. Συνοψίζοντας, ή άναγνωση του Ντερριντά δείχνει ότι τό κείμενο του Ρουσσώ λειτουργεί ένάντια στους ίδιους τούς δικούς του μεταφυσικούς ισχυρισμούς όχι άπλώς μέ τό δημιουργεί άμφισμμίες αλλά μέ τό έγγράφει *συστηματικά* ένα διαφορετικό «μήνυμα» πίσω ή μέσα από δσα γράφει.

Και λίγα γιά τήν άποδόμηση

'Από τά παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι ο Ντερριντά δέν ψάχνει κατά κανέναν τρόπο νά βρεί τό «πραγματικό νόημα» του κείμένου του Ρουσσώ, δ,τι κι άν θά μπορούσε νά σημαινει κάτι τέτοιο. Οπτε προσπαθει νά αποδελτιώσει τίς θεματικές ένότητες ή τούς ισχυρισμούς του κείμένου οπτε άναζητά τή σχέση του κείμένου μέ τήν πραγματική ζωή του συγγραφέα του. 'Ο Ντερριντά μάλιστα ισχυρίζεται (*Περί Γραμματολογίας*, σ. 274) ότι «δέν ύπάρχει τίποτα εκτός κείμένου» (γαλλικά: Il n'y a pas de hors-texte). Καί αυτός δ ισχυρισμός περι άνυπαρξίας μιάς έξωκειμενικής άναφοράς δέν επιδιώκει άπλώς νά μās προφυλάξει από τόν άφελή ύλισμό μιάς άναγωγής του κείμένου στην έξωκειμενική «πραγματικότητα». 'Ο ισχυρισμός διατείνεται κάτι πολύ ισχυρότερο, ότι δηλαδή ή σχέση μας μέ τήν πραγματικότητα ήδη λειτουργεί ως κείμενο. Καί αυτός δ ισχυρισμός δέν είναι άθαιρετος (οπτε «ιδεαλιστικός») αλλά συνάγεται άυστηρά από τό κείμενο τής άυτοβιογραφίας του Ρουσσώ: όχι μόνο γιατί ή άυτοβιογραφία αυτή είναι ή ίδια κείμενο, αλλά κυρίως γιατί τό κείμενο αυτό δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά μιλά γιά τήν «κειμενικότητα» τής ζωής. Μέ άλλα λόγια, ή ζωή του Ρουσσώ δέν γίνεται κείμενο μέσω τής γραφής. Τό ίδιο τό κείμενο αυτής τής άυτοβιογραφίας άποδεικνύει ότι ή ζωή ήταν ή ίδια άείποτε κείμενο.

Αυτή ή έννοια τής «κειμενικότητας» —ή όποία, ειρήσθω έν παρόδω, θέτει υπό διαδικασία επερώτησης τό μεταφυσικό ζεύγος πραγματική ζωή/κείμενο δηλαδή, σε τελευταία άνάλυση, τό ζεύγος ύλη/νοός— βρίσκεται στη βάση τής στρατηγικής —ή τής μεθόδου— μέ τήν όποία ο Ντερριντά επιδιώκει νά διαβάσει κάθε κείμενο. Τήν στρατηγική ή μέθοδο αυτή δ ίδιος όνομάζει «άποδόμηση».

'Όπως τήν είδαμε νά λειτουργεί στα προηγούμενα, ή άποδόμηση πραγματοποιεί μέν τή ριζική ύπονόμευση τών λογοκεντρικών ισχυρισμών και μεταφυσικών παραδοχών τής άυτοβιογραφίας του Ρουσσώ, αλλά δέν συνιστά κατά κανέναν τρόπο καταστροφή του νοήματος ή μιά γενικού χαρακτήρα άνεξέλεγκτη άμφισμμήτσή του. 'Ως μέθοδος άνάγνωσης, αυτή άναζητά μέσα στο κείμενο πού διαβάζει τίς άντιμαχόμενες σημασιοδοτήσεις, οι δ οποίες, κατά τήν αντίληψη του Ντερριντά, ένυπάρχουν έτσι κι άλλώς σ' αυτό, επιδιώκοντας νά δείξει εμπρακτα τή φενάκη του ισχυρισμού ότι είναι δυνατόν νά ύπάρξει κείμενο νοηματικά μονοσήμαντο ή έστω υπό τήν κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου σημασιοδότησης επί τών άφηρημένα δυνατών άλλων.

Μέ τά λόγια του Ντερριντά:

«'Η άνάγνωση πρέπει πάντα νά άποβλέπει σε μιά όρισμένη, άθέατη γιά τόν συγγραφέα, σχέση άνάμεσα σε δ,τι αυτός ελέγχει και σε δ,τι δέν ελέγχει από τά σχήματα τής γλώσσας πού ο ίδιος χρησιμοποιεί. Αυτή ή σχέση δέν είναι μιά κάποια ποσοτική κατανομή σκιάς και φωτός, άδυναμίας και δύναμης, αλλά μιά σημαινούσα δομή, τήν όποία ή κριτική άνάγνωση πρέπει νά παραγάγει. (Περί Γραμματολογίας, σ. 273. *Τροποποίηση έλαφρά τή μετάφραση του Κ. Παπαγιώργη*).

'Η άποδόμηση, δηλαδή, δέν προσπαθει νά έντοπίσει τά κενά, τά άδύνατα σημεία ή τίς παραδρομές ενός συγγραφέα αλλά τήν *άναγκαιότητα* μέ τήν όποία αυτά πού αυτός βλέπει συνδέονται μέ αυτά πού ο ίδιος δέν βλέπει.

Στόχος τής άποδόμησης ως στρατηγικής άνάγνωσης είναι, όπως είπαμε παραπάνω, ή ύπονόμευση του λογοκεντρισμού μέσω τής άνάδειξης τής διαφοράς. Συστατική παραδοχή δέ αυτής τής στρατηγικής είναι τό ότι ή διαφορά έγκατοικεί σε κάθε συστηματικά επεξεργασμένο κείμενο, μέ τήν έννοια ότι ή ίδια ή συστηματικότητα αυτή δέν συγκροτείται παρά ως άπώθηση αλλά ταυτόχρονα και ως έκφραση τής διαφοράς. 'Η παραδοχή όμως αυτή δέν μπορεί παρά νά συνελάγεται τό ότι είναι άδύνατο νά συγκροτηθεί ή άποδόμηση ως στρατηγική άνάγνωσης μέ τό νά άντιπαραθέσει στο λογοκεντρικό νόημα άπλώς ένα άλλο «όρθότερο» νόημα και τή έννοια τής διαφοράς στην έννοια τής παρουσίας. 'Η διαφορά δέν μπορεί νά είναι μιά «έννοια» περισσότερο «άληθινή» από τήν παρουσία. 'Η διαφορά δέν μπορεί νά προκύπτει, δέν μπορεί νά είναι παρά μιά διαδικασία *έργασίας*, μιά διαδικα-

σία *παγωγής* μέ άντικείμενο κείμενα, δηλαδή, μέ άλλα λόγια, μιά στρατηγική *γραφής*. Αυτό όμως, σε δ,τι άφορά τό παρόν κείμενο, είναι ένα «άλλο» θέμα.

'Ως έπίλογος

'Οφείλω εδώ νά πώ ότι τό κείμενο του Ντερριντά είναι θεματικά πολύ πλουσιότερο και, από συστηματική άποψη, πολύ πιο επιχειρηματολογημένο —και άρα πιο πειστικό— άπ' ό,τι τά παραπάνω άφησαν νά διαφανεί. Αίσθάνομαι λοιπόν τήν άνάγκη νά επαναλάβω εδώ ότι τό παρόν κείμενο κατά τό μεγαλύτερο και ουσιαστικότερο μέρος του άποτελεί παράφραση, και σε πολλά σημεία του κατά λέξη μετάφραση, του κείμένου τής Μπάρμπαρα Τζόνσον πού άνέφερα παραπάνω. 'Η δικαιολογία μου γιά μιά τέτοια χρησιμοποίηση ενός «ξένου» κείμένου είναι —εκτός από τήν εύκολία μου πού δέν μπορεί, βέβαια, νά συνιστά ποτέ από μόνη τής έπαρκή δικαιολογία— ότι ή στρατηγική γραφής του Ντερριντά επιτρέπει —υπό όρισμένους όρους— τέτοιες «οικειοποιήσεις». Τίς άποκαλεί δέ *greffages* (έλληνικά: ένοφθαλμισμός, ένθεματισμός, μόλιασμα) εκμεταλλευόμενος, άνάμεσα σι' άλλα, και τήν ετυμολογική συγγένεια του «greffage» και τής «greffe» μέ τή «γραφή». Μέ αυτήν τήν έννοια, ως θεωρηθεί ή παρούσα γραφή ως μιά άδέξια *greffe*, δηλαδή ως μιά άπλοϊκή (και δέν χρησιμοποιώ τούς προσδιορισμούς αυτούς γιά λόγους σεμνότητας) «έφαρμογή» αυτής τής δψης τής ντερριντιανής στρατηγικής.

Και ένα σχόλιο γιά τή μετάφραση. 'Όπως δήλωσα από τήν άρχή, θεωρώ τή μετάφραση του Κωστή Παπαγιώργη καλή. 'Όμως αυτό, γιά ένα βιβλίο σάν τό προκείμενο του Ντερριντά, δέν φτάνει. Μέ δεδομένα τά ζητήματα πού θέτει και τά προβλήματα πού άντιμετωπίζει τό ντερριντινό έγχείρημα σε όλα δσα άφορούν τή γλώσσα, ήταν, νομίζω, άπαραίτητος ένας πρόλογος του μεταφραστή πού θά εξέθετε αναλυτικά και θά αιτιολογούσε όλες τίς σημαντικές μεταφραστικές επιλογές του θέτοντάς τις έτσι ρητά υπό συζήτηση και κριτικό έλεγχο. Μέ δεδομένα τά επικρατούντα μεταφραστικά ήθη, όπως και όλα τά προβλήματα πού άντιμετωπίζει σήμερα ή γλώσσα μας, όλοι —και όχι μόνον ή φήμη του Ντερριντά— θά είχαμε κάτι σημαντικό νά κερδίσουμε από μιά τέτοια πρωτοβουλία, άνεξάρτητα από τό πόσοι και ποιοί θά συμφωνούσαν ή θά διαφωνούσαν μέ τίς επιλογές ή και τίς αιτιολογήσεις του μεταφραστή.

'Αριστειδής Μπαλτάς

"ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΕΝΟΣ Α. "

ΗΡΘΕ Η ΟΡΑ ΝΑ ΦΥΓΗ...

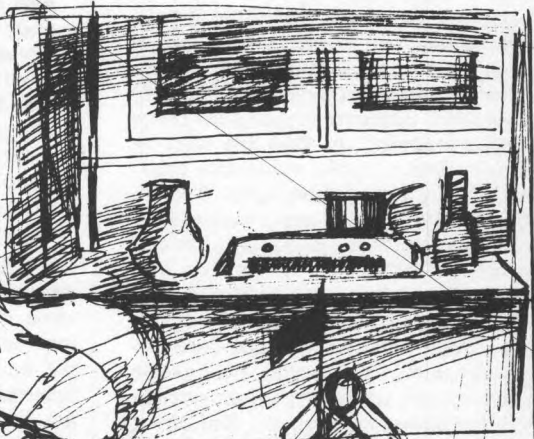
ΑΠΟ ΤΟ ΑΜΟΡΡΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΟΥΔΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

ΝΑ ΞΕΧΑΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΠΟΥ ΤΟΝ ΒΑΣΑΝΙΖΑΝ ΤΟ ΜΥΑΛΟ ΚΑΙ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ

ΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΟΥ ΟΔΗΓΗΣΑΝ

(ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ)

και γράμματα γνωρίζω • και γράμματα γ

BIBΛΙΟ

1

Ἡ κληρονομιά τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Βερνάν, Βιντάλ-Νακέ, Τερραί

Τρεῖς θεωρήσεις γιά τή θρησκεία καί τήν πολιτική, τρεῖς ἐπιστροφές στίς πηγές τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος

- **Jean-Pierre Vernant, *Mythe et religion en Grèce ancienne*, Seuil, σελ. 69.**
- **Pierre Vidal-Naquet, *La Democratie Grecque vue d'ailleurs*, Flammarion, 432 σελ.**
- **Emmanuel Terray, *La politique dans la Caverne*, Seuil, 438 σελ.**

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, μέσα ἀπό τούς αἰῶνες, δέν ἔπαψαν νά μάς ἐκπλήσσουν. Σέ κάθε καμπή τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης ἡ κληρονομιά τους δέν ἔπαψε νά ξαναπλάθεται καί νά ξαναδουλεύεται σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς κάθε ἐποχῆς. Τή στιγμή πού τέτοιες ἀνατροπές συνταράζουν, σέ Ἀνατολή καί Δύση, τή γηραιά ἡπειρο, ἡ δημοσίευση πολυάριθμων ἐργασιῶν γιά τήν ἀρχαία Ἑλλάδα —πού συνεχίζουν νά ἀνανεώνουν τά θέματα, τίς μεθόδους, ἀκόμη καί τά ζητήματα τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν— δέν εἶναι μιά σύμπτωση χωρίς σημασία.

Ἄς συνεννοηθοῦμε: οἱ μεγάλοι σύγχρονοι Γάλλοι ἱστορικοί καί φιλόσοφοι, πού μόχθησαν σκληρά στόν τομέα αὐτό, ὅπως ὁ Ζάν Πιέρ Βερνάν, ὁ Μαρσέλ Ντετιέν, ὁ Πιέρ Βιντάλ-Νακέ ἢ ἡ Νικόλ Λορώ, καταπιάστηκαν στίς ἐρευνές τους μέ τά θέματα αὐτά πολύ πρῖν ἀπό τή σημερινή πολιτική κατάσταση καί μέσα σέ ἕνα διαφορετικό πλαίσιο. Αὐτό δέν ἐμπόδισε μερικές ἀπό τίς ἀναζητήσεις τους, πού ἀφοροῦσαν τίς ἀλλαγές στήν ἀρχαία ἐλληνική κοινωνία, τή γένεση καί τήν ὀργάνωση τῆς δημοκρατίας, ἢ τήν ἀνάδυση τῆς ὑποκειμενικότητας, νά παίρουν ἕνα διαφορετικό φωτισμό μέσα στή σημερινή ἐπικαιρότητα καί νά συμβάλουν στό νά τή δοῦμε μέ μιά νέα ὀπτική. Καί τά τρία πρόσωπα βιβλία ἀποτελοῦν τρεῖς ἐπιστροφές στίς πηγές τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Οὔτε κλῆρος οὔτε δόγμα

Μικρό ἀλλά ἀνεξάρτητο τό μέγεθος του ἀπό τή μεγάλη σπουδαιότητά του, τό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Ζάν-Πιέρ Βερνάν¹ εἶναι πραγματικά μαγευτικό. Ἄλλά τά γεγονότα δέν εἶναι μόνο ξεροκέφαλα εἶναι ἐπίσης καί ἀπατηλά. Τό κείμενο αὐτό ἀνήκει στήν κατηγορία, σπάνια καί πολύτιμη ἄλλωστε, ἐκείνων τῶν

ἐργων πού μέσα σέ λίγες ἐκτυπωτικές στή σαφήνιά τους σελίδες συμπυκνώνεται μιά ὀλόκληρη ζωή ἐρευνας καί ἀναζητήσεων. Πίσω ἀπό κάθε παράγραφο ὑπάρχουν ὀλόκληρες βιβλιοθήκες καί χρόνια μόχθου.

Πόσο παράδοξη γιά μάς αὐτή ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων. Οὔτε Ἀποκάλυψη οὔτε Ἱερά Βιβλία, οὔτε δόγματα πού θά ἐξανάγκαζαν σέ μιά ὁμολογία πίστεως. Μῆτε, ἀκόμη, ὑπάρχει ἡ ἔγνοια γιά τήν ἀθανασία καί τή σωτηρία τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς σ' αὐτήν τήν «κοσμική θρησκεία» ὅπου δέν ὑπάρχει κλῆρος κι ὅπου ὁ κάθε πολίτης εἶναι ταυτόχρονα ἱερούργος. Οἱ πολυάριθμοι θεοί, πού ἡ σύνθετη ἱεραρχία τους ὀργανώνεται σέ ἕνα συνεκτικό σύνολο, δέν εἶναι πρόσωπα: συμβολίζουν δυνάμεις. Ὅ,τι γνωρίζει ὁ καθένας γι' αὐτούς τό ἔμαθε ἀπό μύθους πού ἔθρεψαν τά παιδικά του χρόνια, καί τό βλέπει νά ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν ποίηση μέσα στήν ὁποία σφρηλατεῖται ἡ συλλογική μνήμη.

Ἐπάρχουν δύο τρόποι ν' ἀστοχήσει κανείς στήν προσέγγιση ἑνός τέτοιου κόσμου: εἶτε ἀποδίδοντάς του, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, τά πνευματικά μας πλαίσια πού διαμορφώθηκαν ἀπό τόν μονοθεϊσμό καί τίς θρησκείες

τῶν Ἱερῶν Βιβλίων εἶτε περιστελλόντάς τον μόνο στή μυθολογία, χωρίς νά παίρνει κανείς ὑπόψη του ὅτι οἱ ἀναπαραστάσεις, οἱ τελετουργίες καί ἡ κοινωνική ὀργάνωση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος εἶναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Ὁ Βερνάν δειχνεῖ μέ ποῖο τρόπο ἡ ἐμφάνιση τῶν πόλεων στήν Ἑλλάδα συνεπάγεται μιά ριζική μετάπλαση τοῦ θρησκευτικοῦ ἐξοπλισμοῦ πού εἶχε κληρονομηθεῖ ἀπό τό Ἰνδοευρωπαϊκό ἱστορικό ὑπόβαθρο. Ἡ θυσία, ὑπό μιά ἔγνοια, θολώνει τά συνήθη ὄρια τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ βέβηλου, τοῦ θρησκευτικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ. Ἄλλά τά ἑορταστικά γεύματα, ὅπου ὁ καπνός ἀπ' τά καιγόμενα ὀστά προσφέρεται στός θεούς καί ἡ ψημένη σάρκα μοιράζεται στός ἀνθρώπους, ἀποδίδει ἐπίσης στήν ἀνθρώπινη τάξη τήν καθορισμένη θέση της: σέ ἴση ἀπόσταση ἀπό τά ζῶα πού ἀλληλοκατασπαράσσονται ὡμά, καί τούς ἀθάνατους θεούς στός ὁποίους ἀρκεῖ ἡ κνίσσα.

Ἀπομένουν τά περιθώρια. Πράγματι, μέ διάφορους τρόπους, στόν περίγυρο τῆς κοσμικῆς λατρείας ἀναπτύσσεται ἕνας ὀρισμένος μυστικισμός, παράγοντας ἀταξία, λιγότερο ἢ περισσότερο ἐντονης. Τά Ἐλευσινία Μυστήρια εἶναι σχεδόν ἐνσωματωμένα.

Τά Διονύσια τῆς λατρείας τοῦ Διόνυσου εἰσάγουν νέες ἐντάσεις. Τά Ὀρφικά, μέ τίς γραπτές κοσμογονίες τους, τό ἀσκητικό τους ἰδεώδες καί τίς χορτοφαγικές τους πρακτικές ἀποδεικνύονται ἀκόμη πῶς ἐξωτερικά. Ἐδῶ ὡστόσο θά γεννηθοῦν οἱ φιλοσοφικές ἀναζητήσεις, ἡ μέριμνα τοῦ θεοῦ, ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀθανασίας τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς.

Γιά τόν δελφικό χρησμό συμπεραίνει ὁ Βερνάν, «*γνώθι σ' αὐτόν σημαίνει: γνώριζε διότι δέν εἶσαι θεός, καί μή διαπράττεις τό σφάλμα νά νομίζεις διότι μπορεῖ νά γίνεις. Γιά τόν Σωκράτη τοῦ Πλάτωνα πού ξαναπαίρνει γιά λογαριασμό του τή δελφική ρῆση σημαίνει: γνώριζε τόν θεό πού, μέσα σου, εἶναι ὁ ἐαυτός σου. Πάσχισε νά γίνεις, ὅσο εἶναι δυνατόν, ὁμοίος μέ τόν θεό*».

Αὐτό τό μικρό βιβλίο, πολύ πῶς δύσκολο νά τοῦ γίνει μιά περίληψη ἀπό ἕνα ὀγκώδες σύγγραμμα, εἶναι συνάμα μιά συνταρακτική συμβολή στή γένεση τῆς φιλοσοφίας.²

Ἡρόδοτος καί Μάρξ

«*Τά γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας ἀπλώσαν πάνω στήν ἀρχαία ἱστορία ἕνα φωτισμό πού οὔτε εἶχε οὔτε μπορούσε νά ἔχει πρωτύτερα*». Αὕτῃ ἡ φράση, γραμμένη ἀπό τόν Heeren τό 1799 καί πού παραθέτει ὁ Π. Βιντάλ-Νακέ, θά μπορούσε ἔ-

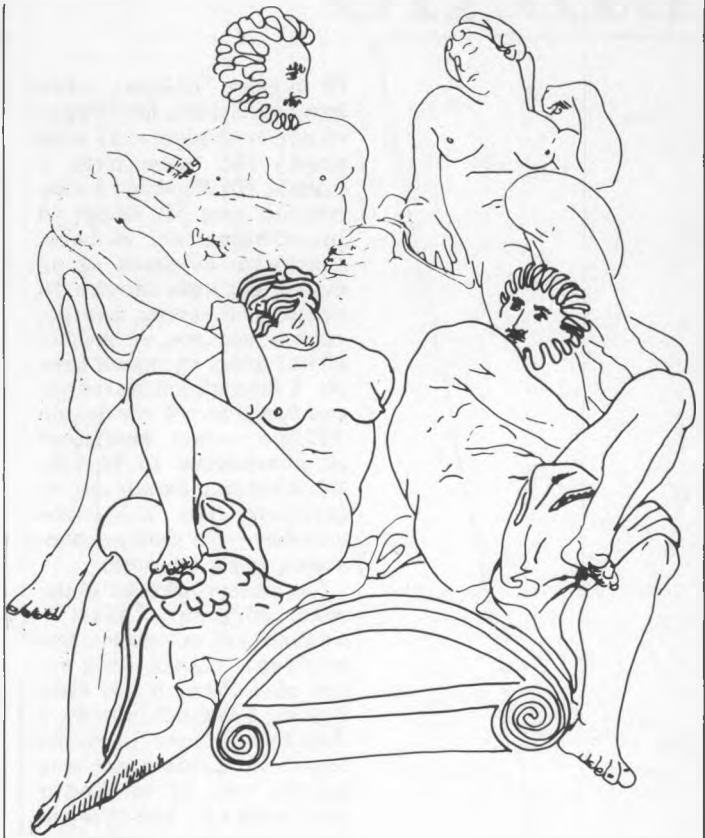
πίσης νά ταιριάζει στό σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ ἀλλά καί μέ τρόπο μοναδικό στό τελευταῖο του βιβλίο. Τά ἀρθρα τῆς συλλογῆς αὐτῆς, ἀπό πρώτη ματιά, θά μπορούσαν νά φανοῦν ἑτερόκλητα. Τά κείμενα κλιμακώνονται ἀπό τό 1963 ὡς τό 1989, καί ἀφιερώνονται π.χ. στήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β', αὐτῆς τῆς κρητο-μινωϊκῆς γραφῆς πού ἀνοίξε μιά διέξοδο πρὸς τήν ἐποχή τοῦ δρεϊχάλκου, ἡ στήν ἔννοια τοῦ «ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ» πού γεννήθηκε μέ τόν Ἡρόδοτο, τήν ἐπανελάβαν ὁ Ζάν Μποντέν καί ὁ Μοντεσκιέ, τήν ξαναδόλεψε ὁ Μάρξ γιά νά γίνει στή μαρξισ-

τική παράδοση πηγὴ διενέξεων, ἡ ἀναφέρονται στή σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Μ.Ι. Φίνλεϋ, κι ἀκόμη στήν *Προσευχή πάνω στήν Ἀκρόπολη* τοῦ Ἐρνέστ Ρενάν.

Ἐκλεκτικισμός; Καθόλου. Ἄρκει νά διαβάσει κανεῖς τό βιβλίο γιά νά διακρίνει τήν ἐνότητα τοῦ διαβήματος. Ὁ Βιντάλ-Νακέ ἐξερευνᾷ ἐδῶ τήν ἱστορία τῶν ἀναπαραστάσεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τά πολιτικά τους σημαίνοντα. Μέ μιά ζωντάνια λόγια μέν ἀλλά καί καυστική ἀκολουθεῖ τό νῆμα πού συνδέει τοὺς ἐλλόγιμους φιλόλογους μέ τίς ἰδεολογίες μᾶς ὀρισμένης ἐποχῆς. Παρακολουθώντας τον, μέσα στόν καταπληκτικό λαβύρινθο τῶν ἀναφορῶν, ἀνακαλύπτει κανεῖς πόσο ἡ Ἑλλάδα εἶναι πάντα φαντασίωση ὡς ἕνα σημεῖο, εἴτε τήν ὄνειρεύτηκαν οἱ ἀνθρωποὶ τῆς Ἀναγέννησης εἴτε τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἢ τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας. Διαπιστώνει ἐπίσης κανεῖς πῶς οἱ ἱστορικές πραγματικότητες τροφοδοτοῦν αὐτόν τόν φαντασιακό κόσμο μ' ἕνα ὀρισμένο βάρος. Δέν ἦταν μόνο οἱ Ἀθηναῖοι πού ἐπεξεργάστηκαν τήν δημοκρατία, οἱ μόνοι πού τήν ἐφήρμοσαν καί τήν ἐκρίναν. Μέ ποικίλους τρόπους ἦταν πάντα πρόκληση στήν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, πότε ὡς ἀπειλή, ἄλλοτε σάν Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας καί πότε ὡς ἀπωλεσθεῖς παράδεισος. Ὁ Βιντάλ-Νακέ ἀνιχνεύει τά κυριότερα σημεῖα αὐτῆς τῆς ἀένας ἐπιστροφῆς.

Δημοκράτες καί σοφιστές

Ὁ ἱστορικός τοῦ μέλλοντος σίγουρα θά πρέπει νά λογαριαστεῖ μέ τό βιβλίο τοῦ Ἐμμανουέλ Τερραί. Εἶναι βέβαια ἐκπληκτικό ὅτι, αὐτός ὁ παλιός μαθητὴς τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ, ἔχοντας γίνει εἰδικός στίς ἀφρικανικές σπουδές, ἀφιερώνει ἑξαφικῶς μιά ἐργασία στοὺς σοφιστές, στοὺς ἱπποκράτειους γαιτροὺς, τόν Θουκυδίδη καί τόν Εὐρυπίδη. Ἡ ἐπιλογή του δέν εἶναι αὐθαίρετη. Αὐ-

τό πού ἐνδιαφέρει καί μάλιστα γοητεύει τόν Τερραί εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἑλληνικές φωνές πού δέν μιλοῦν ὅπως ὁ θεῖος Πλάτων, εἶναι οἱ φωνές τῶν ἀνθρώπων τοῦ Σηλαίου. Γιατί μιλοῦν ἀπὸ τό χῶρο τῆς σκιάς, στό σκοτάδι καί στή συνεχὴ κίνηση, ὄχι μέσα στό ἐκτυφλωτικό φῶς τοῦ αἰῶνου. Εἶναι οἱ στοχαστές τῆς ἐνυπαρξίας. Στοχαστές τοῦ σχετικοῦ, ἐμπειρικοί θεραπευτές, ἱστορικοί χωρὶς διδασκισμὸ, τραγωδοὶ τῶν ἐρειπωμένων βεβαιότητων. Εἶναι δημοκρατικοὶ γιατί ζοῦν στό σχετικό, στό γκρέμισμα τῆς Ἀλήθειας, στήν ψηλαφητὴ ἀναζήτηση τοῦ ὀλιγότερου ἐπώδυνου κόσμου.

La politique dans la Caverne δέν εἶναι βιβλίο ἐπαγγελματία κλασικοῦ φιλόλογου ἀλλὰ ἕνα ὄραιο ἔργο ἐρασιτέχνη μέ τή δυνατὴ καί εὐγενὴ ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου. Καί βρῖσκει κανεῖς σ' αὐτό γιατί οἱ ἀρχαῖες φωνές τῆς Ἀθήνας σέ κρίση μᾶς εἶναι ἀκόμη κοντινές. Εἶναι οἱ φωνές πού ἀναρωτιοῦνται ἤδη τί γίνεται σέ μιά κοινότητα μέ ἄτομα

χειραφετημένα, πῶς συμβιβάζονται οἱ ἐπιταγές τῆς ἐξουσίας μέ τόν σεβασμὸ τῶν ἐλευθεριῶν. Κι αὐτό τό πρόβλημα ὁ Τερραί τό συλλαμβάνει μέ σαφήνεια παρά κάποιους ἀναχρονισμοὺς στήν ἐκθεσὴ του. Μπορεῖ ἐπίσης νά διαβάσει κανεῖς αὐτό τό βιβλίο σάν μιά μυστικὴ ὁμολογία πίστεως, πού στοχάζεται πάνω στό τέλος τῶν δογμάτων καί τῶν ἀληθειῶν πού ἐμοιαζαν παντοδύναμες πρὶν λίγο καιρὸ.

Roger Pol Droit
Le Monde 27.4.90
μετάφραση Α.Κ.

1. Μέ τόν τίτλο «*Greek Religion*», ἡ ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐμπεριέχεται στόν 6ο τόμο τῆς *Encyclopedia of Religion* (Νέα Ὑόρκη — Macmillan, 1987) μνημειώδες σύνολο πού ἐμπνεύστηκε καί διηύθυνε ὁ Μισσέα Ἐλιάντ.
2. Ἡ συλλογὴ «*College de France*» ἐτοιμάζει ἕνα ἄλλο βιβλίο τοῦ Βερνάν γιά τόν Ἰούνιο μέ τίτλο *Figures, idoles, masques*.

2

ΝΙΚΟΣ ΚΙΤΣΙΚΗΣ

Ἡ φιλοσοφία τῆς νεώτερης Φυσικῆς

Εισαγωγή καὶ Σχόλια: *Εὐτύχης Μπιτσάκης*
Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 1989.

Υπάρχουν ὀρισμένα κείμενα πολιτικῆς πολεμικῆς τὰ ὁποῖα ἀντλοῦν ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὰ Μαθηματικά, τὴ Φυσικὴ καὶ τὴν Χημεία. Τὰ πῶς γνωστά εἶναι ἡ *Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης* τοῦ Ἐνγκελς καὶ ὁ *Υλισμὸς καὶ Ἐμπειριοκριτικισμὸς* τοῦ Λένιν. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο γράφτηκαν καὶ τὰ δύο αὐτὰ βιβλία ἀποτέλεσαν, στὴ συνέχεια, τὸ θεωρητικὸ ἄλλοθι γιὰ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς συγκεκριμένης σχέσης ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἐπιστήμη. Ὅτι, δηλαδὴ, οἱ ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὀρθότητα τοῦ διαλεκτικοῦ (καὶ ἰστορικοῦ) ὕλισμου. Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία πού γράφτηκαν μὲ σκοπὸ νὰ στοιχειοθετήσουν ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν καταπολέμηση ἑνὸς ἰδιότυπου σκοταδισμοῦ τῆς ἐποχῆς τους, ἔγιναν, τὰ ἴδια, τὸ στήριγμα μιᾶς σκοταδιστικῆς περιόδου πού ἀφοροῦσε τίς φιλοσοφικὲς ἔρευνες πρῶτα στὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση, μετὰ στὴν Κίνα καὶ στίς ἄλλες σοσιαλιστικὲς χώρες.

Ἡ *Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης* καὶ ὁ *Υλισμὸς καὶ Ἐμπειριοκριτικισμὸς* ἀποτέλεσαν πολιτικὲς παρεμβάσεις στὰ προβλήματα πού ἔθεσαν συγκεκριμένα νέα ρεύματα τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὰ ὁποῖα, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, φάνηκε νὰ μὴν μποροῦν εὐκολὰ νὰ συμβιβαστοῦν οἱ ἀστικὲς φιλοσοφίες. Ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξης ἐκφράστηκε μὲ δραματικὸ τρόπο στὸ ἔργο τοῦ Δαρβίνου, ἀλλὰ καὶ ἀπέτελεσε τὴ βάση τῆς γεωλογίας. Ὁ ἐμπειριοκριτικισμὸς τοῦ Μάχ δὲν ἄφησε ἀδιάφορους ὀρισμένους σοσιαλιστές ὅπως ὁ Ἄντλερ, ὁ Μπάουερ καὶ ὁ Κάουτσκι. Στὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Ὄστβολντ ἡ θερμοδυναμικὴ (στὴν ἐξέλι-

ξη τῆς ὁποίας εἶχε συμβάλει ἀποφασιστικὰ) θεωρήθηκε ὡς ὑπαρκτὴ ἐνδειξη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν προσεγγίσεων τοῦ Μάχ.

Οἱ ἐξελίξεις στὴν Φυσικὴ στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα ἀποτέλεσαν μιὰ πρόκληση καὶ γιὰ τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό. Κανένα ἀπὸ τὰ βιβλία πού γράφτηκαν σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα πού ἔθεσαν ἡ Εἰδικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας καὶ ἡ κβαντομηχανικὴ, δὲν μπόρεσε νὰ ἀποκτήσει τὸ κύρος τῶν κειμένων τοῦ Ἐνγκελς καὶ τοῦ Λένιν. Γενικὰ ὑπῆρξε μιὰ προσπάθεια νὰ τονισθεῖ καὶ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ διαλεκτικὴ ἔρμηνεια τῶν ἐξελίξεων καὶ ἡ παραπομπὴ σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστές (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἄϊνστάϊν) οἱ ὁποῖοι καὶ εἶχαν ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν κυρίαρχη ἔρμηνεια τῆς κβαντομηχανικῆς. Σημειώνω ὅτι οἱ ἀμφιβολίες καὶ ἀναζητήσεις αὐτῶν τῶν ἐρευνητῶν δὲν θεωρήθηκαν ὅτι ἀποτελοῦν ἀνοικτὰ προβλήματα γιὰ ἔρευνα, ἀλλὰ στοιχεῖα πού συνομολογοῦσαν τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπαντήσεων πού ἔδινε ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς. Ὅποιος δὲν ἦταν ἐχθρὸς ἔγινε φίλος.

Μετὰ τὴ διατύπωση τῆς Εἰδικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας τὸ 1905, τῆς Γενικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας τὸ 1916, καὶ κυρίως μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κβαντομηχανικῆς τὸ 1926 δημιουργήθηκαν ρωγμὲς στὸ κλασικὸ πρότυπο ὅτι ὁποῖες προέκυψαν ἀπὸ ὀρισμένους ἔρμηνειες τῆς Εἰδικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας καὶ τῆς κβαντομηχανικῆς.

Στὴν Εἰδικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος δὲν διατηροῦν τὸν

ἀπόλυτο χαρακτῆρα τους πού ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς κλασικῆς Φυσικῆς. Τὰ μεγέθη, δηλαδὴ τὰ μήκη τῶν ὕλικων σωμάτων ὅπως καὶ τὰ χρονικὰ διαστήματα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφοράς στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ παρατηρητής. Ἡ σχετικὴ ταχύτητα ἀνάμεσα στὸν παρατηρητὴ καὶ σ' ἓνα ἄλλο ὁποιοδήποτε σύστημα ἀναφοράς καθορίζει καὶ τὴν τελικὴ τιμὴ αὐτῶν τῶν μεγεθῶν. Μιὰ τέτοια ἐπαναδιατύπωση τῶν διαδικασιῶν μέτρησης καὶ ἡ ἐξάρτηση τῆς τελικῆς τιμῆς τῶν μεγεθῶν ἀπὸ τὴν σχετικὴ κίνηση τοῦ παρατηρητῆ θεωρήθηκε ὅτι ἐπαναφέρει τὸν ὑποκειμενισμό. Ὑπῆρξε ὁμως καὶ ἓνα δεύτερο πρόβλημα. Ἡ κυρίαρχη ἔρμηνεια τῆς κβαντομηχανικῆς ὑπονοοῦσε μιὰ πιθανοκρατικὴ φύση. Ἡ πειραματικὴ παρατήρηση τῶν θεωρητικῶν ὑπολογισμῶν ὑπάκουε σὲ νόμους πιθανοκρατικῶν πού, ὁμως, διέφεραν ριζικὰ ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς πιθανοκρατικὸς νόμους. Οἱ πιθανότητες στὴν κβαντομηχανικὴ θεωροῦνται ἐγγενεῖς καὶ ὄχι ἐκφραση τῆς ἀγνοίας τοῦ παρατηρητῆ.

Τὰ προβλήματα αὐτὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ τίς χιλιοδιατυπωμένες συνταγὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες δὲν ἦταν δυνατό νὰ ξεφύγει ὁ Κιτσίκης.

«Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς δέχεται τὴν φυσικὴ πραγματικότητα πού μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ νεώτερη Φυσικὴ, αὐτὸ τὸ φυσικὸ "γίγνεσθαι" μέσα στὴν κίνηση, τὴ γενεσιουργικὴ ἐπιρροή τοῦ ὕλικου δυναμισμού καὶ τὴν ἐπίδρασή του στὴν ἐξέλιξη, *σάν μιὰ ἀναμενόμενη ἐπιβεβαίωση τῶν βασικῶν του ἀρχῶν* (...), χωρίς κανένα καταναγκασμὸ προσαρμολογίας ὀλοκλήρη ἢ σημερινὴ φυσικὴ στὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό» (σελ. 108-109. Δικὴ μου ὑπογράμμιση).

Οἱ νέες ἔννοιες κατανοοῦνται ὡς διαλεκτικὲς συνθέσεις. Ἀφοῦ λοιπὸν ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι ἀναμενόμενη ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου, τότε ἔχουμε οὐσιαστικὰ τὸ τέλος τῆς φιλο-

σοφίας: ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου ἀντανακλᾷ τὴν αἰώνια ἀλήθεια τῆς φύσης.

Οἱ ὀδυνηρὲς βεβαιότητες πού τόσο ταλαιπώρησαν τὴν Ἀριστερὰ δὲν ἐκφράστηκαν μόνον πολιτικά, κοινωνικά καὶ κομματικά. Κυρίαρχησαν καὶ στοὺς θεωρητικοφιλοσοφικοὺς προβληματισμούς, καὶ εἰδικότερα στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συζητήθηκαν τὰ ἐξαιρετικὰ σύνθετα προβλήματα πού τέθηκαν ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς Σχετικότητας καὶ τὴν κβαντομηχανικὴ. Στὴν χώρα μας τὸ βιβλίο τοῦ Νίκου Κιτσίκη *Ἡ φιλοσοφία τῆς νεωτέρας Φυσικῆς* πού πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1947, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα δείγματα τῶν ἀπαντήσεων τῆς Ἀριστερᾶς στὰ προβλήματα πού ἀνέδειξαν οἱ νέες θεωρίες τῆς Φυσικῆς.

Ὅτι πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Κιτσίκη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα κείμενα σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀντίστοιχα βιβλία. Οἱ ἀνακρίβειες εἶναι ἐλάχιστες, οἱ ἀναφορὲς στὰ ἔργα τῶν πρωταγωνιστῶν οὐσιαστικὲς, καὶ ἡ περιγραφή τῶν θέσεων τῶν ἀντιπάλων εἶναι δοσμένη μὲ ἐντυπωσιακὴ ἐντιμότητα.

Ὁ Νίκος Κιτσίκης γεννήθηκε τὸ 1887 καὶ πέθανε τὸ 1978. Ἐγινε καθιγητὴς στὸ Ε.Μ.Π. τὸ 1916 καὶ ἀπολύθηκε μὲ τὸ γνωστὸ διάταγμα τὸ 1945. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς πῶς ἐνδιαφέρουσες προσωπικότητες πού ἐντάχθηκαν ἐνεργὰ στὴν Ἀριστερὰ μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια συμμαχιῶν μαζί της. Γνωστός γιὰ τίς ἐξαιρετικὲς σημαντικὲς συνεισφορὲς του στὴν προώθηση τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης καὶ τοῦ τεχνικοῦ ἐκσυγχρονισμού τῆς χώρας, ὁ Νίκος Κιτσίκης ὑπῆρξε πρῶτανος τοῦ Πολυτεχνείου στίς περιόδους 1939-1941 καὶ 1943-1945, πρόεδρος τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου ἀπὸ τὸ 1931 ἕως τὸ 1935 καὶ ἴδρυσε τὰ *Τεχνικὰ Χρονικά*. Ἦταν γενικὸς γραμματέας τῆς Ἐταιρείας Ἐπιστήμης—Ἀνοικοδόμηση καὶ ἐκλέχτηκε γιὰ τρεῖς φορὲς

(1958, 1961, 1965) βουλευτής της ΕΔΑ.

Τήν επιμέλεια της επανέκδοσης είχε ο Εύτυχης Μπιτσάκης ο οποίος και έγραψε την εισαγωγή και τὰ σχόλια στο κείμενο. Οι παρεμβάσεις του επιμελητή εξαντλούνται σε όρισμένες χρήσιμες πληροφορίες που περιέχονται στην εισαγωγή. Δέν παρουσιάζονται, δυστυχώς, τὰ στοιχεία ενός εξελισσόμενου προβληματισμού στο χώρο του διαλεκτικού υλισμού στή διάρκεια των 42 χρόνων που μεσολάβησαν από τήν αρχική δημοσίευση ούτε και οι διαμάχες μέσα σ' αυτό τό φαινομενικά όμογενοποιημένο πλαίσιο των «προπαγανδιστών» του διαλεκτικού υλισμού. Έκτός από τις σχετικά συστηματικές αναφορές στο έργο του de Broglie, οι υπόλοιπες αναφορές σχετίζονται με φιλοσοφικούς προβληματισμούς που έχουν έκφραστεί στο έργο του επιμελητή.

Η σοβαρότερη, όμως, παράλειψη είναι ή μή αναφορά σε μελέτες για τήν ιστορία της επιστήμης οι οποίες έχουν λύσει συγκεκριμένα προβλήματα (όπως αυτό της σχέσης του πειράματος των Michelson - Morley στή διατύπωση της Ειδικής Θεωρίας της Σχετικότητας μιά σχέση που δέν είναι άσημαντη και στή επιχειρηματολογία του Κιτσίκη) και σε μελέτες στή φιλοσοφία της επιστήμης που συνέβαλαν στή δημιουργία ενός νέου πλαισίου για τήν έρμηνεία της κβαντομηχανικής.

Μετά από μιά έντυπωσιακή για αντίστοιχα βιβλία κριτική ανασκόπηση των γνωσιοθεωρητικών απόψεων των Νεύτωνα, Λαπλάς, Κάντ, Χέγκελ, Μάχ, Όστβολντ, Πουανκαρέ, ό Κιτσίκης αναφέρει τούς λογικούς θετικιστές στους οποίους αφιερώνει ελάχιστες γραμμές χωρίς να αναφέρει καν τὰ κυριότερα χαρακτηριστικά τους. Δέν νομίζω ότι είναι τυχαίο, και ό Κιτσίκης στο βιβλίο του έχει δώσει δείγματα ότι γνωρίζει και ότι είναι σε θέση να χειριστεί πολύ πύο περίπλοκους φιλοσοφικούς προβληματισμούς. Η έλλειψη της οποιας κριτικής στους λογικούς θετικιστές είναι ένδεικτικό τουλάχιστον της άμηχανίας άρκετών «προπαγανδιστών» του διαλεκτικού υλισμού. Άπλοποιώντας τις απόψεις και των δύο, δέν νομίζω να υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στα στοιχεία που άπαρτίζουν τό «πλαίσιο αιτιολόγησης» των φυσικών θεωριών που είχαν προτείνει οι λογικοί θετικιστές και στο αντίστοιχο πλαίσιο που ύπονοούσαν οι συγγραφείς κειμένων όπως αυτό του Κιτσίκη. Η ανακάλυψη και έκφραση της λογικής δομής των θεωριών, ή διατύπωσή τους μ' ένα λογικά συνεπή τρόπο και ή δυνατότητα επαλήθευσής τους μέσα από πειραματικές διαδικασίες παραπέμπει σε μιά συσσωρευτική αντίληψη για τήν εξέλιξη των επιστημών αναδεικνύοντας τόν κυρίαρχο ρόλο του πειράματος όχι

τόσο στήν έδραίωση μιάς θεωρίας, όσο στήν επαλήθευσή της. Οι θετικιστές δέν θέλησαν να άσχοληθούν με τό «πλαίσιο ανακάλυψης». Ήταν βέβαια κάτι που δέν άφησε άδιάφορους τούς διαλεκτικούς υλιστές, αλλά, δυστυχώς, μιά τέτοια άποψη ιστοριογραφικά δέν μπόρεσε να ύπερβεί τὰ όρια μιάς ιδεολογικής δέσμευσης χωρίς σημαντικά πρακτικά άποτελέσματα.

Έστω και με τήν κυρίαρχη αντίληψη για τόν ιστορικό και διαλεκτικό υλισμό, ήταν δυνατό να κατανοηθούν άρκετά στοιχεία σχετικά με τήν εξέλιξη των επιστημών στή διάρκεια του 19ου αιώνα. Ήταν, όμως, άδύνατο να μελετηθεί τό πρόβλημα της ιστορίας των επιστημών του 20ού αιώνα με τόν ίδιο τρόπο που μελετήθηκαν οι εξελίξεις στον 19ο αιώνα. Η άμεση σχέση με τις παραγωγικές διαδικασίες, ή δημιουργία νέων κοινωνικών στρωμάτων, οι δραματικές δημογραφικές αλλαγές που ήταν τόσο βολικές στή ανάδειξη των σχέσεων επιστήμης - τεχνολογίας - οικονομίας στή διάρκεια του 19ου αιώνα, δέν ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν ούτε καν προσεγγιστικά ως έρμηνευτικές ύποθέσεις σχετικά με τις επιστημονικές εξελίξεις των άρχων του 20ού αιώνα. Στα άρθρα και βιβλία αντίστοιχα με αυτά του Κιτσίκη, ή ιστορία της επιστήμης σταματά τό 1900 με τήν ύπόθεση του Μάξ Πλάγκ για τὰ κβάντα και, στή συνέχεια, μετατρέπεται σε φιλοσοφία της επιστήμης. Είναι μιά ιδιόμορφη άσυμμετρία ή όποια εκφράζει τήν άδυναμία να αντιμετωπιστεί ή φιλοσοφία της επιστήμης στή διάρκεια του 19ου αιώνα και ή ιστορία της επιστήμης στή διάρκεια του 20ου αιώνα. Όταν γίνεται αναφορά στον 19ο αιώνα ελάχιστες φορές διαβάζει κανείς για προβλήματα έρμηνείας των θεωριών. Κυριαρχούν οι σχέσεις με τήν οικονομία τους. Η άτμομηχανή και οι επιπτώσεις στις μεταφορές και στή δημιουργία εργοστασίων, ή άνάγκη για νέα ύλικά, ή μαζική παραγωγή καταναλωτικών ειδών, οι αύξημένες

ανάγκες για τή διακίνηση τροφίμων και ή αναζήτηση τρόπων διατήρησής τους είχαν άμεση σχέση με τις εξελίξεις στή θερμοδυναμική, ηλεκτροδυναμική, χημεία και φυσική χαμηλών θερμοκρασιών. Καί όταν γίνεται αναφορά στις επιστημονικές εξελίξεις των άρχων του 20ού αιώνα, τότε ή συζήτηση περιστρέφεται άποκλειστικά έρμηνείας.

Σε μιά τέτοια εκτίμηση των επιστημονικών εξελίξεων, λείπει ή διάσταση που άφορά στήν αλλαγή κουλτούρας της επιστημονικής κοινότητας. Στους τρόπους με τούς οποίους άσκέπται ή επιστήμη, στις σχέσεις μεταξύ τους, στους κανόνες με τούς οποίους ρυθμίζονται οι διενέξεις, στους κανόνες που καθορίζουν τις ιεραρχίες και στις φιλοσοφικές επιλογές, μεθοδολογικές προτιμήσεις και όντολογικές δεσμεύσεις του κάθε μέλους της κοινότητας. Είναι οι κανόνες που συγκροτούν τήν κοινότητα και οι όποιοι όχι μόνο δέν μένουν άναλλοίωτοι αλλά, αντίθετα, έχουν ένα ιστορικό προσδιορισμό.

Άν, λοιπόν, μελετηθεί ή κουλτούρα της επιστημονικής κοινότητας θά διαπιστωθεί ότι οι αλλαγές ήταν τό ίδιο ριζοσπαστικές και δραματικές στή διάρκεια του 19ου αιώνα με αυτές του 20ού. Άνάμεσα στο 1900 δταν πρωτοδιατυπώθηκε ή ύπόθεση των κβάντων έως τό 1927 όταν ολοκληρώθηκε ή κβαντομηχανική και στο μεταξύ είχαν διατυπωθεί οι δύο θεωρίες της σχετικότητας, ή κοινότητα των φυσικών και χημικών συμβιβάσθηκε με νέες διαδικασίες μέτρησης χωροχρονικών μεγεθών και διαμόρφωσε νέες αντιλήψεις για τό συνεχές και τήν αιτιοκρατία με άποτέλεσμα να κλονισθούν οι ββαιότητες μιάς μηχανιστικής όντολογίας. Η ποσοτικοποίηση της άγνοιας, ή μαθηματική διατύπωση του «μέσου όρου» ό όποιος, όμως, δέν είναι άναγκαστικός και ή μαθηματική έκφραση ενός ύπαρκτου μεγέθους όδήγησαν σε ριζικές διαφοροποιήσεις από πα-

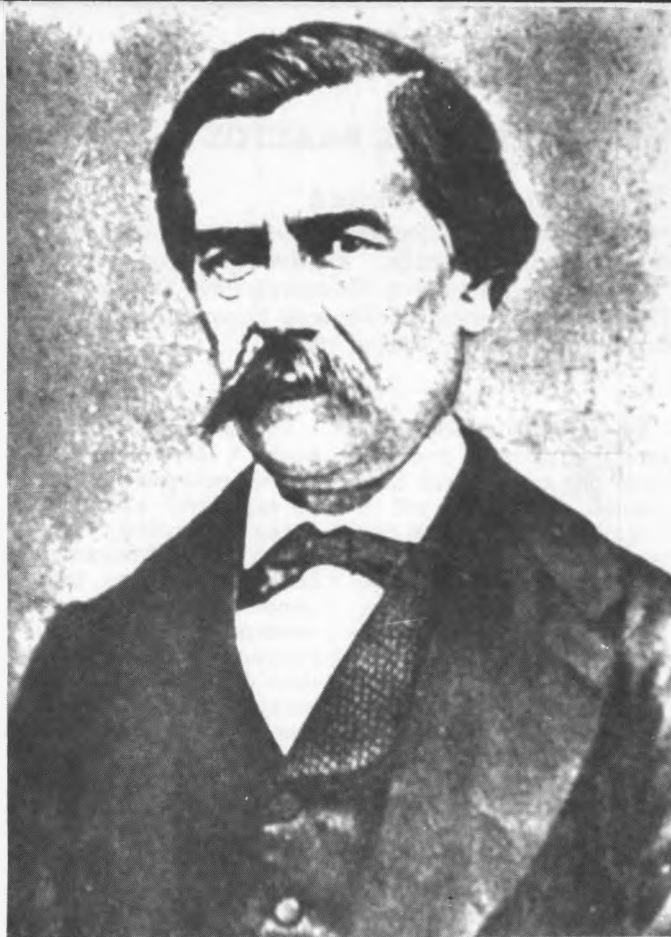
λαιότερες αντιλήψεις σχετικά με τις οντολογικές επιπτώσεις του μαθηματικού φορμαλισμού. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί πως ενώ η εισαγωγή στον ατομισμό που εγκαινιάζεται στις αρχές του 19ου αιώνα έφερε στο προσκήνιο ιδέες που είχαν εκφραστεί και από τους αρχαίους, ή στατιστική και οι πιθανότητες εισήγαγαν προβληματισμούς που ήταν έντελως άγνωστοι στην αρχαία σκέψη.

Όπως σημείωσα και στην αρχή τό σύνολο σχεδόν των άρθρων και βιβλίων που έχουν γραφτεί για την σχέση διαλεκτικού ύλισμου και σύγχρονες Φυσικής εκφράζουν μια ιδεολογικοπολιτική στάση και ελάχιστα έχουν συμβάλει σε μια συστηματική συζήτηση των επιστημολογικών προβλημάτων που προκύπτουν από την ερμηνεία της Ειδικής Θεωρίας της Σχετικότητας και την κβαντομηχανική. Δεν έχει όμως ιδιαίτερη σημασία να κρίνουμε τά γραπτά αυτά με κριτήριο την «άληθινή ερμηνεία» των θεωριών της σύγχρονης Φυσικής. Στόχος τους δεν ήταν ή διδασκαλία της Φυσικής αλλά ή εδραίωση της φι-

λοσοφικής τους θέσης μέσα από την πολεμική στά λογής έγχειρίδια και εκλαϊκευτικά άρθρα γραμμένα από τους επίτελεις της αντίπαλης παράταξης, οι όποιοι με τη σειρά τους προσπαθούσαν να οικοδομήσουν τά επιχειρήματά τους πάνω σε αθάιρετες ερμηνείες των θεωριών. Κοινό σημείο και των δύο στρατοπέδων ή σχέση φιλοσοφίας και επιστήμης: Η αλήθεια ενός φιλοσοφικού συστήματος κρίνεται από τις δυνατότητες που παρέχει για μια συνεπή ερμηνεία των επιστημονικών εξελίξεων.

Μιά τέτοια, όμως, προσέγγιση για τη σχέση φιλοσοφίας και επιστήμης ύπονοεί και μια συγκεκριμένη αντίληψη για την ιστορία της επιστήμης. Και αυτό για ένα πολύ συγκεκριμένο λόγο: Αν ή ορθότητα ενός φιλοσοφικού συστήματος κρίνεται από τις επιστημονικές εξελίξεις, οι εξελίξεις αυτές είναι τό αντικείμενο της Ιστορίας των επιστημών. Χωρίς να δηλώνεται, τό φιλοσοφικό πρόβλημα ανάγεται σ' ένα ιστορικό πρόβλημα: Στην κατανόηση της εξέλιξης των ερμηνειών της κάθε θεωρίας.

Κώστας Γαβρόγλου

3 ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

‘Ημερολόγιον 1845-1867

Μεταγραφή: Στέφανος Ν. Κουμανούδης.

‘Επιμέλεια – ‘Επιλεγόμενα: ‘Αγγελος Π. Ματθαίου,

‘Ικαρος 1990.

Στό παρόν τεύχος του Πολίτης επισημαίνουμε απλώς την πρόσφατη έκδοση του ‘Ημερολογίου του Στέφανου Κουμανούδη. Φυσικά στους κύκλους των ανθρώπων που ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τόν 19ο αιώνα ή ειδηση έγινε άμέσως γνωστή, αφού χρόνια περιμέναμε μ' άδμονία αυτό τό ήμερολόγιο.

Ο κύριος δγκος των ήμερολογιακών έγγραφών εκτείνεται στα χρόνια άνάμεσα στό έτος 1845 και 1851, ενώ για τά υπόλοιπα χρόνια, ως

τό 1867, τά σημειώματα του Σ.Α.Κ. είναι ελάχιστα. ‘Εφόσον, μάλιστα, οι επιμελητές της έκδοσης επέλεξαν την καταχώρηση και σημειώματων του Σ.Α.Κ. που δεν έχουν καθαρά ήμερολογιακό χαρακτήρα, θά μπορούσαν ίσως να πλουτίσουν αυτή την περίοδο και μέ άλλα σημειώματα, μιά και ό Σ. Κουμανούδης συνήθιζε να καταγράφει και σχολιάζει σε πρόχειρα σημειώματα, σκορπισμένα σε μικρά αποκόμματα, ένα σωρό θέματα, βάζοντας συ-

νήθως στην αρχή και την ήμερομηνία της γραφής τους.

‘Ετσι, τό «πρώτο μέρος» του ήμερολογίου (1845-1851), πού αντίστοιχεί στα πρώτα χρόνια έγκατάστασης του Σ.Α.Κ. στην ‘Αθήνα και στην περίοδο κατά την όποία ξεκινάει και διαμορφώνεται ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, έχει όλον τόν πλούτο μιάς πολύτιμης προσωπικής μαρτυρίας για την συμπεριφορά και την κοινωνική θέση των λογίων της εποχής που έχουν παρόμοιες ιδιότητες μέ τόν Κουμανούδη, παρόλο που ή προσωπικότητα του τελευταίου παρουσιάζει ιδιαιτερότητες: Ένας ‘Ελληνας του έξωτερικού, σπουδαγμένος στα καλύτερα πανεπιστήμια της Γερμανίας, έχοντας ήδη εκδώσει ένα βιβλίο στό Βελιγράδι πριν την αναχώρησή του, έρχεται στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους μέ σαφή σκοπό ν' ακολουθήσει ακαδημαϊκή καριέρα και μέ συνείδηση να είναι χρήσιμος στό έθνος. Οι παρατηρήσεις του, οι κοινωνικές του κινή-

σεις, οι συναναστροφές, ή έξερεύνηση του χώρου κ.ά. αποτελούν σπάνια μαρτυρία για τά χρόνια αυτά.

‘Ετσι, παρά τις δυσκολίες που δεν παραγνωρίζουμε, ένας πραγματολογικός σχολιασμός ή έστω ένας πίνακας όνομάτων και πραγμάτων θά έδινε στην έκδοσή μιά, άπαραίτητη, ιστορική προοπτική. ‘Από την άλλη, πρέπει να τονίσουμε δι για πρώτη φορά στα χρόνια μας, χάρη στον ‘Αγγελο Ματθαίου, διαθέτουμε ένα «Σημείωμα για τό αρχαιολογικό έργο και τις επιστημονικές αντιλήψεις του Σ.Α.Κ.» (σ. 214-219). Τέλος, δεν ύποτιμούμε, βέβαια, και τά άλλα κείμενα που περιέχονται στην παρούσα έκδοση, κυρίως τά δύο αυτοβιογραφικά, όμως για τά θέματα αυτά άξίζει να μιλήσει κανείς διεξοδικότερα κι όχι σ' ένα απλό σημείωμα βιβλιοπαρουσίασης.

Μ.Δ.

4

ΠΕΤΡΟΣ ΒΛΑΣΤΟΣ

Συνώνυμα και συγγενικά

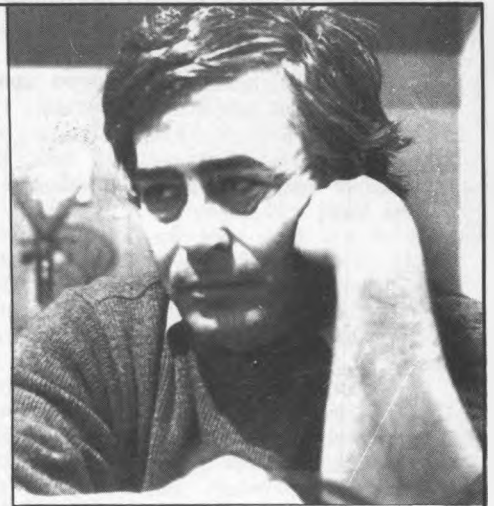
Νέα έκδοση, συμπληρωμένη από τὰ κατάλοιπα τῶν συγγραφέα. Κατάταξη, καταγραφή, πρόλογος: Ἄλκηστις Σουλογιάννη. Εἰσαγωγή: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου. Ἑταιρεία ἑλληνικοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

Ὁ Πέτρος Βλαστός ἀνήκει στοὺς μαχόμενους δημοτικιστὲς τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ, στὸν κύκλο τοῦ Ἀλέξανδρου Πάλλη, τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη καὶ φυσικὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Ψυχάρη. Λογοτέχνης καὶ δοκιμιογράφος, εἶναι γνωστὸς στὸ εὐρύτερο κοινὸ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον λεξικὸ πού ἐξέδωσε τὸ 1931 μὲ τὸν τίτλο: *Συνώνυμα καὶ Συγγενικά* καὶ ὑπότιτλο: *Τέχνες καὶ Σύνεργα*. Τὰ λήμματα δηλαδὴ ἔχουν καταχωρηθεῖ ταξινομημένα κατὰ θέματα. Ἦδη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, στὸν πρόλογο τοῦ λεξικοῦ του, εἶχε ἐκφράσει τὴν πρόθεση νὰ τὸ συμπληρώσει μ' ἕναν δεύτερο τόμο. Πεθαίνοντας, δέκα χρόνια ἀργότερα, δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ὀλοκληρώσει τὴ λεξικογραφικὴ ἐργασία του. Τὸ σημερινὸ λεξικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὴν Α. Σουλογιάννη ὑλικὸ τῶν καταλοίπων τοῦ Πέτρος Βλαστοῦ.

Τὴ σημασία αὐτῆς τῆς ἐκδοσης ἢ ἴδια ἢ ἐπιμελήτριά της Α. Σουλογιάννη ἐκφράζει μὲ περιεκτικὸ καὶ εἰστοχο τρόπο στὸν πρόλογό της:

«Τὸ ὑλικὸ τοῦ δευτέρου λεξικοῦ τοῦ Βλαστοῦ, ὑπὸ τὴ μορφή τῶν καταλοίπων ἐνὸς φανατικοῦ ὁπαδοῦ τοῦ δημοτικισμοῦ, ὡς αὐτοδύναμο σύνολο ἀλλὰ καὶ ὡς συμπλήρωμα τοῦ πρώτου λεξικοῦ, εἶναι σημαντικό διχὲς βεβαίως τόσο γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς χρησιμότητά, ὅσο κυρίως γιὰ λόγους καθαρὰ ἱστορικοῦ, πού συνδέονται μὲ τὴ μορφολογία τῆς γλώσσας ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς διαστάσεις πού προσέδωσε στὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ τὸ κλίμα τῆς διασπορᾶς. Ἡ σημασία τοῦ δευτέρου αὐτοῦ λεξικοῦ καταδεικνύεται περισσότερο, ἂν συσχετισθεῖ μὲ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Βλαστοῦ, τόσο τὰ ἀμιγῶς λογοτεχνικά ὅσο καὶ τὰ δοκίμια».

Μαριάννα Δήτσα

Γιώργος Θεοδοσόπουλος

Ὅποιος ἔχει περάσει ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κέκροπος στὴν Πλάκα, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν παρατήρησε, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὰ γραφεῖα τοῦ *Πολίτη*, τὸ ξενοδοχεῖο ἕνα μοντέρνο μὲν κτίριο ἀλλὰ πού ξεφεύγει ἀπὸ τὰ συνήθη ἀθηναϊκὰ ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα. Εἶναι τὸ ξενοδοχεῖο «Νεφέλη», ἔργο τοῦ Γιώργου Θεοδοσόπουλου, τοῦ ἀρχιτέκτονα πού ἔφυγε πρόωρα τὸ 1988.

Φίλοι του τώρα, ἐξέδωσαν ἕνα ἐξαιρετικὰ καλαισθητο τόμο στὸν ὁποῖο προσπάθησαν νὰ καταγράψουν ἴχνη ἀπὸ τὰ ἔργα του προσθέτοντας καὶ μιὰ σύντομη βιογραφία του. Καὶ ἀξίζει νὰ μείνει στὴ μνήμη τῶν συγχρόνων μας ὁ Γιώργος Θεοδοσόπουλος, ὁ ἀρχιτέκτονας πού, ὅταν τὴ δεκαετία τοῦ '70 ὁ τουρισμὸς ἔπαιρνε τὴν ἀνιούσα γεμίζοντας τὴν Ἑλλάδα beaches, ἐκεῖνος προσπάθησε νὰ κινηθεῖ μὲ πρωτότυπο καὶ αὐθεντικὸ τρόπο. Κινήθηκε ἀνάμεσα στὸν μοντερνισμό καὶ τὴν παράδοση, ἔχοντας στραμμένο τὸ βλέμμα στὶς σύγχρονες ἀνάγκες, τὶς νέες λειτουργίες, τὰ νέα ἀρχιτεκτονικὰ ρεύματα χωρὶς ὠστόσο νὰ ξεχνᾷ ἀπὸ πού ξεκινήσαμε, τί εἶχε γίνει σ' αὐτὸ τὸν τόπο ὡς τὶς τὶς μέρες μας.

Δηλώνοντας, γράφει ἢ Ἀ-

μαλία Κωτσάκη, ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς του δραστηριότητάς δέχεται ἐρεθίσματα μόνον ἀπὸ τὰ πράγματα, τὴ φύση, τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, ἀποδεικνύει ὅτι κύριο ἀντικείμενο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν του ἀναζητήσεων εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ τοπικοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρα στὰ κτίσματά του. Σίγουρα δὲν ἦταν «πρωτοπόρος» οὔτε τὸ ἐπεδίωξε. Ἐχτιζε ὁμοῦς μὲ μεράκι χωρὶς νὰ καταλήγει στὴ φθηνὴ φόρμουλα τῆς ἐκκλήτησης, τῆς τυποποιημένης πολυκατοικίας, κοιτάζοντας γύρω τὸν φυσικὸ καὶ τὸν δομημένο χώρο. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες φωνές πού ἀντέδρασαν στὸ ἀδιέξοδο, στὴ ρουτίνα, στὸ πολεοδομικὸ καὶ αἰσθητικὸ χάος στὸ ὁποῖο ὀδηγήθηκαν οἱ ἑλληνικὲς πόλεις.

Δυστυχῶς ὁ Γιώργος Θεοδοσόπουλος ἔφυγε γρήγορα, στὴ μέση μιᾶς ἀνολοκλήρωτης πορείας, ἂν καὶ τὸ προσωπικὸ του δρομολόγιο δὲν πέρασε ἀπαρατήρητο. Ἔργα του βρίσκονται σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἑλλάδας· κι ἔχουν τὴν ὑπογραφή του. Μιὰ ὑπογραφή πού τὴν τίμησε καὶ θὰ μᾶς μένει π ρ ο σ - φιλῆς.

A.E.

σοσιαλιστικὴ
θεωρία
τῆς
πράξης
Μηνιαία Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση

Τεύχος 3 Μᾶιος 90 Ἀρχ. 250

Διεθνὲς Συνέδριο
ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
Ἡ πρόταση τῆς Εὐρωαριστερᾶς

Κ. Πλουμπής:
Ἡ Ἀριστερὰ τοῦ '90

Μ. Ν. Ραπτής:
Υπάρκτος
Σοσιαλισμὸς

Σ. Λυγερὸς:
Κοινωνικὰ κινήματα

Γ. Βαβίτσος:
Περὶ Βαλβῶν

Ἡ Δεξιὰ ἀπειλεῖ
τὶς κοινωνικὲς κατακτήσεις

ΠΑΣΟΚ
Νέα φυσιογνωμία
καὶ στρατηγικὴ